

UDK

ISSN 2459-5128

1/2

39

7/8

902/904

93/94

(05)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U SPLITU

ZBORNIK RADOVA FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU

**JOURNAL
OF FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
IN SPLIT**

**Zb. rad. Filoz. fak. Splitu
Broj 16 (2023)
Str. 1-224
Split, 2023.**

ZBORNİK RADOVA FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU

ISSN 1846-9426 (tisak/print)

ISSN 2459-5128 (mreža/online)

DOI: 10.38003/zrffs

Izdavač / Publisher

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet /
University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Poljička cesta 35, 21000 Split

Odgovorna urednica / Chief

Ina Reić Ercegovac

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Nikica Mihaljević

Uredništvo / Editorial Board

Bruno Ćurko, Gordana Galić Kakkonen, Eldi Grubišić Pulišelić, Aleksandar Jakir, Tonči Kokić,
Katarina Lozić Knezović, Nikica Mihaljević, Ivana Tomić Ferić, Ana Torlak, Brian Daniel Willems

Međunarodni savjet časopisa / International Advisory Committee

Jason Blake (Ljubljana, SLO), Robert Bońkowski (Katowice, PL), Saša Brajović (Beograd, RS),
Adnan Čirgić (Cetinje, ME), Laura Melosi (Macerata, IT), Zbigniew Nerczuk (Toruń, PL),
Éva Pócs (Budapest, HU), Irena Prosenc (Ljubljana, SLO), Tennyson Samraj (Lacombe, CA),
Oliver Jens Schmitt (Vienna, A), Maria Paola Scialdone (Macerata, IT), Pavle Sekeruš (Novi Sad, RS)

Tehnički urednik / Copy Editor

Brian Daniel Willems

Tajnica uredništva / Secretary

Katarina Lozić Knezović

Pomoćnik glavne urednice / Editor-in-Chief's Assistant

Josip Guć

Lektura i korektura / Language Editors and Proofreaders

Lektorica za hrvatski jezik / Croatian Language Editor and Proofreader: Petra Božanić
Lektor za engleski jezik / English Language Editor and Proofreader: Brian Daniel Willems
Lektorica za talijanski jezik / Italian Language Editor and Proofreader: Nicoletta Russotti-Babić

Izrada UDK:

Iva Kolak, Sveučilišna knjižnica u Splitu

Naklada/Edition

50 primjeraka / 50 copies

Priprema i tisak/Layout and Print

Dalmacija papir, Split

Adresa uredništva / Editorial Board Address

Uredništvo „Zbornika radova Filozofskog fakulteta u Splitu“

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

Poljička cesta 35

HR – 21000 Split

tel: +385 (0)21 329 284

fax: +385 (0)21 329 288

e-adresa: zbornik.ffst@gmail.com

<http://zbornik.ffst.unist.hr/>

Časopis financira Filozofski fakultet u Splitu i objavljuje se prema odluci br. 701/06 donesenoj na sjednici
Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta u Splitu dana 8. ožujka 2006.

Godina postavljanja publikacije na mrežu: 2022.

Učestalost osuvremenjivanja: jednom godišnje.

SADRŽAJ / CONTENTS

- 1 UVODNIK
3 EDITORIAL

ČLANCI / PAPERS

- 5 Anna Martinović, Leonarda Lovrović
Kauzalne atribucije u učenika engleskoga kao inoga jezika / Causal Attributions among Second Language Learners of English
- 27 Nebojša Lujanović, Paula Jurišić
Representation and Subversion in Croatian Alexander Romance / Reprezentacija i subverzija u Hrvatskoj Aleksandridi
- 43 Antonia Luketin Alfirević, Lucija Jukić
Facciamo le ore piccole o andiamo a letto con le galline? Lo studio dell'antonimia fraseologica / Facciamo le ore piccole or andiamo a letto con le galline? A Study of Phraseological Antonymy
- 59 Maria Paola Scialdone
Utopia e rinascita: per una lettura comparata di Sylvia Plath e Ingeborg Bachmann / Utopia and Rebirth: A Comparative Reading of Sylvia Plath and Ingeborg Bachmann
- 75 Leonard Pon, Marija Petrić
Interaktivni metadiskursni označivači u inojezičnim tekstovima na razini B2 / Interactive Metadiscourse Markers in Foreign Language Texts at the B2 Level
- 99 Ana Petravić, Ana Šenjug Krleža, Željka Knežević
Learner Strategies and the Perception of Cross-Linguistic Interaction in Young L3 Learners: An Empirical Study in Primary School FLT / Učeničke strategije i percepcija međujezične interakcije u učenika J3 dječje dobi: empirijska studija u osnovnoškolskoj nastavi stranih jezika
- 119 Andrea Sjauš, Nikolina Miletić
Strah na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika / Fear in Teaching German as a Foreign Language
- 137 Yveta Kajanová
Slovakian Female Composers and Rock Instrumentalists: Their Status, Success and Perspectives / Compositrici e musiciste rock slovacche: il loro status, il successo e le prospettive

- 155 Marija Barić Đurđević
Ideal pravednosti Marka Tulija Cicerona / Marcus Tullius Cicero's Ideal of Justice
- 173 Ema Botica
C. S. Lewis o mašti: utjecaj Owena Barfielda i G. K. Chestertona / C. S. Lewis on the Imagination: The Influence of Owen Barfield and G. K. Chesterton

PRIKAZI / REVIEWS

- 193 Maja Bezić
Daniela Matić, Kritička analiza diskursa. S primjerima iz medijskoga i političkoga diskursa, Redak, Split, 2023.
- 197 Barbara Vodanović
Patrick Charaudeau, Le sujet parlant en sciences du langage. Contraintes et libertés. Une perspective interdisciplinaire, Lambert-Lucas, Limoges, 2023.
- 203 Domagoj Maslač
Valentina Šoštarić, Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2021, 287 stranica
- 207 Antonela Marić
Recensione della monografia di Beáta Tombi Divulgazione scientifica nel Settecento – tipologia, generi, linguaggio, Fakultás Könyvkiadó, Budapest, 2022
- 211 *Upute suradnicima*
- 217 *Guidelines for Authors*

UVODNIK

Poštovane čitateljice i čitatelji,

i u ovogodišnjemu broju vidljivo je da je profil časopisa usmjeren na privlačenje inozemnih autora i čitatelja, uz postojeće tuzemne, s ciljem dostupnosti što većemu broju stručnjaka iz područja humanističkih znanosti.

U ovome broju *Zbornika* objavljujemo deset znanstvenih radova, od kojih dva potpisuju strani autori, tri su rada napisana na engleskome, dva na talijanskome, a pet na hrvatskome jeziku. Uz već tradicionalno zastupljene radova iz različitih znanstvenih grana polja filologije, u ovome broju čitateljima nudimo i radove iz polja filozofije te znanosti o umjetnosti.

U dijelu časopisa u kojemu objavljujemo nerecenzirane priloge predstavljamo četiri posebno zanimljiva prikaza o nedavno objavljenim monografijama tuzemnih i inozemnih autora.

Među prikazima uvrštenima u ovogodišnji broj, Maja Bezić predstavlja monografiju *Kritička analiza diskursa. S primjerima iz medijskoga i političkoga diskursa* autorice Daniele Matić, koja je objavljena u Splitu 2023. godine. Riječ je o prvoj opsežnoj studiji na hrvatskome jeziku koja je posvećena teoriji i primjeni kritičke analize diskursa te obuhvaća četrstotinjak stranica. Bezić ističe da navedena monografija donosi tri primijenjena istraživanja kao model za buduće kritičke analize uloge jezika u medijskome i političkome diskursu, posebno u Hrvatskoj, u kojoj su radovi temeljeni na kritičkoj analizi diskursa još uvijek malobrojni. U dijelu studije koji je posvećen primjeni kritičke analize diskursa na primjerima preuzetima iz medijskoga i političkoga diskursa, autorica se osvrće na ulogu jezika u konstrukciji rasne i rodne diskriminacije i nejednakosti na primjerima preuzetima iz hrvatskoga tiska, razmatra upotrebu rodnih oznaka u oglasima za posao objavljenima u hrvatskome tisku tijekom nekoliko razdoblja te analizira ideološke strategije četiriju svjetskih političara na primjerima preuzetima iz njihovih političkih govora na hrvatskome, engleskome i francuskome jeziku. Iz mnogih primjera toga opsežna istraživanja razvidno je da monografija predstavlja vrijedan doprinos kritičkomu pristupu proučavanju jezika kao društvenoga fenomena u teoriji i praksi. Barbara Vodanović nam pak donosi prikaz monografije Patricka Charaudeaua, francuskoga jezikoslovca, profesora emeritusa na Sveučilištu Sorbonne Paris-Nord, stručnjaka u području analize političkoga diskursa i autora velikoga broja znanstvenih studija. Monografija Patricka Charaudeaua objavljena je sredinom 2023. godine u izdanju izdavačke kuće Lambert-Lucas iz Limogesa u Francuskoj pod nazivom *Le sujet parlant en sciences du langage. Contraintes et libertés. Une perspective interdisciplinaire* (Govorni subjekt u jezikoslovlju. Ograničenja i sloboda. Interdisciplinarna perspektiva). Vodanović navodi da je središnja tema knjige govorni subjekt te se u njoj u četirima cjelinama autor bavi trima tematskim okosnicama: jezik kao djelatnost (*langage*), subjekt i analiza diskursa. Vodanović naglašava da Charaudeau u središte analize postavlja znanost o jeziku, ali ne izbjegava priliku progovoriti o jednoj jezičnoj temi sa stajališta drugih, nejezičnih disciplina zahvaljujući kojima govorni subjekt postaje provoditelj jezičnih činova, a autoru omogućava da se prikaže u svojem pravom i kompleksnom *ja*. Vodanović ističe da knjiga Patricka Charaudeaua svakako zaslužuje svoje mjesto na polici suvremenih prijedora o identitetu i subjektivnosti u jeziku, koji je slika o svijetu.

Domagoj Maslač donosi prikaz monografije Valentine Šoštarić, *Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima*, koja je objavljena 2021. godine u izdanju Sveučilišta u Zadru. Monografija nudi detaljan prikaz funkcioniranja dubrovačke diplomatske službe i njezine posebnosti te donosi informacije o tome kako se dubrovačka diplomacija uklapala u širi europski diplomatski kontekst. Osim što se bavi tematikom poklisara i istražuje njihove karakteristike, autorica analizira razvoj uloge poklisara i njihovih ovlasti istovremeno razmatrajući tematiku važnosti ceremonijala i rituala u diplomaciji, ulogu poklona kao neverbalnih sredstava u diplomatskoj komunikaciji, ali i analizirajući ulogu emocija u diplomatskome diskursu dubrovačkih poklisara, s ciljem preciznoga definiranja društvenoga položaja dubrovačkih

poklisara. Stoga ta monografija predstavlja iznimno vrijedan izvor informacija o dubrovačkoj diplomaciji te kao takva može poslužiti povjesničarima, ali i drugim znanstvenicima, kao i široj publici.

U vijesti napisanoj na talijanskome jeziku Antonela Marić informira nas o monografiji inozemne autorice Beáte Tombi, naslova *Divulgazione scientifica nel Settecento – tipologia, generi, linguaggio*, koja je objavljena 2022. godine u izdanju Fakultás Könyvkiadó u Budimpešti. Kako Marić navodi, posebnost monografije sadržana je u tome što autorica ističe utjecaj znanosti i filozofije na formiranje diseminacije te pritom velik dio studije posvećuje razmatranju odnosa dviju disciplina iznoseći svoju viziju znanosti u 17. i 18. stoljeću, koja je bila zamišljena kao otvoren sustav. Odabir teme, naslova i metodologije sugeriraju duboku promjenu u perspektivi i načinu razmišljanja književne i filozofske, ali i znanstvene historiografije. Premda je monografija Beáte Tombi u prvome redu namijenjena znanstvenicima i studentima, svakako može naići na velik interes i u ostalih čitatelja u kontekstu proučavanja književnosti 19. stoljeća koja promovira znanost.

Kvaliteta znanstvenih članaka objavljenih u ovogodišnjemu broju *Zbornika*, ali i zanimljivost prikaza nedavno objavljenih vrijednih znanstvenih monografija navode me na zaključak da će i ovogodišnji broj časopisa *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu* biti atraktivan svim njegovim dosadašnjim i budućim čitateljima.

dr. sc. Nikica Mihaljević, red. prof.
glavna urednica *Zbornika radova Filozofskog fakulteta u Splitu*

EDITORIAL

Dear Readers,

As in previous issues, in this year's issue of the *Journal* it is evident that its profile is aimed at attracting foreign authors and readers, in addition to domestic ones, with the scope of making its content available to as many experts as possible in the field of the humanities.

In the present issue of the *Journal*, we are publishing ten scientific papers, two of which are authored by international academics, while three are written in English, two in Italian, and five in Croatian. In addition to the traditionally represented work from various scientific branches of the field of philology, in this issue we also offer readers work from the fields of philosophy and the science of art.

In addition, in the section of the journal in which unreviewed articles are published, we present four particularly interesting reviews presenting recently published monographs by domestic and foreign authors.

Among the reviews included in this year's issue, Maja Bezić presents a monograph written by the author Daniele Matić, entitled *Kritička analiza diskursa. S primjerima iz medijskoga i političkoga diskursa*, which was published in Split in 2023. It is the first comprehensive study in Croatian, covering circa 400 pages, dedicated to the theory and application of critical discourse analysis. Bezić points out that this monograph presents three applied studies as a model for future critical analyses of the role of language in media and political discourse, especially in Croatia, where studies on critical discourse analysis are still few. In the part of the study that is devoted to the application of critical discourse analysis on examples taken from media, and political discourse, the author reviews the role of language in the construction of racial and gender discrimination and inequality regarding examples taken from the Croatian press, examines the use of gender labels in job advertisements published in Croatian press over several years, and analyzes the ideological strategies of four world politicians by using examples from their political speeches in Croatian, English and French. From the numerous examples of this extensive research, it is clear that this monograph represents a valuable contribution to the critical approach of the study of language as a social phenomenon in theory and practice.

On the other hand, Barbara Vodanović brings us a presentation of a monograph by Patrick Charaudeau, French linguist, professor emeritus at Sorbonne University Paris-Nord, expert in the field of political discourse analysis, and author of a large number of scientific studies. Patrick Charaudeau's monograph was published in 2023 by the publishing house Lambert-Lucas in Limoges, France, under the title *Le sujet parlant en sciences du langage. Contraintes et libertés. Une perspective interdisciplinaire (The Speech Subject in Linguistics: Limitations and Freedom, an Interdisciplinary Perspective)*. Vodanović states that the central topic of the study is the speech subject, where the author deals with three thematic backbones: language and an action (*langage*), subject, and discourse analysis. Vodanović emphasizes that Charaudeau places the science of language at the centre of analysis, but also, he does not avoid the opportunity to speak about a linguistic topic from the point of view of other, non-linguistic disciplines, thanks to which the speaking subject becomes the executor of linguistic acts and enables the author to present themselves in their true and complex Self. Vodanović points out that Charaudeau's study certainly deserves its place on the shelves of contemporary controversies about identity and subjectivity in language, which is an image of the world.

Domagoj Maslač presents a monograph written by Valentina Šoštarić, *Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima*, published in 2021 in an edition of the University of Zadar. This monograph offers a detailed account of the functioning of the Dubrovnik diplomatic service in the past, describing its particularities and providing information on how Dubrovnik diplomacy fitted into the wider European diplomatic context. Besides dealing with the topic

of “poklisars” and examining their characteristics, the author analyzes the development of the role of “poklisars” and their abilities, at the same time investigating the topic of the importance of ceremonies and rituals in diplomacy, the role of gifts as non-verbal means of communication, and the role of emotions in the diplomatic discourse of Dubrovnik “poklisars”, with the aim of defining precisely the social status of “poklisars”. Hence, this monograph represents an extremely valuable source of information about Dubrovnik diplomacy and, as such, can serve historians in their research as well as being of interest to a large audience.

In a review in Italian, Antonela Marić informs us about a monograph written by Beáta Tombi entitled *Divulgazione scientifica nel Settecento – tipologia, generi, linguaggio*, published in 2022 in an edition of Fakultás Könyvkiadó in Budapest. As Marić states, the particularity of this monograph is contained in the fact that Tombi researches and emphasizes the influence of science and philosophy on the formation of dissemination and that, at the same time, the author dedicates a large part of the study to considering the relation between the two disciplines, presenting her vision of science in the 17th and 18th centuries as an open science. The choice of research topic, the title and the methodology, all suggest a profound change in the perspective and in way of thinking of both literary and philosophical, as well as scientific, historiography. Although Beáta Tombi’s monograph is primarily intended for scientists and students, it can be of great interest even to other readers in the context of 19th century literary studies which promote science.

The quality of the scientific articles published in this year’s issue of the *Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Split*, as well as the many interesting reviews of recently published valuable monographs, lead me to the conclusion that this issue will also appeal to its current and future readers.

Professor Nikica Mihaljević, PhD.

Editor-in-chief, *Journal of Faculty of Humanities and Social Sciences in Split*

ČLANCI / PAPERS

UDK 811.111'243:37.015.3

Izvorni znanstveni rad

Primljeno 3. 11. 2022.

DOI: 10.38003/zrffs.16.1

Anna Martinović
Sveučilište u Zadru
HR-23000 Zadar, Ulica Mihovila Pavlinovića
amartino@unizd.hr
<https://orcid.org/0000-0001-5756-1165>

Leonarda Lovrović
Sveučilište u Zadru
HR-23000 Zadar, Ulica Mihovila Pavlinovića
llovrovi@unizd.hr
<https://orcid.org/0000-0002-1596-2590>

KAUZALNE ATRIBUCIJE U UČENIKA ENGLESKOGA KAO INOGA JEZIKA

Sažetak

Prema teoriji očekivanja i vrijednosti (engl. 'expectancy-value approaches') u istraživanju motivacije, učenici će se uključiti u aktivnost ako očekuju da će u njoj biti uspješni. Teorija atribucije sugerira da atribucije, odnosno percipirani uzroci ishoda (rezultata) učenja, mogu utjecati na oblikovanje učenikovih uvjerenja koja se odnose na očekivanja budućega akademskog uspjeha. Kauzalne se atribucije, odnosno razlozi kojima učenici subjektivno pripisuju svoje prijašnje uspjehe u učenju, mogu smatrati važnim motivacijskim utjecajem tijekom učenja inoga jezika u postakcijskoj fazi učenja jezika te mogu utjecati na buduće aktivnosti. Međutim, nema puno istraživanja koja se bave atribucijama u učenju inoga jezika iako su one uključene u nekoliko motivacijskih okvira inoga jezika. Uzevši u obzir važnost učenja engleskoga jezika u današnjemu globaliziranom svijetu, ovo se istraživanje temelji na kauzalnim atribucijama prijašnjega iskustva učenja engleskoga kao inoga jezika u studenata prve godine nefiloloških studijskih programa u hrvatskome kontekstu. Podatci su prikupljeni upitnikom (*Ljestvica za mjerenje kauzalnih atribucija II*, engl. 'The Causal Attribution Scale II' – CAS-II, Sorić 2002) te su podvrgnuti deskriptivnim i inferencijalnim statističkim analizama. Rezultati pokazuju da hrvatski studenti uzroke svojega prijašnjeg postignuća u učenju engleskoga jezika pripisuju stabilnomu, kontrolabilnomu i internalnomu uzroku, a umjereno niska razina na ljestvici globalnosti znači da ga ne smatraju konzistentnim (dosljednim) u različitim kontekstima. U suprotnosti s mnogim istraživanjima, u ovome istraživanju nema nikakve razlike u atribucijama među spolovima. Rezultati pokazuju da stabilnije, internalnije i kontrolabilnije atribucije imaju studenti koji su tijekom dužega razdoblja učili engleski jezik te imali više ocjene. Kada se uspjeh pripisuje internalnomu i stabilnomu uzroku, veće je i očekivanje uspjeha, to jest osoba će biti motivirana nastaviti učiti taj predmet (Weineru 1986). Kvalitativna je analiza također

pokazala da studenti smatraju da je trud (kontrolabilna atribucija) glavni razlog za postignute ocjene iz Engleskoga jezika.

Ključne riječi: kauzalne atribucije, individualne razlike, motivacija za učenje inoga jezika, studenti, učenje engleskoga kao inoga jezika

1. Uvod

Većina nastavnika i znanstvenika složila bi se da je motivacija učenika glavni čimbenik koji pridonosi uspjehu u učenju inoga jezika. Učenje engleskoga jezika obvezno je u hrvatskim školama. Unatoč tomu, kontinuirana motivacija za učenje engleskoga jezika neizvjesna je nakon što učenici završe srednjoškolsko obrazovanje. Razvijene su mnoge teorije u području inojezične motivacije, a najveći su utjecaj imali socioedukacijski model (engl. 'Socioeducational model') (Gardner 1985) i inojezični motivacijski sustav pojmova o sebi (engl. 'L2 Motivational Self System' – L2MSS) (Dörnyei 2005, 2009). Međutim, ne postoji puno motivacijskih okvira inoga jezika koji se temelje na teoriji očekivanja i vrijednosti (engl. 'expectancy-value approaches'). Teorijom kauzalne atribucije pogotovo se ne koristi dovoljno u istraživanju inojezične motivacije iako se atribucije smatraju važnim motivacijskim utjecajima u postakcijskoj fazi inojezične motivacije (Dörnyei i Ottó 1998). Uvjerjenja koja studenti imaju o svojem prijašnjem uspjehu ili neuspjehu u učenju mogu imati jak utjecaj na njihovu motivaciju za učenje u budućnosti (Schunk i sur. 2010). Iz toga je razloga ovo istraživanje, koje je dio većega istraživanja (Martinović 2014), pokušalo istražiti spomenute nedostatke tako što se usmjerilo na istraživanje kauzalnih atribucija prijašnjega uspjeha u učenju učenika engleskoga kao inoga jezika. Preciznije rečeno, da bi se dobio opsežniji uvid u motivaciju studenata za učenje engleskoga jezika na tercijarnoj razini, u istraživanje su uključeni hrvatski studenti prve godine nefiloloških studijskih programa, koji su engleski jezik učili dugi niz godina, a upravo su završili srednjoškolsko obrazovanje. U središtu je bilo istraživanje razlika u kauzalnim atribucijama studenata.

2. Teorijska pozadina

2.1. Teorije inojezične motivacije

Postoje mnoge teorije motivacije u području ovladavanja inim jezikom koje su pokušale objasniti ponašanje učenika i ishode (rezultate) učenja. Gardner (1985) predlaže socioedukacijski model u kojemu najvažniju ulogu pri inojezičnoj motivaciji ima *integrativnost* (engl. 'integrativeness'), odnosno učenikov stav prema zajednici koja govori tim jezikom i želja za integracijom. S druge strane, Williams i Burden (1997) predložili su model koji se temelji na konstruktivističkome pogledu na motivaciju za učenje inoga jezika te se temelji na značenju koje učenici pripisuju situacijama tijekom učenja i vanjskim čimbenicima koji mogu utjecati na motivaciju. Noels i suradnici (2000, 2001) u svoj su model uključili integrativne i instrumentalne komponente tradicionalnoga istraživanja inojezične motivacije s intrinzičnim i ekstrinzičnim elementima teorije samoodređenja (engl. 'self-determination theory') (Ryan i Deci 1985). Inojezični motivacijski sustav pojmova o sebi (L2MSS) (Dörnyei 2005, 2009) označava pomak prema teoriji samoregulacije,

koja se temelji na konceptu *moćnih ja* (engl. 'possible selves'), koji se ponašaju kao *budući samovodiči* (engl. 'future self-guides') (Markus i Nurius 1986). Dörnyei i Ottó (1998) u procesnome su modelu inojezične motivacije (engl. 'Process Model of L2 Motivation') pokušali opisati vremenski aspekt motivacije. Navode da se motivirani bihevioralni procesi u učenju inoga jezika mogu podijeliti na tri faze, a svaka od njih uključuje različite motivacijske utjecaje. Predakcijska faza uključuje aspekte kao što su postavljanje ciljeva, planiranje i poduzimanje radnji. Akcijska faza opisuje na koji način pojedinci ostaju motivirani kako bi ostvarili svoje ciljeve. Postakcijska faza uključuje procjenu iskustva učenja koja će utjecati na buduće ciljeve učenja jezika. Ukratko, taj je model pokušao opisati dugotrajan proces učenja jezika koji bi se mogao obilježiti razlikama u interesu i predanosti.

Jedan od motivacijskih utjecaja u postakcijskoj fazi učenja inoga jezika uključuje formiranje kauzalnih atribucija (Dörnyei i Ottó 1998). Kada učenici završe period učenja (npr. tečaj), oni će subjektivno procijeniti uzroke uspjeha ili neuspjeha toga iskustva učenja. Ako učenici ocijene da je njihovo iskustvo učenja inoga jezika bilo uspješno zbog truda, najvjerojatnije će biti motivirani za nastavak učenja. S druge pak strane, ako vjeruju da nisu bili uspješni zbog nedostatka sposobnosti, vjerojatno neće biti motivirani da ga nastave učiti. Teoriju atribucije velikim je dijelom razvio Bernard Weiner (1986, 1992) tako što je razradio opći atribucijski model.

2.2. Teorija atribucije

Istraživanja su pokazala da su uvjerenja o očekivanju i vrijednosti najvažniji element u motivacijskim procesima ponašanja koji vode do postignuća (Schunk i sur. 2010). Prema Weineru (1992, 2010) teoretičare atribucije zanima način na koji pojedinci percipiraju kauzalnost. Štoviše, važno je spomenuti da na percipirane uzroke mogu utjecati prethodni uvjeti koji uključuju okolinske i osobne faktore (Heider 1958; Kelly 1967). Primjeri okolinskih faktora jesu nastavnikova povratna informacija, percepcija učenja jezika u specifičnoj kulturi te usporedbe osobnoga rezultata s rezultatom grupe (Weiner 1992). S druge pak strane, osobni faktori koji utječu na proces atribucije uključuju kauzalna pravila i sheme koje su pojedinci naučili i kognitivno pohranili tijekom života, atribucijsku pristranost (tip kauzalne sheme), prethodno znanje i individualne razlike (Pintrich i Schunk 1996). Istraživanja pokazuju da se pojedinci mogu koristiti netočnim shemama ili pravilima zaključivanja (engl. 'inference rules') kako bi stvorili atribucije koje mogu dovesti do pristranosti (Fiske i Taylor 1991). Na atribucije mogu utjecati i individualne razlike u odnosu na lokus kontrole (Rotter 1966) pri čemu je vjerojatnije da će osobe s unutarnjim lokusom kontrole, odnosno osobe koje percipiraju jaku vezu između svojega ponašanja i pojačanja (engl. 'reinforcement') oblikovati internalne atribucije u odnosu na ishode, a osobe s vanjskim lokusom kontrole koje ne percipiraju vezu između svojega ponašanja i pojačanja bit će sklonije stvaranju eksternalnih atribucija.

Weiner (1986) smatra da su sposobnost, trud, težina zadatka i sreća četiri glavna uzroka kojima učenici atribuiraju svoj uspjeh ili neuspjeh. Način na koji ove atribucije utječu na motivacijsko ponašanje temelji se na analizi kauzalne strukture atribucija i na njihovoj klasifikaciji na dimenzije koja uključuje stabilnost, internalnost i kontrolu.

Na temelju empirijskih analiza Weiner (1986) smatra da postoje tri opće dimenzije kauzalne strukture: 1) *dimenzija lokusa*, koja objašnjava percipira li osoba da je uzrok unutarnji ili vanjski, 2) *dimenzija stabilnosti*, koja opisuje percipira li se uzrok stabilnim ili nestabilnim tijekom vremena, te 3) *dimenzija kontrole*, koja uključuje percepciju o mogućnosti ili nemogućnosti kontroliranja uzroka. Svaka dimenzija ima posljedice s obzirom na motivaciju pojedinca. Sljedeća važna dimenzija s obzirom na koncept stabilnosti uključuje dimenziju globalnosti kojom se služe znanstvenici (npr. Peterson i sur. 1993) koji se bave teorijom naučene bespomoćnosti. Općenito se dimenzija stabilnosti temelji na promjenjivosti atribucija tijekom vremena. Ipak, istraživanja koja analiziraju dugotrajni i kratkotrajni trud pokazuju da trud može nadići domene ili situacije i biti globalan u biti. Peterson i suradnici (1993) predlažu klasifikaciju prema globalno specifičnoj dimenziji s obzirom na atribucije pojedinaca, što je prema teoriji osobnosti slično razlikama između osobina i ponašanja u specifičnoj situaciji. Na primjer, moguće je da osoba atribuirala nedostatak sposobnosti svim akademskim predmetima (globalno) ili samo jezicima (ponešto specifično) ili učenju engleskoga jezika (jako specifično).

Postoji nekoliko psiholoških posljedica kauzalne dimenzije atribucija koje utječu na motivaciju pojedinca, pogotovo na očekivanje uspjeha. Primjerice, očekivanja će uspjeha u budućnosti u učenika biti veća ako uspjeh pripisuju internalnomu i stabilnomu uzroku kao što je sposobnost, a manja ako se uspjeh pripisuje nestabilnomu uzroku kao što je sreća. S druge je pak strane u obrazovnim kontekstima u kojima se učenik susreće s neuspjehom u specifičnome zadatku, neuspjeh bolje pripisati nestabilnomu i kontrolabilnomu uzroku kao što je trud. Nedostatak truda ili nedovoljno učenja promjenjive su i kontrolabilne atribucije. Stoga učenik može očekivati da će biti bolji u budućnosti pod uvjetom da uči. Za razliku od toga, očekivanje uspjeha u budućnosti bilo bi najnepovoljnije u slučaju stabilne, internalne i nekontrolabilne atribucije (npr. nedostatak sposobnosti) u odnosu na neuspjeh.

2.3. Teorija atribucije u učenju inoga jezika

Atribucije su uključenje u nekoliko motivacijskih okvira inoga jezika (Dörnyei 1994; Williams i Burden 1997). Međutim, nema puno studija o inojezičnoj motivaciji koja istražuju kauzalne atribucije. Nekoliko prijašnjih kvalitativnih istraživanja manjega opsega (Ushioda 1996, 1998; Williams i Burden 1999) pokazuju važne rezultate koji se odnose na procese kauzalnih atribucija u učenika inoga jezika. Ushioda (1996, 1998) tvrdi da je pozitivno motivacijsko uvjerenje u irskih učenika francuskoga kao inoga jezika obuhvatilo dva atribucijska uzorka kao što su pripisivanje pozitivnih ishoda učenja inoga jezika sposobnosti ili drugim internalnim faktorima te atribuiranje negativnih ishoda učenja inoga jezika privremenim (nestabilnim) ishodima koji bi se mogli promijeniti (npr. nedostatak truda). Hsieh i Schallert (2008) tvrde da su atribucije sposobnosti i internalni faktori jaki pokazatelji jezičnoga postignuća, a veća je samoefikasnost prisutna u učenika koji neuspjeh pripisuju nedostatku truda. Pishgadam i Zabihi (2011) također su otkrili da su atribucije truda (unutarnji faktor) najbolji prediktor postignuća u iranskome kontekstu. Na temelju rezultata istraživanja koje su proveli na mađarskome uzorku, Csizér i Kálmán (2019) navode da se prijašnji uspjeh učenika u učenju engleskoga jezika

atribuiru trudu, ali da važnu ulogu igraju i vanjski faktori kao što su uloga nastavnika te kontakti s jezikom. Gobel i Mori (2007) navode da japanski učenici uspjeh u učenju engleskoga jezika pripisuju vanjskim uzrocima, primjerice sreći, utjecaju nastavnika i ozračju u učionici. Nasuprot tomu, neuspjeh atribuiraju unutarnjim uzrocima kao što su nedostatak sposobnosti i truda. U hrvatskome je kontekstu Mihaljević Djigunović (2000/2001) u učenika osmoga razreda osnovne škole otkrila pozitivan odnos između uporabe strategija učenja jezika i atribuiranja uspjeha znanju, trudu, zanimanju za zadatak i ugodi koju osjećaju pri rješavanju zadatka. Istraživanje koje su provele Sorić i Ančić (2008) među osnovnoškolskim i srednjoškolskim učenicima u Hrvatskoj pokazuje da uspješni učenici prijašnji uspjeh u učenju engleskoga jezika pripisuju stabilnijim i internalnijim uzrocima u usporedbi s neuspješnim učenicima. Siročić (2008) je otkrila da učenici osnovne škole uspjeh u učenju engleskoga jezika pripisuju trudu i sposobnosti, a neuspjeh sreći i trudu. Štoviše, Pavičić Takač i Varga (2011) tvrde da učenici u strukovnim školama uspjeh u učenju engleskoga jezika pripisuju lakoći zadatka, a neuspjeh nedostatku truda.

2.4. Atribucije i individualne razlike

Prema ranijim istraživanjima teorije atribucije, kontekstualni i individualni faktori mogu utjecati na način na koji učenici atribuiraju prijašnji uspjeh u učenju. Kada govorimo o međukulturnim istraživanjima, čini se da su u mnogim zemljama sposobnost i trud najčešće percipirani uzroci uspjeha i neuspjeha (Weiner 1986). Međutim, moguće je da se zapadne i nezapadne kulture razlikuju u načinu na koji su različite atribucije kategorizirane unutar kauzalnih dimenzija. Hsieh (2012) navodi da u azijskim zemljama roditelji i nastavnici smatraju važnim naporan rad i poslušnost, a to može dovesti do različitih atribucija koje se temelje na kulturnim razlikama. Primjerice, Stevenson i Stigler (1992) navode da je trud glavna atribucija za akademsko postignuće u učenika iz Azije, a sposobnost je naglašenija u zapadnim zemljama. U istraživanju koje je obuhvatilo učenike u Bahreinu nije se pojavio pojam sreće, pojam sposobnosti se rijetko upotrebljavao, a uspjeh se pripisivao podršci koju učenicima pružaju nastavnik i obitelj. S druge strane, Fielden i Rico (2018) otkrili su da odrasli učenici u Španjolskoj smatraju da je trud glavni razlog njihova uspjeha u učenju engleskoga jezika.

Štoviše, na atribucije mogu utjecati i individualne razlike. Što se tiče atribucijskih razlika među spolovima, različiti su rezultati istraživanja. Beyer (1998) je proveo istraživanje usmjereno na kauzalne atribucije akademske uspješnosti studenata te je otkrio da ispitanici muškoga spola svoj uspjeh pripisuju sposobnosti (internalna, stabilna atribucija), a žene naglašavaju važnost učenja i obraćanja pažnje (internalne, nestabilne atribucije). Žene su, s druge strane, svoj neuspjeh atribuirale nedostatku sposobnosti (navodeći da su vjerovale da se neuspjeh u akademskome postignuću neće promijeniti u budućnosti), a muški ispitanici pripisivali su ga nedostatku učenja i slabomu interesu (sugerirajući da se neuspjeh u akademskom postignuću može promijeniti u budućnosti). U recentnijemu je istraživanju Genç (2016) otkrila da u turskome kontekstu žene pokazuju veću sklonost vanjskim atribucijama u učenju jezika u odnosu na muškarce. Nadalje, istraživanja su pokazala da razine znanja jezika mogu utjecati na atribucije. Primjerice, Soriano-Ferrer i Alonso-Blanco

(2020) pokazali su da su učenici osnovne škole (razina A1) svoj uspjeh u učenju stranoga jezika pripisivali internalnim i nestabilnim varijablama (trud i strategija), kao i vanjskim varijablama (utjecaj nastavnika, težina zadatka i ozračje u razredu). Učenici na srednjoj razini (B2), s druge strane, uspjeh u učenju stranoga jezika atribuirali su sposobnosti, ocjenama, razrednoj razini, pripremi i ugođi koju osjećaju na nastavi, a neuspjeh sreći, utjecaju nastavnika i/ili težini zadatka.

3. Cilj

Atribucije se mogu smatrati važnim utjecajem na motivaciju za učenjem inoga jezika u postakcijskoj fazi učenja jezika jer procjene ishoda prijašnjega učenja mogu utjecati na buduće aktivnosti učenika. Budući da hrvatski studenti uče engleski jezik tijekom više godina, bilo je važno ispitati kako prijašnja iskustva studenata utječu na motivaciju za učenjem na sveučilišnoj razini, posebice na motivaciju studenata nefiloloških studija koji moraju upisati kolegij Engleski jezik kao dio studijskoga programa. Kako bi se identificirale razlike među kauzalnim atribucijama studenata, u obzir su se uzele i druge varijable. Glavni je cilj ove studije bio istražiti motivaciju za učenje engleskoga jezika u studenata nefiloloških studijskih programa analizom njihovih kauzalnih atribucija tijekom prijašnjega iskustva učenja engleskoga jezika. Usto su u obzir uzete i razlike u spolu, dužini učenja engleskoga jezika te ocjenama kako bi se utvrdile moguće razlike kauzalnih atribucija u uzorku. U istraživanju smo pokušale odgovoriti na sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koje kauzalne atribucije hrvatski studenti pripisuju svojem prijašnjem postignuću u učenju engleskoga jezika?
2. Postoje li razlike kauzalnih atribucija studenata s obzirom na individualne razlike, uključujući spol, dužinu učenja engleskoga jezika i ocjene iz engleskoga jezika u srednjoj školi?
3. Postoji li korelacija između kontinuiranih varijabla, odnosno dužine učenja engleskoga jezika i ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi i kauzalnih atribucija studenata u prijašnjemu iskustvu učenja engleskoga jezika?

4. Metoda

4.1. Uzorak

Istraživanje je provedeno na uzorku od 543 studenta prve godine koji ne studiraju Engleski jezik i koji su adekvatno ispunili upitnik. Uključeno je 204 ispitanika muškoga spola (37,6 % od ukupnoga uzorka) i 339 žena (62,4 % od ukupnoga uzorka). Studenti su bili upisani na humanističke i društvene studije, biomedicinske i zdravstvene studije, biotehničke studije i tehničke studije. Svi studenti prethodno su učili engleski jezik u školi između četiri (4) i šesnaest (16) godina ($M = 10,3$ godina, $SD = 2,22$). U srednjoj su školi imali prosječnu zaključnu ocjenu iz Engleskoga jezika 3,7 ($SD = 0,93$) na ljestvici od jedan (1) do pet (5), pri čemu je jedan nedovoljna ocjena, a pet najviša ocjena. Usto je većina studenata smatrala svoju zaključnu ocjenu iz Engleskoga jezika u srednjoj školi uspješnom (70,5 %), za razliku od manjega broja studenata koji je nije procijenio uspješnom (29,3 %).

4.2. Instrumenti i postupci

Podatci su prikupljeni dvodijelnim upitnikom. U prvome je dijelu bio opisan cilj istraživanja te su studenti dobili upute za popunjavanje upitnika. Uslijedilo je prikupljanje popratnih informacija, uključujući spol, područje studiranja, godine učenja engleskoga jezika, zaključnu ocjenu iz Engleskoga jezika u srednjoj školi te percipiranje uspjeha s obzirom na zaključnu ocjenu u srednjoj školi.

Drugi je dio upitnika uključio *Ljestvicu za mjerenje kauzalnih atribucija II* (CAS-II) (Sorić 2002), kojom su se procijenile kauzalne atribucije studenata s obzirom na prijašnji uspjeh u učenju engleskoga jezika. Najprije se od studenata tražilo da procjene svoju zaključnu ocjenu iz Engleskoga jezika u srednjoj školi i da razmisle o glavnome razlogu kojemu mogu atribuirati tu zaključnu ocjenu. Taj su razlog trebali zapisati u upitnik. Zatim su studenti trebali odgovoriti na pitanja vodeći računa o razlogu koji su prethodno zapisali. Upitnik se sastojao od četiriju podljestvica koje su mjerile kauzalne dimenzije lokusa (internalnosti), stabilnosti, kontrole i globalnosti. Procjene su se na svakoj ljestvici temeljile na petodijelnoj *Likertovoj ljestvici*, koja je pokazala u kojoj je mjeri uzrok koji su studenti percipirali pokazao ove kauzalne dimenzije, s time da je jedan (1) bio najniži stupanj slaganja, a pet (5) najviši. Svaka kauzalna dimenzija mjerila se podljestvicom od četiriju stavaka. Ukupan broj stavaka na *Ljestvici za mjerenje kauzalnih atribucija II* (CAS-II), kojom se koristilo u ovome istraživanju, bio je šesnaest (16). Faktorska struktura i pouzdanost CAS-II (Sorić 2002) prethodno je validirana na hrvatskome uzorku, pa nije bilo neophodno provesti pilot-istraživanje. Ipak, verificirana je faktorska analiza i internalna konzistentna pouzdanost (Cronbach α) svake podljestvice CAS-II.

Rezultati su pokazali prihvatljivo jednofaktorsko rješenje za podljestvice CAS-II koje je podrazumijevalo da su sve stavke kojima se koristilo na pojedinoj podljestvici bile homogene. Sve ispitane stavke imale su istaknuta faktorska zasićenja, odnosno faktorska zasićenja iznad 0,30. Jednofaktorsko rješenje objasnilo je ukupnu varijancu za svaku podljestvicu: stabilnost (59,1 %), kontrola (67,8 %), internalnost (65,3 %) i globalnost (51,8 %). Pouzdanost svih četiriju podljestvica pokazala je zadovoljavajuću internalnu konzistentnost. Koeficijent Cronbach alfa (α) za podljestvice uključuje: stabilnost ($\alpha = 0,77$), kontrolu ($\alpha = 0,84$), internalnost ($\alpha = 0,82$) i globalnost ($\alpha = 0,68$). Rezultati su prikazani u tablici 1. Studenti su dobili upitnik za vrijeme nastave iz kolegija Engleski jezik na početku prve godine sveučilišnoga studija. Rečeno im je da je njihovo sudjelovanje dragovoljno i da će njihovi odgovori ostati anonimni.

5. Rezultati

5.1. Deskriptivna analiza

Deskriptivni rezultati pokazuju da su kauzalne atribucije studenata njihovih zaključnih ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi različite u odnosu na različite dimenzije. Općenito su studenti uzrok percipirali kao stabilan, što znači da su percipirali da je uzrok konzistentan tijekom vremena, odnosno stabilan i nepromjenjiv ($M = 3,09$). Međutim, pokazalo se da je uzrok općenito kontrolabilan ($M = 3,58$). Zatim su studenti smatrali da je uzrok više internalan nego eksternalan ($M = 3,74$). Drugim riječima, uzrok se prije pripisivao osobnim nego situacijskim ili eksternalnim čimbenicima.

Što se tiče globalnosti, studenti nisu percipirali da je uzrok konzistentan u različitim kontekstima ($M = 2,65$). Rezultati su prikazani u tablici 1.

*Tablica 1. Deskriptivna analiza podljestvica CAS-II koje su se koristile u istraživanju
(M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija) (Ukupan broj uzoraka = 5)*

Podljestvica	Broj jedinica	Broj uzoraka	M	SD	Cronbach alfa
Stabilnost	4	527	3,09	1,00	,77
Kontrola	4	517	3,58	1,10	,84
Internalnost	4	530	3,74	1,05	,82
Globalnost	4	515	2,65	0,98	,68

5.2. Usporedne analize

5.2.1. Usporedba varijabla između ispitanika muškoga i ženskoga spola

Korišten je t-test za nezavisne uzorke kako bi se ispitala razlike među spolovima u podljestvici CAS-II, pri čemu je spol bio grupna varijabla (nezavisna varijabla), a svaka od podljestvica CAS-II testna varijabla (zavisna varijabla). Rezultati su pokazali da nema značajnih razlika između muških i ženskih ispitanika na niti jednoj podljestvici kauzalnih atribucija, uključujući stabilnost, kontrolu, internalnost i globalnost. U tablici 2 prikazani su deskriptivni rezultati i rezultati t-testa za nezavisne uzorke za ljestvicu CAS-II.

*Tablica 2. Razlike u podljestvicama CAS-II između ispitanika muškoga i ženskoga spola –
Rezultati t-testa za nezavisne uzorke (M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija,
 t = t-vrijednost, df = stupanj slobode, p = značajnost*

Podljestvica	Spol	Broj	M	SD	t	df	p
Stabilnost	Muškarci	195	3,03	1,01	-,974	525	,331
	Žene	332	3,12	0,99			
	Ukupno	527					
Kontrola	Muškarci	193	3,65	1,06	1,05	515	,296
	Žene	324	3,54	1,13			
	Ukupno	517					
Internalnost	Muškarci	199	3,69	0,98	-,850	528	,396
	Žene	331	3,77	1,08			
	Ukupno	530					

	Muškarci	196	2,61	0,95		
Globalnost	Žene	319	2,67	0,99		
	Ukupno	515			-,681	513 ,496

* $p < ,05$

5.2.2. Usporedba varijabla prema dužini učenja engleskoga jezika

Jednosmjerna analiza varijance (ANOVA) upotrijebila se za ispitivanje razlike između srednje vrijednosti varijabla u različitim kategorijama dužine učenja engleskoga jezika. Varijabla godina učenja engleskoga jezika bila je podijeljena u tri kategorije: 1) $\geq$ četiri godine, 2) od pet do osam godina i 3) $\leq$ devet godina. Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA) pokazali su statističku razliku samo između srednje vrijednosti skupine na podljestvici stabilnosti. Rezultati su prikazani u tablici 3.

Tablica 3. Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA): Usporedba podljestvica CAS-II prema dužini učenja engleskoga jezika (df = stupanj slobode, F = F-vrijednost, p = značajnost)

Podljestvica	df	F	p
Stabilnost	F(2, 524)	3,43	,033*
Kontrola	F(2, 514)	0,13	,880
Internalnost	F(2, 527)	2,34	,097
Globalnost	F(2, 512)	1,85	,158

Levenov test homogenosti varijanca pokazao je da bi se sličnost varijanca mogla pretpostaviti za podljestvicu stabilnosti ($p = ,500$). Međutim, Schefféov *post hoc* test nije pronašao značajne razlike između kategorija u varijabli stabilnosti. Ipak, Tukeyjev *post hoc* test otkrio je graničnu statističku značajnost između kategorija 2 i 3 ($p = ,05$). Deskriptivna statistika pokazala je da su studenti koji su engleski jezik učili više od osam godina percipirali da je uzrok njihove zaključne ocjene iz Engleskoga jezika u srednjoj školi stabilniji ($M = 3,15$, $SD = 1,00$) u usporedbi sa studentima koji su engleski jezik učili između pet i osam godina ($M = 2,90$, $SD = 1,02$). Rezultati su prikazani u tablici 4.

Tablica 4. Rezultati Tukeyjeva *post hoc* testa: razlike u stabilnosti prema dužini učenja engleskoga jezika (N = broj, M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija, p = značajnost)

Podljestvica	Grupa	N	M	SD	p
Stabilnost	5 – 8 godina	111	2,90	1,02	
	više od 8 godina	398	3,15	1,00	
					,050*

5.2.3. Usporedba varijabla u ocjenama iz Engleskoga jezika u srednjoj školi

Razlike između zaključnih ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi i rezultata na podljestvicama kauzalnih atribucija korištenih u ovome istraživanju izmjerene su jednosmjernom analizom varijance (ANOVA). Ocjene u hrvatskim srednjim školama sežu od jedan (1) do pet (5), s time da je pet najveća ocjena, a jedan je nedovoljna ocjena. Niti jedan student koji je sudjelovao u ovome istraživanju nije iz Engleskoga jezika imao zaključnu ocjenu nedovoljan, pa su kategorije ocjena pojedinačno bile dovoljan (2), dobar (3), vrlo dobar (4) i izvrstan (5). Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA) pokazali su statistički značajne razlike između srednje vrijednosti grupe u svim ispitanim podljestvicama: stabilnost, kontrola, internalnost, globalnost. Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA) prikazani su u tablici 5.

Tablica 5. Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA): Usporedba podljestvica CAS-II u zaključnim ocjenama iz Engleskoga jezika u srednjoj školi
(df = stupanj slobode, F = F-vrijednost, p = statistička značajnost)

Podljestvica	df	F	p
Stabilnost	F(3, 523)	68,97	,000*
Kontrola	F(3, 513)	4,82	,003*
Internalnost	F(3, 526)	14,75	,000*
Globalnost	F(3, 511)	17,02	,000*

Levenov test homogenosti varijanca pokazao je da bi se sličnost varijanca mogla pretpostaviti za sljedeće podljestvice: kontrola ($p = ,093$), internalnost ($p = ,059$), globalnost ($p = ,251$). Stoga je korišten Schefféov *post hoc* test kako bi se utvrdile razlike između ocjena. S druge strane, homogenost testa varijanca pokazala je da bi se sličnost varijanca mogla pretpostaviti za sljedeću podljestvicu: stabilnost ($p = ,000$), zbog čega je za ovu usporedbu korišten Tamhaneov *post hoc* test.

Rezultati Schefféova *post hoc* testa pokazali su da su studenti s višim ocjenama percipirali da imaju veću kontrolu nad uzrokom svoje zaključne ocjene nego studenti s nižom ocjenom. Srednja vrijednost grupe studenata s ocjenom izvrstan (5) ($M = 3,83$, $SD = 1,09$) bila je značajno viša nego srednja vrijednost grupe studenata s ocjenom dobar (3) ($M = 3,34$, $SD = 1,18$). Korištenjem Schefféova *post hoc* testa nisu pronađene druge značajne razlike na podljestvici kontrole, pa je korišten Tukeyjev *post hoc* test kako bi se verificirale ove razlike. Rezultati ovoga testa, osim navedene razlike, pokazali su i značajnu razliku između grupa dobar (3) i vrlo dobar (4). Studenti s ocjenom vrlo dobar (4) ($M = 3,65$, $SD = 1,05$) percipirali su da je uzrok njihove zaključne ocjene iz Engleskoga jezika više pod njihovom kontrolom u usporedbi sa studentima čija je zaključna ocjena bila dobar (3). Ti rezultati pokazuju da što je ocjena bila viša, to su studenti više percipirali da je uzrok kontrolabilan.

Analiza rezultata Schefféova *post hoc* testa također je otkrila da su studenti s višim ocjenama iz Engleskoga jezika percipirali da je uzrok toga rezultata internalniji u usporedbi sa studentima s nižim ocjenama. Primjerice, studenti sa zaključnom ocjenom izvrstan (5) konzistentno su imali veći rezultat ($M = 4,16$, $SD = ,944$) na

ovoj podljestvici nego studenti s ocjenom dovoljan (2) ($M = 3,63$, $SD = ,944$), dobar (3) ($M = 3,36$, $SD = 1,08$) i vrlo dobar (4) ($M = 3,82$, $SD = 1,02$). Također su pronađene značajne razlike između ocjena dobar (3) i vrlo dobar (4), pri čemu su studenti s višom ocjenom svoju zaključnu ocjenu percipirali internalnijom u usporedbi sa studentima s nižom ocjenom.

S obzirom na kauzalne atribucije podljestvice globalnosti, utvrđeno je da što je ocjena bila viša, to su studenti više percipirali da je glavni uzrok njihove zaključne ocjene konzistentan u različitim kontekstima. U skladu s time, studenti s ocjenom izvrstan (5) pokazali su statistički značajnu višu srednju vrijednost ($M = 3,01$, $SD = ,991$) u usporedbi sa studentima s ocjenom dovoljan (2) ($M = 2,16$, $SD = ,812$) i dobar (3) ($M = 2,37$, $SD = ,893$), a srednje vrijednosti studenata s ocjenom vrlo dobar (4) bile su značajno više ($M = 2,80$, $SD = ,968$) nego u studenata s ocjenom dovoljan (2) i dobar (3). Rezultati su prikazani u tablici 6.

Tablica 6. Rezultati post hoc testova (Scheffé): Razlike u podljestvicama CAS-II u zaključnim ocjenama iz Engleskoga jezika u srednjoj školi (N = broj, M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija, p = statistička značajnost)

Podljestvica	Ocjena	N	M	SD	p
Kontrola	3	155	3,34	1,18	
	5	114	3,83	1,09	
					,005
Internalnost	2	58	3,63	,944	
	5	117	4,16	,921	
					,013
	3	154	3,36	1,08	
	4	201	3,82	1,02	
					,000
	3	154	3,36	1,08	
	5	117	4,16	,921	
					,000
	4	201	3,82	1,02	
	5	117	4,16	,921	
					,038
Globalnost	2	58	2,16	,812	
	4	194	2,80	,968	
					,000

2	58	2,16	,812	
5	113	3,01	,991	
				,000
3	150	2,37	,893	
4	194	2,80	,968	
				,001
3	150	2,37	,893	
5	113	3,01	,991	
				,000

Budući da je Levenov test homogenosti varijanca pokazao da nema homogenosti varijanca između ocjena i podljestvice stabilnosti, primijenjen je Tamhaneov *post hoc* test kako bi se otkrile razlike među grupama. Rezultati su pokazali da što je ocjena bila viša, to su studenti više percipirali da je uzrok njihove zaključne ocjene stabilan i nepromjenjiv. Studenti s ocjenom izvrstan (5) imali su značajno višu srednju vrijednost ($M = 4,0$, $SD = ,828$) na podljestvici stabilnosti nego studenti s ocjenom dovoljan (2) ($M = 2,45$, $SD = ,714$), dobar (3) ($M = 2,60$, $SD = ,745$) i vrlo dobar (4) ($M = 3,14$, $SD = ,973$). Nadalje, studenti s ocjenom vrlo dobar (4) imali su značajno višu srednju vrijednost na toj podljestvici nego studenti s ocjenom dovoljan (2) i dobar (3). Rezultati Tamhaneova *post hoc* testa prikazani su u tablici 7.

Tablica 7. Rezultati *post hoc* testa (Tamhane): Razlike kod stabilnosti kod zaključnih ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi (N = broj, M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija, p = značajnost)

Podljestvica	Ocjena	N	M	SD	p
Stabilnost	2	59	2,45	,714	
	4	198	3,14	,973	
					,000
	2	59	2,45	,714	
	5	115	4,0	,828	
					,000
	3	155	2,60	,745	
	4	198	3,14	,973	
					,000
	3	155	2,60	,745	
	5	115	4,0	,828	

				,000
4	198	3,14	,973	
5	115	4,0	,828	
				,000

Ukratko, što se tiče razlika između kauzalnih atribucija koje su studenti pripisali svojem prijašnjem učenju engleskoga jezika i ocjeni iz Engleskoga jezika, čini se da su studenti s višim ocjenama percipirali da je uzrok njihova prijašnjega uspjeha u engleskome jeziku stabilniji, kontrolabilniji, internalniji i globalniji u usporedbi sa studentima s nižim ocjenama.

5.3. Korelacijske analize

Rezultati korelacijskih analiza potvrdili su rezultate usporednih analiza odnosa između kauzalnih atribucija prijašnjega uspjeha u učenju engleskoga jezika s obzirom na dužinu učenja engleskoga jezika i zaključnih ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi. Slaba pozitivna korelacija utvrđena je između podljestvice stabilnosti i dužine učenja engleskoga jezika ($r = ,11$, $p = ,01$). Čini se da se duže učenje engleskoga jezika dovodi u vezu s višim stupnjem stabilnosti percipiranih uzroka akademskoga postignuća u tome predmetu. Nije bilo korelacije između kontrole i dužine učenja engleskoga jezika ($r = ,00$, $p = ,93$). Nadalje, nije utvrđeno da su ni internalnost ($r = ,05$, $p = ,26$) ni globalnost ($r = ,07$, $p = ,10$) povezane s dužinom učenja engleskoga jezika. Ukratko, čini se da rezultati varijabla kauzalnih atribucija nisu bili povezani s dužinom učenja engleskoga jezika, osim u varijabli stabilnosti, koja je imala slabu korelaciju.

Međutim, analiza Pearsonovih koeficijenata pokazala je značajnu povezanost sa svim podljestvicama kauzalnih atribucija i zaključnim ocjenama iz Engleskoga jezika u srednjoj školi. Naime, jaka je pozitivna korelacija utvrđena između varijable stabilnosti i zaključne ocjene iz Engleskoga jezika u srednjoj školi ($r = ,51$, $p = ,00$). Studenti koji su percipirali da je uzrok stabilniji tijekom vremena imali su više ocjene iz Engleskoga jezika u srednjoj školi. Usto, postojala je umjerena pozitivna veza između globalnosti i zaključnih ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi. Što je ocjena iz Engleskoga jezika bila viša, to su studenti više percipirali da je uzrok tomu bilo njihovo postignuće u različitim kontekstima. Utvrđena je slaba do umjerena pozitivna korelacija između internalnosti i zaključnih ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi ($r = ,23$, $p = ,00$). Što je ocjena iz Engleskoga jezika bila viša, studenti su više percipirali uzrok internalnijim. Na kraju je analiza pokazala da je postojala slaba pozitivna korelacija između kontrole i zaključne ocjene u srednjoj školi ($r = ,14$, $p = ,00$). Studenti koji su percipirali da su imali veću kontrolu nad uzrokom imali su i više ocjene iz Engleskoga jezika. Izgleda da su kauzalne atribucije bile povezane sa zaključnom ocjenom iz Engleskoga jezika u srednjoj školi, pri čemu je stabilnost imala najveću korelaciju. Ukratko, studenti koji su imali više ocjene iz Engleskoga jezika percipirali su da je razlog te ocjene stabilniji, globalniji, internalniji i kontrolabilniji nego oni koji su imali niže ocjene iz Engleskoga jezika.

6. Rasprava

Svrha je ovoga istraživanja bila ispitati kauzalne atribucije prijašnjega uspjeha u učenju engleskoga jezika studenata prve godine nefiloloških studijskih programa u hrvatskome kontekstu. U središtu je istraživanja bila postakcijska faza inojezične motivacije, koja je uključila analize kauzalnih atribucija prijašnjih rezultata učenja engleskoga jezika u srednjoj školi u okviru Weinerove (1986) teorije atribucije. Rezultati deskriptivnih analiza otkrili su da studenti svoje prijašnje ishode postignuća u učenju engleskoga jezika, odnosno svoju zaključnu ocjenu iz Engleskoga jezika u srednjoj školi, pripisuju stabilnomu, kontrolabilnomu i internalnomu uzroku. Štoviše, oni nisu percipirali da je uzrok globalan, nego se on smatrao specifičnim samo za učenje engleskoga jezika. Nadalje, deskriptivne su analize pokazale da je većina (71 %) studenata vjerovala da je njihova zaključna ocjena iz Engleskoga jezika uspješna. U istraživanju usmjerenu na strategije učenja i kauzalne atribucije u učenju inoga jezika, Sorić i Ančić (2008) također su utvrdile da su u hrvatskome kontekstu uspješni učenici (učenici koji su svoje postignuće u engleskome jeziku percipirali uspješnim) svoje ishode atribuirali stabilnijim i internalnijim uzrocima za razliku od neuspješnih učenika. Rezultati ovoga istraživanja također su slični kao i u drugim studijama u kojima su učenici jezika svoj uspjeh pripisivali unutarnjim čimbenicima. Weiner (1986) tvrdi da će se očekivanja uspjeha u budućnosti povećati ako se uspjeh atribuirati internalnomu i stabilnomu uzroku, preciznije rečeno, najbolji pokazatelj očekivanja uspjeha u budućnosti jest dimenzija stabilnosti za razliku od dimenzije lokus. Rezultati ovoga istraživanja pokazuju da studenti očekuju da će biti uspješni u budućnosti jer su svoje prijašnje postignuće u učenju engleskoga jezika atribuirali internalnomu i stabilnomu uzroku.

Istraživanja su pokazala da nekoliko čimbenika utječe na formiranje atribucija, uključujući hedonističku pristranost ili pristranost u vlastitu korist (engl. 'self-serving bias') (Weiner 1992). Utvrđeno je da pojedinci imaju tendenciju preuzimanja više odgovornosti za uspjeh nego neuspjeh, a rezultat toga je internalno kauzalno pripisivanje. Prema Weineru, »ako se očekuje uspjeh, onda će stvarni uspjeh imati tendenciju rezultiranja internalnim pripisivanjem ako je ponašanje u skladu s prijašnjim iskustvom« (Weiner 1992: 246). On smatra da atribucijska pristranost potječe od nekoliko mehanizama. Ponajprije, pojedinci pred drugima žele izgledati dobro. Nadalje, uzimanje zasluga za uspjeh podupire ego. Usto se hedonistička sklonost može temeljiti na načelima racionalnoga zaključivanja, odnosno ako je osoba općenito uspješna u životu, onda očekuje uspjeh u budućnosti. Ovaj posljednji mehanizam pogotovo se odnosi na studente koji su vjerojatno bili uspješni u akademskoj okolini. Stoga ne iznenađuje činjenica da je taj uzorak studenata svoj prijašnji ishod učenja pripisao internalnomu kauzalnom uzroku.

Prema navedenome, provedena je kvalitativna analiza u obliku otvorenih pitanja kako bi se odredilo što su studenti percipirali dominantnim uzrokom ili razlogom za ishod postignuća iz Engleskoga jezika u srednjoj školi. Utvrđeno je da je trud zaista glavni uzrok ishoda postignuća, odnosno trud je sačinjavao 43 % ukupnih odgovora, zatim znanje (27 %) te nastavnik (16 %). Tako ovo istraživanje potvrđuje Weinerovu (1992) tvrdnju da se u situacijama uspjeha trud smatra stabilnim uzrokom (iako Weiner priznaje da se ova kauzalna interpretacija može promijeniti s vremenom).

Štoviše, teorija atribucije navodi da će percepcije uspjeha koje se pripisuju napornu radu često dovesti do naporna rada i u budućnosti (Weiner 1992). Stoga se čini da rezultati ovoga istraživanja sugeriraju da bi se studenti mogli potruditi u učenju engleskoga jezika u budućnosti. Štoviše, rezultati potkrepljuju prijašnje studije provedene u hrvatskome kontekstu, koje su utvrdile da je trud glavna atribucija u uspješnih učenika jezika (Mihaljević Djigunović 2000/2001; Siročić 2008). S obzirom na atribucijske razlike među kulturama, zanimljivo je spomenuti da je u hrvatskih studenata trud bio dominantna atribucija za akademski uspjeh u učenju engleskoga jezika. To je u suprotnosti s rezultatima istraživanja Stevensona i Stiglera (1992), koji su otkrili da je sposobnost glavna atribucija za akademsko postignuće u zapadnim zemljama u usporedbi s azijskim učenicima, gdje se trud smatrao važnijim. Hsieh i Schallert (2008) utvrdili su da su atribucije sposobnosti i interni faktori bili glavni čimbenici za jezično postignuće španjolskih, francuskih i njemačkih studenata koji su učili ini jezik. U istraživanju koje je provedeno među tajlandskim studentima na međunarodnome sveučilištu, Phothongsunan (2015) je otkrio da je utjecaj nastavnika kao eksternalna, stabilna i nekontrolabilna atribucija bio najčešća atribucija za njihovo postignuće u engleskome jeziku, a trud i korištenje strategija smatrali su se najčešćim atribucijama u studenata koji su sebe smatrali uspješnima. Očekivali smo da ćemo pronaći razlike u kauzalnim atribucijama studenata s obzirom na spol, dužinu učenja engleskoga jezika i ocjene. Rezultati nisu pokazali značajne razlike u atribucijama među različitim spolovima u ovome uzorku studenata. Prema Schunku i suradnicima (2010), istraživanja su pokazala da su žene sklonije pripisivanju uspjeha vanjskim uzrocima kao što su sreća ili lakoća zadatka ili nestabilnim uzrocima koji uključuju trud ili naporan rad, a neuspjeh se atribuirao unutarnjim stabilnim uzrocima kao što je nedostatak sposobnosti. U istraživanju provedenu među srednjoškolskim učenicima engleskoga jezika u Etiopiji, Tulu (2013) je potvrdio te rezultate navevši da žene naginju pripisivanju uspjeha trudu, a neuspjeha sposobnosti, a muškarci neuspjeh atribuiraju nedostatku truda. Što se tiče atribucijskih razlika povezanih s dužinom učenja engleskoga jezika, rezultati su pokazali pomalo značajnu razliku u učenika koji su učili engleski jezik više od osam godina u usporedbi s onima koji su ga učili između od pet do osam godina. Prva je grupa pokazala da je kauzalna atribucija za njihov ishod postignuća u engleskome jeziku bila stabilnija. Prema Weineru (1986), stabilna atribucija pokazuje da osoba očekuje isti rezultat u budućnosti. Većina je studenata u ovome istraživanju (71 %) svoju ocjenu postignuća smatrala uspješnom, što može značiti da su očekivali uspjeh u budućnosti. Međutim, studenti koji su svoju zaključnu ocjenu iz Engleskoga jezika percipirali neuspješnom, mogli su očekivati isti rezultat u budućnosti.

Usporedne analize pokazale su da su studenti s višim ocjenama percipirali da je kauzalna atribucija njihova ishoda postignuća u engleskome jeziku stabilnija, kontrolabilnija, internalnija i globalnija u usporedbi sa studentima s nižim ocjenama. Kao što je već spomenuto, očekivanje uspjeha veće je u osoba koje svoje ishode postignuća atribuiraju stabilnomu, internalnomu i kontrolabilnomu uzroku. Stoga se može pretpostaviti da će studenti s višim ocjenama očekivati uspjeh u učenju engleskoga jezika u budućnosti. Štoviše, uspješni studenti također su pokazali da je uzrok njihova uspjeha bio globalan, odnosno da je bio i uzrok njihova uspjeha u

drugim domenama. Sorić i Ančić (1998) također su otkrile da su uspješni studenti svoj uspjeh pripisivali stabilnim i globalnim uzrocima. Uzevši u obzir činjenicu da je trud bio dominantan atribuirani uzrok ishoda postignuća među studentima, može se pretpostaviti da su uspješni studenti percipirali da je naporan rad čimbenik njihova uspjeha u učenju engleskoga jezika isto kao i u drugim kontekstima. Graham (2004) je također utvrdio da su uspješni učenici svoj uspjeh u učenju francuskoga jezika pripisivali trudu te sposobnosti i efikasnim strategijama učenja. Iako ne potpuno slično, Soriano-Ferrer i Alonso-Blanco (2020) otkrili su da su studenti više razine svoj uspjeh uglavnom atribuirali unutarnjim, a neuspjeh vanjskim faktorima.

Treće se istraživačko pitanje fokusiralo na korelacije između kauzalnih atribucija i dužine učenja engleskoga jezika. Korelacijske analize potvrdile su rezultate usporednih analiza (ANOVA). Naime, rezultati su pokazali vezu između stabilnosti i dužine učenja engleskoga jezika, a nisu pronađene korelacije u odnosu na druge varijable kauzalnih atribucija. Drugim riječima, rezultati su pokazali da što su duže studenti učili engleski jezik, to su stabilnijim percipirali uzrok svojih ishoda postignuća. To otkriće pokazuje da će studenti koji engleski jezik uče tijekom dužega razdoblja, u slučaju uspjeha imati veća očekivanja uspjeha u budućnosti, a u slučaju neuspjeha imat će veća očekivanja neuspjeha. Međutim, budući da je većina studenata u ovome uzorku svoje postignuće percipirala uspješnim, može se pretpostaviti da je većina očekivala da će biti uspješna u učenju engleskoga jezika u budućnosti.

Korelacijske analize također su potvrdile rezultate usporednih analiza u odnosu na zaključne ocjene iz Engleskoga jezika. Preciznije rečeno, rezultati su pokazali vezu između zaključnih ocjena u srednjoj školi i kauzalnih dimenzija stabilnosti, internalnosti, kontrole i globalnosti. Drugim riječima, što je viša bila ocjena u srednjoj školi, to su studenti više percipirali da je uzrok njihova ishoda stabilniji, internalniji, kontrolabilniji i globalniji. Budući da se predviđa veće očekivanje uspjeha u osoba koje uzrok svojega prijašnjeg uspjeha pripisuju stabilnim, internalnim i kontrolabilnim uzrocima, može se pretpostaviti da uspješni studenti u ovome uzorku očekuju da će biti uspješni u učenju engleskoga jezika na početku svojega studija. Štoviše, s obzirom na to da se uzrok njihova uspjeha može primijeniti na druge kontekste, može se pretpostaviti da bi njihovo očekivanje uspjeha bilo veće i u drugim predmetima.

7. Zaključak

Svrha je ovoga istraživanja bila ispitati kauzalne atribucije prijašnjih postignuća u učenju engleskoga jezika studenata prve godine nefiloloških studijskih programa u hrvatskome kontekstu. U središtu je bila postakcijska faza inojezične motivacije studenata. Deskriptivne analize kauzalnih atribucija prijašnjega postignuća studenata u učenju engleskoga jezika u srednjoj školi pokazale su da su studenti svoj uspjeh atribuirali stabilnomu, internalnomu i kontrolabilnomu uzroku. Weiner (1992) navodi da kauzalne atribucije klasificirane prema tim dimenzijama pokazuju da će studenti očekivati isto postignuće u budućnosti. Stoga se na temelju kauzalnih atribucija prijašnjega uspjeha studenata u učenju engleskoga jezika može pretpostaviti da će studenti koji očekuju uspjeh biti motivirani da uče engleski jezik. Među različitim spolovima nisu pronađene nikakve razlike u atribucijama. Isto su

tako uočene male razlike između motivacijskih varijabla i dužine učenja engleskoga jezika. Stabilnije kauzalne atribucije pronađene su u studenata koji su učili engleski jezik tijekom dužega razdoblja, što sugerira da su ti studenti, od kojih je većina bila uspješna, imali veća očekivanja uspjeha u usporedbi sa studentima koji su engleski jezik učili kraći niz godina. Rezultati ovoga istraživanja pokazali su da su prijašnje ocjene ili ishodi postignuća igrali važnu ulogu u podljesticama kauzalnih atribucija. Rezultati su potvrdili Weinerovu (1986) tvrdnju da uspješni studenti, odnosno studenti s visokim razinama postignuća, uzrok svojega uspjeha pripisuju stabilnim, internalnim i kontrolabilnim uzrocima. Usto, uspješni učenici svoje ocjene smatraju globalnima, odnosno smatraju da je uzrok njihova uspjeha sličan kao i u drugim kontekstima. Smatra se da je naporan rad najvjerojatnije uzrok kauzalnih atribucija prijašnjega uspjeha u učenju engleskoga jezika uspješnih studenata te se očekuje da će ti studenti uspjeti u učenju engleskoga jezika u budućnosti. Rezultati korelacijskih analiza uvelike potvrđuju rezultate usporednih analiza. Duže se učenje engleskoga jezika dovodi u vezu s višim razinama stabilnosti s obzirom na kauzalne atribucije studenata. Štoviše, više razine postignuća bile su povezane s višim razinama kauzalnih dimenzija internalnosti, stabilnosti, kontrole i globalnosti sugerirajući veće očekivanje uspjeha u uspješnih studenata, ali i niže očekivanje uspjeha neuspješnih studenata.

Istraživanja motivacije za učenje inoga jezika mogu imati mnoge posljedice u odnosu na učenje i poučavanje jezika. Istraživanja utemeljena na ispitivanju kauzalnih atribucija pokazuju da će neuspjeh koji se pripisuje internalnim, stabilnim i nekontrolabilnim čimbenicima (npr. niska sposobnost) ometati buduća postignuća, a uspjeh će koji se atribuirati internalnim, nestabilnim i kontrolabilnim čimbenicima (npr. izostanak truda) možda dovesti do ponašanja za postizanje uspjeha u budućnosti (Dörnyei 2001). U tome kontekstu nastavnikova povratna informacija može odigrati ključnu ulogu u utjecaju na atribucije učenika (Csizér i Kálmán 2019; Schunk i sur. 2010; Ushioda 2001). Predlaže se da nastavnici pruže povratnu informaciju koja će ohrabriti učenike da neuspjeh pripišu nedovoljnomu trudu kako bi ih potaknuli da budu motivirani za daljnje učenje u budućnosti, ali i da učenicima pokažu da je moguće usvojiti vještine ili znanje koje im nedostaje.

Literatura

- Beyer, S. 1998. "Gender differences in causal attributions by college students of performance on course examinations". *Current Psychology*, 17, 4, 346–358. <https://doi.org/10.1007/s12144-998-1016-5>
- Csizér, K.; Kálmán, C. 2019. "A study of retrospective and concurrent foreign language learning experiences: A comparative interview study in Hungary". *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 9, 1, 225–246. <http://dx.doi.org/10.14746/ssllt.2019.9.1.10>
- Deci, E. L.; Ryan, R. M. 1985. *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum.
- Dörnyei, Z. 1994. "Motivation and motivating in the foreign language classroom". *Modern Language Journal*, 78, 3, 273–84.
- Dörnyei, Z. 2005. *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in*

- Second Language Acquisition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Dörnyei, Z. 2009. "The L2 motivational self system". U Zoltán Dörnyei, Ema Ushioda (ur.), *Motivation, Language Identity and the L2 Self* (str. 9–42). Bristol: Multilingual Matters.
- Dörnyei, Z.; Ottó, I. 1998. "Motivation in action: A process model of L2 motivation". *Working Papers in Applied Linguistics (Thames Valley University, London)*, 4, 43–69.
- Fielden, L. V.; Mercedes, R. 2018. "Attribution theories in language learning motivation: Success in vocational English for hospitality students". *English Language Teaching*, 11, 11, 44–54.
- Gardner, R. C. 1985. *Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation*. London: Edward Arnold.
- Genç, G. 2016. "Attributions to success and failure in English language learning: The effects of gender, age and perceived success". *European Journal of Education Studies*, 2, 12, 26–43.
- Gobel, P.; Mori, S. 2007. "Success and failure in the EFL classroom: Exploring students' attributional beliefs in language learning". U Leah Roberts, Ayşe Gürel, Sibel Tatar, Leyla Martı (ur.), *EUROSLA yearbook 7* (str. 149–169). Amsterdam, Netherlands: John Benjamins Publishing.
- Graham, S. J. 2004. "Giving up on modern foreign languages? Students' perceptions of learning". *The Modern Language Journal*, 88, 2, 171–191. <https://doi.org/10.1111/j.0026-7902.2004.00224.x>
- Heider, F. 1958. *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: John Wiley.
- Hsieh, P.; Schallert, D. L. 2008. "Implications from self-efficacy and attribution theories for an understanding of undergraduates' motivation in a foreign language course". *Contemporary Educational Psychology*, 33, 513–532. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2008.01.003>
- Hsieh, P. H. 2012. "Attribution: Looking back and ahead of the 'Why' theory". U Sara Mercer, Stephen Ryan, Marion Williams (ur.), *Psychology for Language Learning, Insights from Research, Theory and Practice* (str. 90–102). New York: Palgrave Macmillan.
- Kelley, H. H. 1967. "Attribution theory in social psychology". U David Levine (ur.), *Nebraska Symposium on Motivation* (str. 192–238). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Markus, H.; Nurius, P. 1986. "Possible selves". *American Psychologist*, 41, 9, 954–69. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.41.9.954>
- Martinović, A. 2014. *The Acquisition of English as a Second Language: Motivational Aspects*. Doktorski rad. Zagreb: University of Zagreb.
- Mihaljević Džigunović, J. 2000/2001. "Beyond language learning strategies: A look at the affective link". *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia (SRAZ)*, 45/46, 11–23.
- Noels, K. A.; Clément, R.; Pelletier, L. G. 2001. "Intrinsic, extrinsic, and integrative orientations of French Canadian learners of English". *Canadian Modern Language Review*, 57, 424–44.
- Noels, K. A.; Pelletier, L. G.; Clément, R.; Vallerand, R. J. 2000. "Why are you learning

- a second language? Motivational orientations and self-determination theory". *Language Learning*, 50, 57–8
- Peterson, C.; Maier, S. F.; Seligman, M. 1993. *Learned Helplessness: A Theory for the Age of Personal Control*. New York: Oxford University Press.
- Pintrich, P. R.; Schunk, D. H. 1996. *Motivation in Education: Theory, Research, and Applications*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Phothongsunan, S. 2015. "Causal Attributions of English Learning Success of Thai Students in an International University". *NIDA Development Journal*, 55, 2, 101–129. <https://doi.org/10.14456/ndj.2015.4>
- Pishghadam, R.; Zabihi, R. 2011. "Foreign language attributions and achievement in foreign language classes". *International Journal of Linguistics*, 3, 1, 1–11.
- Schunk, D. H.; Pintrich, P. R.; Meece, J. L. 2010. *Motivation in Education: Theory, Research, and Applications*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education Inc.
- Siročić, D. 2008. *Strategije slušanja u učenju engleskoga kao stranoga jezika*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Soriano-Ferrer, M.; Alonso-Blanco, E. 2020. "Why have I failed? Why have I passed? A comparison of students' causal attributions in second language acquisition (A1-B2 levels)". *The British Journal of Educational Psychology*, 90, 3, 648–662.
- Sorić, I. 2002. *Students' Causal Attributions, Self-regulated Learning and Study Interests*. Poster predstavljen na skupu 6th Alps-Adria Conference of Psychology (3. – 5. listopada 2002., Rovereto, Italija).
- Sorić, I.; Ančić, J. 2008. "Learning strategies and causal attributions in second language learning". *Review of Psychology*, 15, 1/2, 17–26.
- Stevenson, H. W.; Stigler, J. W. 1992. *The Learning Gap: Why Our Schools Are Failing and What Can We Learn from Japanese and Chinese Education*. New York: Summit Books.
- Tulu, G. 2013. "Boys' and girls' attribution of performance in learning English as a foreign language: The case of Adama high schools in Ethiopia". *Educational Research Review*, 8, 23, 2197–2211. <http://doi.org/10.5897/ERR2013.1624>
- Ushioda, E. 1996. "Developing a dynamic concept of L2 motivation". U Tina Hickey, Jenny Williams (ur.), *Language, Education and Society in a Changing World* (str. 239–245). Dublin – Clevedon: IRAAL – Multilingual Matters.
- Ushioda, E. 1998. "Effective motivational thinking: A cognitive theoretical approach to the study of language learning motivation". U Alcón E. Soler, Codina V. Espurz (ur.), *Current Issues in English Language Methodology* (str. 77–89). Castelló de la Plana: Universitat Jaume I. <http://www.uj.es/publ/catalog/ling/issues.html>
- Weiner, B. 1986. *An Attributional Theory of Achievement Motivation and Emotion*. New York: Springer-Verlag.
- Weiner, B. 1992. *Human Motivation: Metaphors, Theories and Research*. Newbury Park: Sage.
- Weiner, B. 2010. "The development of an attribution-based theory of motivation: A history of ideas". *Educational Psychologist*, 45, 1, 28–36. <https://doi.org/10.1080/00461520903433596>
- Williams, M.; Burden, R. L. 1997. *Psychology for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Williams, M.; Burden, R. L. 1999. "Students' developing conceptions of themselves as language learners". *Modern Language Journal*, 83, 193–201.
- Williams, M.; Burden, R. L.; Al-Baharna, S. 2001. "Making sense of success and failure: The role of the individual in motivation theory". U Zoltán Dörnyei, Richard Schmidt (ur.), *Motivation and Second Language Acquisition* (str. 171–184). Honolulu: University of Hawaii Press.

Prilozi

Tablice

- Tablica 1. Deskriptivna analiza podljestvica CAS-II koje su se koristile u istraživanju (M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija) (Ukupan broj uzoraka = 543)
- Tablica 2. Razlike u podljestvicama CAS-II između ispitanika muškoga i ženskoga spola – Rezultati t-testa za nezavisne uzorke (M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija, t = t-vrijednost, df = stupanj slobode, p = značajnost)
- Tablica 3. Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA): Usporedba podljestvica CAS-II prema dužini učenja engleskoga jezika (df = stupanj slobode, F = F-vrijednost, p = značajnost)
- Tablica 4. Rezultati Tukeyjeva post hoc testa: razlike u stabilnosti prema dužini učenja engleskoga jezika (N = broj, M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija, p = značajnost)
- Tablica 5. Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA): Usporedba podljestvica CAS-II u zaključnim ocjenama iz Engleskoga jezika u srednjoj školi (df = stupanj slobode, F = F-vrijednost, p = statistička značajnost)
- Tablica 6. Rezultati post hoc testova (Scheffé): Razlike u podljestvicama CAS-II u zaključnim ocjenama iz Engleskoga jezika u srednjoj školi (N = broj, M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija, p = statistička značajnost)
- Tablica 7. Rezultati post hoc testa (Tamhane): Razlike kod stabilnosti kod zaključnih ocjena iz Engleskoga jezika u srednjoj školi (N = broj, M = srednja vrijednost, SD = standardna devijacija, p = značajnost)

CAUSAL ATTRIBUTIONS AMONG SECOND LANGUAGE LEARNERS OF ENGLISH

Abstract

Expectancy value approaches in motivation research suggest that learners will engage in an activity if they expect to succeed in it. Attribution theory suggests that attributions, or perceived causes of learner outcomes, can influence the development of expectancy beliefs of future academic success among learners. Causal attributions, or the reasons to which individuals subjectively attribute their past learning success, can be considered an important second language (L2) motivational influence in the post-actional phase of language learning and may affect future action. However, few studies have focused on attributions in L2 learning, although they are included in several L2 motivation frameworks. Considering the importance of English language learning in today's globalized world, this study focused on the causal attributions of past English L2 learning experiences of first year non-language university students in the Croatian context. Data was collected by the use of a questionnaire (*The Causal Attribution Scale II* – CAS-II, Sorić 2002), and was subject to descriptive and inferential statistical analyses. The results indicated that Croatian university students attributed their past English learning achievement to a stable, controllable, and internal cause, while the moderate low level on the globality scale suggested that they did not consider it to be consistent across different contexts. Contrary to many studies, no differences in attributions were found among gender. The results showed that students who had studied English longer and had higher grade levels had more stable, internal, and controllable attributions. According to Weiner (1986), when success is attributed to an internal and stable cause, there will be a greater expectancy of success, that is, an individual will be motivated to continue learning that subject. Moreover, qualitative analysis showed that effort (a controllable attribution) was the major reason attributed for students' English achievement grade.

Key words: Causal attributions, English second language learning, university students, differences among learners, second language motivation

UDK 821.163.42.09"04/14"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno 30. 3. 2023.

DOI: 10.38003/zrffs.16.2

Nebojša Lujanović

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu

HR-31000 Osijek, Ul. kralja Petra Svačića 1/f

nlujanovic@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-4480-5783>

Paula Jurišić

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

HR-21000 Split, Poljička cesta 35

paulajurisc88@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7965-221X>REPRESENTATION AND SUBVERSION IN *CROATIAN ALEXANDER ROMANCE*

Abstract

Reading the novel *Hrvatska Aleksandrida* (*Croatian Alexander Romance*) as a chivalric narrative structured around a historical figure, this paper aims at reinterpretation of it in the key of popular culture and looks into the politics of the representation of the protagonists-bearers of specific ideological values, acting both affirmatively and subversively within the imposed value system. Beside that, the paper will focus on the novel's strategy of undermining dominant codes, arguing that the chivalric romance provides an ideal frame for the observation of the clash of ideological centers and margins. The codification of the genre increases the transparency of the text, facilitating political readings capable of bringing about the new interpretative potential of the narrative in question. From that theoretical point, the Middle Age chivalric novel *Croatian Alexander Romance* reveals itself as a textual terrain for clashing specific social forces and their manifestations, stressing the fact that they can be noticed only by using described methodological optics. The dominant chivalrous and Biblical codes represent exactly two dominant social classes (nobels and religious structures) as owners of social power in the historical period in which the text is inscribed. Therefore, this chivalric narrative, at the same time, respects their imperatives, but also offers disparate motives as fantasy, superstition, satire, social critics, individualistic morality and so on. That kind of contradiction inscribed in the (cultural) text himself confirms the very common thesis of cultural studies theorists about culture as a battlefield. On the text level, it is manifested as the series of incompatible motives that a reader could miss out if they read or overview just the surface level of the text. Because, on that level, the text sets an ideological (imposed) 'consensus' which is just specious. They still have its antipode, that they can not completely suppress, and that binary opposition articulates itself in certain segments of the text differently. Its rotations make this text interesting in further readings.

Key words: politics of representation, subversion, culture, society, ideology, conflict, power

1. Introduction

Chivalric romances, tales of great heroes of superior qualities, the embodiment of projected desirable values, is a timeless genre popularity-wise, from its very origins in the twelfth century to the present day. The chivalric romance stood for what blockbusters stand for today, what film industry in general stands for today, a popular and eagerly consumed product for a mass audience, a part of popular culture that proved to be an ideological vehicle for its creators and consumers. The protagonists of chivalric romances seem to meet the expectations imposed on them, as they are the perfect embodiment of the system they stemmed out of and yet, at the same time, they seem to spill out of it, tickling our imagination and making us ponder on the possibility of a revolt, the possibility of a better world. This paper is about looking into this possibility in novel *Hrvatska Aleksandrida* (in the further text, *Croatian Alexander Romance*) (Hercigonja 2017).

Alexander the Great happens to be the ideal knightly material for this type of narrative precisely because of his victories that tend to impress even when narratives stick exclusively to historical sources, which is rarely the case. However, the elements added to the historical sources usually become the containers of the ideological component that is supposed to shed light on the predominant power relations of a certain period. This is precisely where the novel *Croatian Alexander Romance* comes into play. We have decided to reflect on this novel because no one has yet looked into it from this angle and scholars are mostly interested in its narratological and historical analysis. *Croatian Alexander Romance* was rarely interpreted in the light of the period in which it came into being, considering political and social relations, and it is mostly read as a universally known story of the eternal battle of good and evil forces. What seems to be missing from the picture is the parallel between the power structures and subversive elements present in the narrative. This paper is also an attempt to fill this void.¹

2. Croatian Alexander Romance

The Croatian version of the Alexander romance describes the life of Alexander the Great, son of Philip II of Macedon and Empress Olympia, who became king in 336 BC. Alexander's life was one of the most frequent and most read topics in European literature back then and there are numerous versions of the tale, including the Croatian Alexander romance. The work dates back to the Hellenistic period and was translated to Latin and Oriental languages, but it enjoyed great popularity in the Middle Ages too. It was one of the most popular topics among the South Slavs. Historical sources imply that the story saw its circulation through the Croatian

1 We deem it important to point out that we use the term novel to denote the narrative text regarded as modern in its time, even in the form of a chivalric romance that usually treated secular themes in Romance languages. Those were its main characteristics, whereas the form or style was not prescribed. Oriented towards secular themes and treated as entertainment, these types of works were usually dynamic accounts, with fantastic adventures and exotic landscapes (Hercigonja i Dürriegl 2017: 8-9). All of this implies that the novel as a form was, in its very beginnings, in direct clash with what was then considered elite culture, as well as with the values the elite culture represented back then.

territory way back in the 14th century. It was a transcription of the Latin version and wealthy inhabitants of Dalmatian cities owned and read novels in Latin and Old French about Tristan and Isolde, Alexander the Great, Brutus, and so on (Hercigonja 2017: 7). All known versions of the work stem from Callisthenes, who accompanied the great ruler on his conquests and wrote about them. First novels inspired by his writings appear immediately after his death.

The account of Alexander's life starts with the tale of a quite unusual conception that adds another mythical layer to its protagonist. In the novel, Alexander's biological parents are Olympias, the wife of Philip II of Macedon, and a runaway Egyptian emperor, astronomer, and magician Nectenab. This rather typical medieval hero is depicted as physically, intellectually, and morally superior. After the death of his legitimate father, king Philip, he inherited the throne and began his eastward expansion, led by the idea of a unified world, being kind and merciful to war prisoners but brutal in combat. Empires fell, one after another, and so did the great cities and great kings, human-like beasts, winged women, and two-headed serpents. Having conquered Rome, he conquered the Mediterranean, Troy, Israel, Egypt, Babylon, and Persia. After Darius was killed and the Persian army defeated, he married Darius's daughter Roxana to further strengthen the unity of the diverse nations his kingdom was composed of. Later on, he set out to India, but, having entered its territory, Alexander's army was already exhausted and so was he. In the end, he was poisoned by a courtier, Roxana committed suicide, and the Empire fell apart.

In terms of genre, these literary works could be defined as blockbusters of their own time (just like the popular film version), designed for a vast audience and mass consumption. This is why they display the characteristics of different genres. *Croatian Alexander Novel* is a historical novel partially rooted in real events, a chronicle of a historical period (and an Empire), a travel book, a memoir, a fantasy novel, and an adventure novel. It was written in a hyperbolic, elevated style characteristic of the medieval prose. Its poetic characteristics could be reduced to two central tendencies: morality (engaged prose) and allegory (the text can also be read as a metaphor or what came to be called the didactic function) (Fališevac 1980: 67-96). The poetic characteristics of the work call for a poetic contextualization. Moral lectures and instructive discourse that are, from a critical standpoint, nowadays regarded as shortcomings, represented back then an ideal towards which all art should strive to be called art in the first place.

3. Contextualization of a prose narrative

Poetic contextualization requires, before we move onto the subversive elements of the works in question, a brief elaboration of the social context, that in which the Croatian Alexander romance came into being and the one in which the film version was produced. Naturally, we will be reflecting on the social events and social climate that managed to find their expression in the works. The period of the rise of the feudal elite coincided with the period of the economic and agricultural boom of the 11th century. Subjects who owned the land gradually gained economic, social, and political power, but the peasants remained in a difficult (marginal) position. The space in which social interaction took place was rather fragmented, even though communication and

the exchange of ideas were well-organized (since the feudal lords were wealthy and mobile, meaning that they could afford to travel and explore, which made them more self-conscious and helped them establish their own value system). However, they did not find the political climate favorable. As the Roman civilization faded and with it the idea of a republic, Germanic peoples imposed the idea of monarchy as an ideal form of social structure. The king was an absolute ruler and was presented as a privileged offspring of noble lineage, but also as the great sage (the wisest among the wise), and as a God's messenger. The latter, naturally, made them reliant on Church authorities in the exercise of power (Duby 2006: 16-23).

In that kind of social climate, Croatian social reality was burdened by other problems too. The Croatian territory was not enslaved by the royal elite only but was claimed by different powers: Hungarian kings pretended to the North; border areas were under the Ottoman Empire and the coastal areas were Venetian. Feudal elites struggled to gain more power and domestic rule (the parliament) to escape the centralization carried out by the kings. The relationship between the feudal lords and the monarchy was prone to changes, it depended on the relationships between monarchies itself, on strategic questions, and personal preferences of individual rulers. Their response to the monarchies also varied, as some showed obedience, others tried to negotiate or even stage rebellions to gain more political power and financial freedom. Social life took place within small urban centers and social classes were impenetrable, firm lines separated lower social classes from the feudal elite and nobility (Raukar 1997: 88-195).

Since the Croatian territory stood at the crossroads of civilizations and empires (Ottoman Empire, Byzantium, Venice) it is not surprising that it acted as a mediator in the dialogue of cultures and literature. The tale of Alexander the Great continued expanding eastward, its versions multiplying on the way. Furthermore, the culture and literature of that period served as a bridge between the ancient foundations of the civilization and the European power centers. The tale of Alexander the Great is an antique tale that has inspired a great deal of Croatian literature, the whole period of classical antiquity was a huge source of motifs and themes, but the story of Alexander the Great is, in this case, told in a Christian code and its main motifs are also Christianized, just like the plot itself (Nekić 2015).

The feudal elite had a dual position. On the one hand, it was superior to peasants, merchants, and the lower class in general, but on the other hand, it was inferior to Church authorities and the monarchy. That meant that the Church and the kings had the power to prescribe forms of conduct and literature. Literary forms were usually simple and constant (which is something novel opposed right from the start), so that readers could focus on the content (moral and religious messages).² The high culture had to stick

2 The influence of the Bible as literary model argued Doležalová in her article (2018: 40-50): "It is also recognized that the Bible inspired and shaped the majority of medieval textual types (...), and it was much used or referred to in other ones (...). The omnipresence of the Bible in medieval written culture is a fact that does not need to be defended or exemplified." The author also explained that the Bible was canonized in long and complex process, but not always as unified text; some parts were more used than others because they were more suitable for presenting to wide audience. That parts formed shorter version of the Bible for folks called the "popular Bible." Wright-Bushman & Zdansky (2014) argue that biblical text were the original context of many narratives that we consider today as secular (they mention English examples of romances, similar to Chretien de Troyes), that share motives and structures of – hagiography.

to those norms if it wanted to be considered high culture and, as such, be promoted by monasteries, with the king's blessing. Furthermore, literary texts were predominantly in Latin, which made them available to a very small number of people (Burke 1991). All kinds of literary production that diverged from the norm, chivalric novels among them, were considered inferior.³ The chivalric romance was entirely adapted to the culture of the feudal elites: knights, court ideology, ritualized forms of communication between lovers (Badurina 2013: 21). And these elements can be deemed subversive

4. Society – culture – text (ideology)

Agreeing on and acknowledging the relations between society, culture, and text, we open up the new interpretational potential of the work of art itself, regardless of its form. Adopting a certain perspective (that is being offered through the lenses of the sociology of literature and cultural studies), we are being presented with the necessary tools that enable readings in which the clash of different social groups or ideas crystallizes itself. This premise is adopted as a starting point of this paper, raising questions such as: which social groups get represented by a particular genre or narrative, which social groups read that particular genre, and in which way, what kind of value system is incorporated into the work of art in question, what kind of conflict is represented in the text and does it reflect social tensions of a period? Those are some of the questions that we attempt to elaborate on and answer in this paper through *Croatian Alexander Romance*.

To start with, all art is reliant on society and the economy in which it is formed and inserted in. There are many different factors at work when it comes to art in general and most of them are integral parts of the social structure (production, preordering, distribution, consumption). All of these factors bear certain sociological and ideological characteristics, as Howard S. Becker implied in his book entitled *Art Worlds* (Becker 2009).

Although, contemporary theorists in the field of cultural studies have reached an agreement that those structures have their own conventions acting as a kind of communication bridge. Readers are already equipped with a personal set of values that are usually a direct result of a culture inside which the text is being read and they expect the text to conform to those expectations. This rather simple pattern is at work whether we are discussing a medieval romance or a contemporary crime novel. It establishes a correlation between cultural norms and textual patterns (Cawelti 1977: 1-13). Looking back at Becker's statements, structures within a narrative reflect the interests of producers, distributors, and consumers of art capable of finding the gaps within a work that could be filled in with ideological fantasies in a process that redirects the interpretational potential of a work of art.

3 On the hierarchy of genres and their functions, see Jaus & Bahti (1979). Every genre, beside its structural norms, had also suitable goals, related to social structures and values defined by centres of power. For example, liturgical drama, religious plays and legends, were used for cultic participation and edification as primary functions (legends could partly fulfill other functions as astonishment and emotion). On the other side, romance and farce were used for entertainment and amusement. Their readers live in social order that is represented in text as symbolical order. To verify it, they have to consume texts that give them insight in symbolical, invisible and spiritual dimension. And those text have better chance to become canonical.

5. Culture – popular culture – cultural studies (methodology)

The novel *Croatian Alexander Romance*, based on the life of a historical figure, is not studied in this paper as a configuration of narrative positions but rather as a battlefield of power structures. According to Terry Eagleton (2002: 28), culture is a stage on which the political conflicts take place. Hence, the methodological approach we have chosen looks into these texts as a reflection of the cultures in which they were formed, a reflection of the battle of power structures, as mentioned earlier in the paper. This is why certain fragments of these works are to be read as bearers of an image of culture and conflicts that take place within a culture, which, in turn, transforms the narrative into a real and proper arena. The battle that takes place inside is, as a matter of fact, a static event frozen in time, an image of a society in motion, which makes it conditional and momentary. This image is frequently idealized, or at least partially idealized, and these properties should also be considered. Culture is, states Eagleton, an aestheticized version of a specific way of life that dwells inside of it, finding its unity within a culture. This makes culture an idealized form, a normative, collective image of society. When it comes to actors involved in the production and distribution of a work of art, culture is the way they perceive their position within the power structure that we refer to as society (Eagleton 2002: 25).

Given the fact that the feudal class managed to find its expression in the medieval chivalric romances, we have decided to look into their perception of power structures in which they lived and their position within those structures, an image that usually crystallizes itself in the narrative. That particular image is the very subject of this paper. This, naturally, entails including the term 'power' in the discussion. Eagleton holds that no political force can survive acting directly through an opposition or violence towards the opposition but only through indirect manipulation of the image of its position, which also implies manipulation of the image of the position of the adversary. And arts and culture have, it comes as no surprise, proven to be the ideal means for this type of manipulation (Eagleton 2002: 64).

This is where we bring into discussion the central notion of cultural studies or its (and ours) methodological approach: the politics of representation. The notion is in direct connection with the production of meaning in a specific context, the generation of meaning within a text, and the formation of text's relation towards the dominant value system (Barker 2008: 7-8). Additionally, introducing the term 'dominant' into the discussion, one is forced to reflect on the binary opposition of low and high culture or the popular and the elite culture, stressing the fact that their constitutive elements, as well as the relationship of the two are socially conditioned. The power structure at work is what classifies a work of art as highbrow or lowbrow (Barker 2008: 47).

Once the broader cultural context is introduced, we are no longer discussing the meaning of a text or the meaning of the elements of a text but the articulation of the text in question. The articulation of a text is, by definition, a momentary and arbitrary closure, and this definition is sufficient in this discussion (Daryl 1996: 112-130). The meaning is generated by conforming or moving away from the hegemonic practices that will always be imposing their version of meaning. However, the

hegemonic center is constantly opposed by its contrary. Therefore, this paper will be moving alongside the axis center-margin. At the very end of the axis, as a direct result of hegemonic practices, the margin is defined as the pure product of discursive practice (Julien Mercer 1996: 450-464). This paper will take a look into the generation of conflict in *Croatian Alexander Romance* in broader social contexts, taking into the consideration the power centers, hegemonic practices at work, as well as the representation of the center and margins.

6. Novel, folk tale and popular culture

Situating the selected text within its cultural habitus, and taking into consideration that it works belong to folk or popular culture, requires specific treatment and determines our methodological approach. Alexander the Great was a historical figure frequently dealt with in historical accounts due to his glorious deeds, but he is not less frequently dealt with in artworks as he turns out to be a suitable figure for the artistic portrayal of a hero endowed with supernatural mental and physical abilities. *Croatian Alexander Romance* is rooted in the ancient source that has stretched for centuries and has found its expression in different European cultures. But how did it end up labeled as popular culture in the first place? What type of high culture does it oppose? What kind of value system classified them as low or popular?

The text considered in this paper exemplify the ongoing battle between Culture and culture, a battle involving everything that a culture represents, regardless of the fact whether it is spelled with a capital or small letter. It is a battle, to paraphrase Eagleton (2002: 57) between culture perceived as etheric, sublime, dead, and culture perceived as mundane, vulgar but also alive and vivid. When it comes to methodology, we should point out that the usage of terms folk culture and popular culture is synonymous in this paper because the difference between the two is not crucial for the central argument of this paper. As Eagleton (2002) and Duda (2002) claimed, the difference is in the context because folklore culture appeared in the pre-industrial era and popular culture in the industrial era. But the mechanism of their activity is similar: it comes down to destabilization of dominant elite culture. However, it would not be right to overlook the heterogeneity of folk culture (in this particular case, the chivalric romance portrays a picture of feudal aristocracy but it was widely read by the lower class too), but, to use Duda's words (Duda 2002: 102-103), even though folk culture meant naval and craft culture, vagabond, and other cultures, they all perform a common mission: undermining the elite culture and the power center.

Folk culture, states Peter Burke (1991: 22), is no less than an opposition to art. And art, in this context, stands for all that is artificial, refined, outside of, and separated from art that is alive.⁴ What makes this approach interesting is the simultaneity of subversion and affirmation. In his second study of popular culture and early modern Europe, Burke states that it is precisely the subversive potential of a work of art that makes it widely popular and appealing to the masses, but for the distribution and

4 We have decided to take the liberty of treating folk culture and popular culture as synonymous, at least when it comes to the interpretation of the selected works, even though in historical terms one is related to the pre-industrial period and the other is usually used in the context of the post-industrial period because both terms denote resistance towards dead or elite culture.

consumption to be allowed by the center, those works have to be affirmative at the same time, which means that they have to walk a narrow line without falling to one side or the other.

7. Chivalric romance: narrative structure and ideological implications

The narrative structure of a chivalric romance contains a young hero, his loneliness and his enthusiasm, the decision he has to make on whether to fight or leave, his journey and further alienation from others, and the process of achievement of his goals that take the form of a new territory or a higher form of consciousness (new knowledge). The narrative structure could be summed up as a) the beginning of a journey (determination, courage, and strong desire), b) being on his own (maturing and learning from his mistakes), c) polarity (accepting both the good and the bad), d) beasts (symbols of mysterious and dark forces that he is about to gain an understanding of), e) a leader (help from above, a voice and a piece of advice), f) descent into the underworld (real or imaginary, learning about the darkness at the edge of life), g) self-knowledge, and h) paradise (the final destination, the metaphor of the greatest good one can achieve) (Sambunjak 2011: 209-227).

The chivalric narrative is, therefore, by default subversive. It stands in direct opposition to what was proclaimed the elite culture in the Middle Ages. At a time, there was an insistence on using Latin as the written language and a tendency to mystify its universality, even though thorough studies have shown significant variations. Latin varied from region to region (Zink 2018: 14-15). The chivalric romance, on the other hand, aimed at entertaining the masses in the vernacular, which positioned the genre as the direct opposite of what was back then considered high culture. The way it was distributed makes this particular genre even more subversive. The Middle Ages featured both oral and written forms. The latter was reserved for content imposed and distributed by the Church, official writings that had to be read in a highly ritualized manner and in public spaces. The oral form dominated the private sphere and was quite the opposite. It predominated when it came to poetry, myths, and legends (Zink 2018: 68). And the chivalric romance encompassed all of the above: it was written in verse, it contained myths (and those were frequently animalistic myths), it resonated with legends and was to be performed orally (at least till the end of the Middle Ages or the apparition of the written versions of orally distributed tales).

In genealogical terms, tracking the origins and the development of the genre in question, we have to revisit the Middle Ages, a period in which chivalric romances started their circulation in oral form, even though written versions appear only in the 13th century. It is an epoch of domination of antiquity that was, throughout the medieval period, considered the pinnacle of human effort. Content inherited from that period, including forms and topics, was considered superior by the cultural elites, it represented the key in the development of culture. That implies that medieval elites insisted on pure antique forms and usage of Latin. The book as an artifact was a tool used in liturgy, it was by no means for the masses. Content and topics that did not meet the antique norms were consequently pushed to the margins and had to be distributed in oral form (Duby 2006: 36-39).

The apparition of oral versions of chivalric romances (a non-standard form in a non-standard language) is accompanied by changes in the social structure. Provincial rulers gained more power, which contributed to the decentralization of the dominant ruling structure with the king at the top, alongside a narrow circle of his subjects in cooperation with the Church leadership. The process intensified from the 11th century onward, and so did the development of chivalric narratives. On the margins, a new class was being formed. Knights were recruited from the ranks of the old nobility, the new wealthy lords, or distinguished warriors. They represented a new social force that stood in-between, not entirely on the margins the way peasants did but they were not the center either, that position was occupied by the king and the Church. Gradually, the class became more and more autonomous, gaining visibility in different spheres of social life. They differed from other classes (they were also equipped with expensive armor, horses, but their knighthood was a matter of family heritage), took part in different rituals, and used different symbols (colors, a coat of arms, etc.). Soon enough, they posed a real danger to the king⁵ as they became the new margin, but despite the power they gained they were still culturally inferior, most of them even illiterate and unacquainted with antique knowledge, philosophy, and art (Duby 2006: 60-66). They earned their standing by violent means and the only thing they lacked was a genre that would reflect their value system. It found its expression in medieval chivalric romances, a form that turned out to be quite subversive.

The chivalric romance was, therefore, a reflection of the aspirations of the feudal nobility. It was a synthesis of their moral beliefs, their need for a ritualized form of belonging, idealized view of their own position, a culture of leisure and adventure (Komova 2017: 51-82). Still, even though the form originated, was distributed among, and read mostly by noble ranks, it found its popularity among the lower class who enjoyed fantastic stories and the glamorous world of big ceremonies, battles, and court life (Burke 1991: 129-130). Erich Auerbach (2004: 133) characterizes the epoch as a time when antique forms came to an end and old ideals required new forms of expressions that were soon to replace the old ones. The nobility found its expression in chivalric narratives, as entirely different, but still a rather similar form that glorified the preservation of old values and ideal forms of life quite distant from the real life at a time. The emerging new world was overtly ritualized and stylized and it frequently moved along the limits of kitsch. In direct opposition to Church culture, it became a new, secular counter-culture that was there to stay.

Risden (2016: 19) defines more closely the mechanism of subversion in medieval context: "Medieval narrative subversion tend to focus, not surprisingly, on the instability of human nature and the necessity for vigilance in the face of both physical and spiritual corruption." Subversion, as a concept, implies order. In the case of the medieval period, order is established by representatives of feudalism and (Christian) religion. They establish secular and sacred orders; political and spiritual powers. So Risden (2016: 33) claims that narrative subversion in medieval literature targets both: kingship as political and the Church as spiritual orders. Narratives thematize the

5 Kings tried to limit their power in every possible way: by banning warfare in certain periods, introducing obligatory rituals performed by priests before battles that were actually a sort of a license to fight, banning them to disturb Church premises, banning arbitrariness and conflicts with brothers in the faith (as something only pagans did), etc. (Duby 2006: 67).

return of an earlier period (before kingship) as an idealized agrarian utopia that can not be established, but its imagining can destabilize the king and political structures. Also, they thematize the Church as a system infected by power and wealth, struggling with corruption; it is therefore described as a labyrinth of privilege.

All that chivalric kitsch (encompassing myths, fairy tales, fantasy, animalistic and mystic tales) functions as a veil that is supposed to mask the antagonisms of the social classes (feudal lords and peasants, feudal lords and the king), suggesting a hermeticism and self-sufficiency of the feudal elite that had no idea about the world beyond its borders (Auerbach 2004: 135-136). The above-mentioned social tendencies led, in the 12th century, to the creation of the first romances of an integral form (that, in a very original manner, contained and made references to the oral tradition, collective memory, and myth) and they slowly took on its political function, too.⁶ So, one of the possible political interpretations could be that chivalric romance reflected a nostalgia for feudal customs and rituals that were slowly fading.⁷

8. The novel and subversion

Considering contact points between text and context or the poetics and content of the novel *Croatian Alexander Romance* and its social frame, we encounter the following subversive elements.⁸ Those are parts of the text in which a value system (that of the feudal elite) opposes imposed norms:

A. The novel is not envisioned as an allegoric journey, as was frequently the case in the Middle Ages. It is instead placed into concrete and well-defined time and space, which narrows down its allegoric potential

Despite fantasy elements and mythological dimension of Alexander the Great as a narrative figure, we have historical facts about his life and journey, which includes specific a time and space. During every narrative episode, we have a well-defined

6 British people have inscribed into their narratives a collective image of a new, unique space that was being constituted from a complex, geostrategic position (in cooperation with the Normans and against the political aspirations of the Saxons). By the same token, a new genre was to compete culturally and politically with France, another European superpower that had already distributed its well-known narratives about the legendary Charlemagne (Gajić 2015).

7 The historical relevance we are interested in is the one that manifests itself through the inscription of ideology detected as subversive rather than that based on the accuracy of historical facts. It has often proved pointless to look into those, as exemplified by the story of King Arthur and the Holy Grail. There are no reliable historical sources that could confirm the existence of King Arthur, and doubts on the subject were voiced in the 12th century, as confirmed by the written records of the British entertaining themselves by stories of a fictional king (Zink 2018). King Arthur was likely created through an oral tradition and so was the motif of the Holy Grail, a mystical object that has changed its shape in the oral tradition. Initially, it was a chalice that represented the wealth of the court, then a magic stone in a box, and later on, a vessel with Jesus's blood from the cross (Zink 2018: 91-94). The narrative of the Templars was frequently adapted, as they were the Pope's servants, sometimes even debauched heretics or dark knights in alliance with dark forces (even though there is no historical proof of their alleged heresy) (Frale 2010).

8 Subversive elements can easily be identified by combining the main characteristics of the text and the main poetic elements individuated by Marija Ana Dürriegl in her rich foreword to the novel that is a highly helpful tool for a modern reader (Hercigonja 2017: 33-73).

space, such as Rome and Jerusalem at the beginning of his life (Hercigonja 2017: 81), or the conquest of Atena (Hercigonja 2017: 102), etc.

B. The didactic function of the novel is subordinated to the function of entertainment

Narrative is structured as a series of divided episodes, each one a separate adventure, mostly without the explicit suggestion of any moral values. We have a mixture of legends, fantasy motives (like one about Alexander's origin), exotic elements of Egyptian gods and magicians (Hercigonja 2017: 81-84), and similar elements with no clear function except entertainment. Also, the dynamic of the narrative is adjusted to the reader/listener, providing a whole scale of emotions and atmospheres in a well-organized disposition (action, emotion, tragedy, horror, introspection, wisdom; etc.).

C. Religious elements are reduced to the bare minimum, giving space to the elements of a fantasy novel

Usually, chivalric romances are situated in the Christian cultural code, trying to include the dominant system of (religious) values. The story about Alexander the Great is an uncommon romance because it has to take into consideration the Greek mythological system, and Egyptian also, if it wants to stay close to the original oral narrative. So, *Croatian Alexander Romance* makes a great effort to subdue itself to Christian cultural code. Despite his Greek and Egyptian origins, Alexander soon starts to act as a representative of the dominant system of values; that means, as an ideal Christian knight, firmly convinced in God's mission and mercy. He starts with mentioning 'our father Adam' and other elements that anticipate his Christian orientation. But, soon after the Jerusalem episode, he feels an affinity for the Jewish prophet Eremija (Hercigonja 2017: 118-119) and starts to act as believer in God's mission.

But, beside the aforementioned Christian religious element, we have also subversive elements of mythology and fantasy. The narrative starts with the Egyptian episode: the magician Nektenab who helps with the conception of Alexander, by presenting Egyptian gods and magic rituals (Hercigonja 2017: 81-85). These elements clash with Christian beliefs. During different narrative episodes which describes Alexander's phases of the taking of empires in the West and East, the text deals with different cultural systems (Greek, Indian, etc), their mythological creatures, but also living ones (giant peoples with one leg, dragons, monsters, etc). It could be said, that many of the narrative elements narrative elements read as a subversion of the dominant system of beliefs.

D. The protagonist is initially driven by religious motifs, but he eventually evolves and grows spiritually as he gains more insight; he is not a metaphoric figure nor does he bear a certain idea, he is simply an individual

Alexander starts as God's warrior, a typical figure in chivalric romances, putting his life and reputation in danger to increase the glory of God and king. But, slowly, Alexander transforms into a character that frees himself from that role. Through the rare dialogues and letters that he writes, we see his attempt to understand important questions of the meaning of the life and war, matters of destiny and the purpose of life (like

in conversation with Evant) (Hercigonja 2017: 151). He will also have visions in his dreams; different night apparitions which he will try to unriddle as important messages for him as an individual (Hercigonja 2017: 181). In these situations, he is not a representative of any kind of ideas or values, as we expect from the hero of a chivalric romance.

E. As the plot slowly progresses, the protagonist is less and less on a quest for paradise as for the common good and is progressively more oriented towards personal gain (wealth and glory)

To argue this statement, we can look closely to the ending of each episode of conquest. Alexander glorifies his role in war and history, puts his regent in charge and collects money and other material goods for another battle (for example, after the conquest of Egypt) (Hercigonja 2017: 112). Or, in another episode, in chasing the Persian king Darije: first he mentions God's will to kill Darije, but very soon, he eagerly expresses how insulted he is by Darije's acts decades ago (Darije tried to subordinate the Macedonian empire to his power and take the young Alexander into his service) – it turns out that the insult is the main driving force for Alexander's hunting of King Darije (Hercigonja 2017: 130-132).

F. Partial misogyny, which is a formative part of the religious code (the Bible as a source of stereotypes, women perceived as sinful), is undermined by heroines endowed with positive characteristics (the brave Talisidra, Kleophila and Rosanda)

The dominant attitude towards women is explained at the very beginning of the story. The narrator claims, in the Greek and Troya episode, that all problems come from females interfering in the history process (mentioning the Trojan war and the story about Helena and Paris, as well as the Biblical story about Adam and Eve) (Hercigonja 2017: 112-113). But, popular narratives from the Christian code about women as the source of chaos and evil soon will be undermined. We have Talisidra, The Queen of Amazonian Women, female warriors, who stands in front of Alexander and negotiates (Hercigonja 2017: 164); Kleophila, a queen that Alexander tries to kill, but after certain maneuvers he bows to her wisdom and skills (Hercigonja 2017: 173-175); Rosanda, who gets a very important role in the final narrative episode (the death of Alexander and after) (Hercigonja 2017: 196-202).

We can compare this narrative with those most common to the Middle Ages and notice more subversive potential. Back then, the Church promoted the legends of saints (ascetics who renounced their worldly possessions to be closer to God), tales of good shepherds (idealized figures living in an equally idealized world), and stories about cheerful monks (Burke 1991: 128). The protagonists of chivalric romances are on a quest for knowledge but do not mind getting rich and famous along the way. Besides, the hero himself, his rootedness into a well-determined space and time, is also a subversive element. In the Middle Ages, the centers of power insisted on intact, frozen, and motionless time and space (which explains how a particular social order managed to maintain itself over the centuries without major upheavals). Past, present and future seem to be compressed into a static time that defies change.

Literary space is, subsequently, ethereal, imperceptible, and unimportant because the plot held universal (and not local) truths. The space of the present was perceived as a temporary dwelling on the way to a place where heavenly salvation awaits us all (Galić 2008: 63-74).

The construction of space in the chivalric novel is concretized, but at the same time rather monochromatic, static, and exclusive. Its construction is, without a doubt, subversive towards the royal and Church elite, but it is also self-sufficient when it comes to the depiction of the feudal elite. It is, Auerbach (2004: 138-140) claims, even mildly egoistic and idealizes the feudal elite, glorifying their bravery and spirit and satisfying their need for adventure. Still, the chivalric novel is simultaneously a nostalgic cry for an epoch that is slowly dying due to the development of trade, crafts, and the emergence of a new social class. It is an ode to times (almost) gone that managed to capture the spirit of a feudal 'golden age' of adventure and great quests that cannot be repeated. The Church managed to mitigate some of those elements, but some of them remained, as visible in the novel. The chivalric romance as a genre could be placed somewhere in-between the medieval Christian tradition and animalistic theology (Sambunjak 2011: 209-227). Numerous examples support this thesis: the protagonist is religious to a certain extent, there is a cross on his shield, he respects the Church authorities but also deems himself the son of the gods of other religions (Alexander is fascinated by the way Egyptians worship their rulers, attributing them godlike characteristics), and he encounters and is forced to confront diverse fantastic creatures whose very existence clashes with Christian credos.⁹

What was the Church's reaction to this kind of text? What was its response to a text that apparently contained imposed religious values only to undermine them with the invention of a new hero, the depiction of his drives, his own experience of time and space, his propagation of new (material) values, etc.? It was not easy, but the Church managed to carry out the process of the Christianization of chivalric narratives (there are, after all, numerous contact points such as misogyny, didactic elements, colonialism, and spirituality) (Hercigonja 2017). Still, the process was not so successful, as shown by the records left by priests who were infuriated by the growing popularity of this genre. Chivalric romances remained actual mostly because of their double coding, typical of works of folk culture. They simultaneously conformed to and undermined the dominant ideology, which helped their mass distribution and allowed the genre to be subversive.

Mihail M. Bahtin also writes about this duality of chivalric romances, in relation to their chronotope. The chronotope refers to the space-time organization of the text and connects this structure with structures outside of the text. And that is what makes it suitable for this analysis. The duality of chivalric romance refers to the fragmentation of narrative time and space, which signals the breakdown of a certain

9 The concrete relation between the story about The Holy Grail and the Church, in the context of subversion strategies, is described by Ridsen (2016: 97-103). He considers the story about the Grails as a secular version of the Bible. On the metaphorical level, both are stories about the search for spirituality and redemption; the only difference is that the knights in the story about the Grail look for it in this world. This example is a paradigmatic example of the double play which is characteristic for popular culture. Since the Holy Grail is never found, and therefore redemption is never reached (implying that it is not even possible), the story is not a confirmation of religious order, but its subversion.

epoch. A tightly organized time with a stabile hierarchy is destabilized by unexpected events which leads the narrative line to different directions and separated time-space segments. In those parts, a new fantastic world is opened, with the hyperbolization of time, which means the chronotope absorbs elements of Eastern fairytales (Bahtin 2019: 412-419). Exactly those fantastic and faity-tale elements, which are not part of the biblical opus, can be interpret as the subversion of the culture that the medieval elite sets as high culture.¹⁰

9. Conclusion

The text *Croatian Alexander Romance*, read with regard to its respective social and political context, turns out to be a subversive work and a critique of the dominant value system and dominant cultural codes. The chivalric narrative is, as we suggested, fertile ground for subversion, deploying the mechanism of a double game, with an apparent affirmation of, and a brave undermining of, the dominant code. As popular culture theoreticians like to affirm, culture is a battlefield (Duda 2002: 24), it was a battlefield in the Middle Ages and continues to be one in the present day, although we tend to think of ourselves as the sole producers of texts capable of a sophisticated subversion. Culture has always been an arena of conflicting interests grouped along the axis of domination and subordination. All it takes is to pay attention to the context to decode the traces of those axes in different layers of the text.

Stuart Hall translates the issue in to of centre and margin as a mechanizm which is inscribed in culture, but also in text. That binary relation is the base of the structure (text or culture), and the tension between its two opposite poles is also constant. Only the criterion of its establishment is change: ethnicity, race, gender, culture, etc. (Julien Mercer 1996: 450-464). We can also see the presence of binary positions and a closer look reveals their instability or their rotations. The methodology of cultural studies requires including the notion of articulation as arbitrary closure, or as a realized current connection between signifier and signified in given conditions (Slack 1996: 112-127). If we focus on the articulation of binary positions in a certain situation, we can conclude that the chivalric romance could be seen as imposing the chivalric code on a biblical platform, and, on the other hand, as its undermining by including non-biblical elements in the narrative (fantasy, corporeality, and so on).

The text could also be defined as the apparent reconciliation of contradictions, as it creates pleasure in the reader but, on the other hand, the pleasure experienced is a direct result of the reader's liberation of fear, contradictions, absurdity, insecurity, and chaos (Cawelti 1997: 15-16). By immersing ourselves into the well-balanced world of a text, we are freed of these emotions, but just as readers. The task of a critic or a scholar is somewhat different, it requires digging deep under the surface and uncovering conflicts and contradictions that a text is trying to suppress. Looking into this popular narrative, into its own context, we have painted a picture of the

10 Northrop Frye, in his work *Anatomy of Criticism* (1973) shows this disjunction of romace through the terms 'aristocratic' and 'proletarian'. These are two manifestations of romance that undermine each other. Because romance confirms a certain mythical universe by presenting an ideal hero with archetypal connotations, but, at the same time, inscribes itself in a specific time and space, questioning social changes. Describing that what is eternal and what is transient, romance equally gravitates to the status quo and social change.

contradictions inside it, opening, in the process, new interpretative possibilities that have led to new knowledge.

References

- Auerbach E. 2004. *Mimeza*. Zagreb: Hena com.
- Badurina S. 2013. *Hrvatska srednjovjekovna proza 1*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bahtin, M.M. 2019. *Teorija romana*. Zagreb: Edicije Božićević.
- Barker C. 2008. *Cultural Studies*. London: SAGE Publications Ltd.
- Becker H.S. 2009. *Svjetovi umjetnosti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Burke P. 1991. *Junaci, nitkovi i lude (narodna kultura predindustrijske Europe)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Cawelti G.J. 1977. *Adventure, Mystery and Romance (Formula Stories as Art and Popular Culture)*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Daryl S.J. 1996. "The Theory and Method of Articulation in Cultural Studies." In Morley, D. (ed.) *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, (pp. 112-130). London and New York: Routledge.
- Doležalová, L. 2018. "Measuring the Measuring Rod: Bible and Parabiblical Texts within the History of Medieval Literature." *Interfaces: A Journal of Medieval European Literatures*, (4), 39-58.
- Duby G. 2006. *Vrijeme katedrale (umjetnost i društvo 980.-1420.)*. Zagreb: AGM.
- Duda D. 2002. *Kulturalni studiji*. Zagreb: AGM.
- Eagleton T. 2002. *Ideja kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Fališevac D. 1980. *Hrvatska srednjovjekovna proza*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Foucault, M. 1994. *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Frable B. 2010. *Templari*. Zagreb: Profil.
- Frye N. 1973. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. New Jersey: Princeton University Press.
- Gajić A.S. 2015. „Tokovi arturijane u suvremenoj popularnoj kulturi." *Viteška kultura, god. IV*, 145-173.
- Galić K.G. 2008. „Koncept prostora i vremena u srednjovjekovnim vizijama na primjeru Tundalove vizije." *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, br. 1*, pp. 63-74.
- Hercigonja E, Dürriegl M. 2017. *Hrvatska Aleksandrida (kasni odjek jednog srednjovjekovnog romana)*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Jaus, H.R. & Bahti, T. 1979. "The Alterity and Modernity of Medieval Literature." *New Literary History, Vol. 10, No. 2*, 181-229.
- Julien I., Mercer K. 1996. "De Margin and the Centre." In Morley, D. (ed.), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies* (pp. 450-464). London and New York: Routledge.
- Komova T.S. 2017. "Evaluating Knighthood Through the Discourse Functions of Negation in Le Morte D'Arthur by Malory." *Jezikoslovlje 18.1*, 51-82.
- Nekić D. 2015. *Roman u hrvatskoj književnosti srednjeg vijeka (diplomski rad)*. Pula: Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrila.
- Raukar T. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje (prostor, ljudi, ideje)*. Zagreb: Školska knjiga.

- Risden E.L. 2016. *Narrative subversion in Medieval Literature*. Jefferson: McFarland and Co.
- Sambunjak Z. 2011. „Viteški roman Petra Zoranića i Wolframa von Eschenbacha,” *Crkva u svijetu*, 46, br.2, 209-227.
- Slack J.D. 1996. “The Theory and Method of Articulation in the Cultural Studies.” In Morely, D. (ed.) *Stuart Hall -Critical Dialogues in Cultural Studies*, (pp. 112-127). London and New York: Routledge.
- Wright-Bushman K. & Zdansky H. 2014. “Religion in/and/all over Medieval Literature.” *Religion & Literature* Vol. 46, No. 2/3, 53-74.
- Zink M. 2018. *Dobro došli u srednji vijek*. Zagreb: TIM press.

REPREZENTACIJA I SUBVERZIJA U HRVATSKOJ ALEKSANDRID I

Sažetak

Čitanjem romana *Hrvatska Aleksandrida* kao viteškoga narativa strukturirana oko povijesne figure, ovaj rad usmjeren je na njegovu reinterpretaciju u ključu popularne kulture te politiku reprezentacije nositelja radnje, koji se mogu čitati kao nositelji određenih ideoloških vrijednosti istovremeno djelujući afirmativno i subverzivno prema dominantnome sustavu vrijednosti. Osim toga, rad se usmjerava na taktiku romana koja podriva dominantne kodove postavivši tezu da je upravo viteški roman idealan oblik za proučavanje sukoba između ideološkoga centra i margine. Kodificiranje žanra povećava transparentnost teksta omogućujući uočavanje novih interpretacijskih potencijala analizirana narativa iz perspektive političkoga čitanja. Tako se srednjovjekovni roman *Hrvatska Aleksandrida* otkriva kao tekstualni teren na kojemu se manifestiraju odnosi konkretnih društvenih snaga, vidljivi tek kada primijenimo opisanu metodološku optiku. Dominantni viteški i biblijski kod otisak su upravo viteškoga i crkvenoga društvenog sloja kao nositelja moći povijesnoga razdoblja u koji je upisan tekst. Stoga viteški narativ istovremeno udovoljava njihovim imperativima, ali i nudi dispartne motive poput fantastike, praznovjerja, satire, društvene kritike, individualističkoga morala itd. Takva proturječnost upisana u (kulturni) tekst potvrđuje učestalu tezu teoretičara kulturalnih studija o kulturi kao bojnome polju. Na razini teksta to se manifestira kao niz nepomirljivih motiva koji promiču površnomu čitatelju ako se zaustavi na čitanju ili pregledu površinske razine, na kojoj samo prividno uspostavlja ideološki (nametnuti) konsenzus. On ipak ima svoj antipod, koji ne može sasvim potisnuti i ta se binarna opozicija u pojedinim segmentima artikulira drukčije od predviđenoga, a upravo njezina rotacija čini navedeni tekst zanimljivim za druga (naknadna) čitanja.

Ključne riječi: društvo, ideologija, kultura, moć, politika reprezentacije, subverzija, sukob

UDK 811.131.1'373.7
Izvorni znanstveni rad
Priljeno 1. 4. 2023.
DOI: 10.38003/zrffs.16.3

Antonia Luketin AlfIREVIĆ
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
HR-21000 Split, Poljička cesta 35
aluketin@ffst.hr
<https://orcid.org/0000-0001-1000-4104>

Lucija Jukić
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
HR-21000 Split, Poljička cesta 35
lucijajuki@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-3407-0586>

FACCIAMO LE ORE PICCOLE O ANDIAMO A LETTO CON LE GALLINE? LO STUDIO DELL'ANTONIMIA FRASEOLOGICA

Riassunto

Uno dei principali meccanismi della mente umana è l'associazione di concetti contrari. Di conseguenza anche nel lessico di una lingua sono presenti lessemi di significato opposto, ovvero quelli fra cui si instaura la relazione di antonimia. Lo studio delle relazioni tra diverse unità lessicali, nelle quali rientra anche la relazione semantica di antonimia, è il compito della semantica lessicale. Il presente contributo si propone di analizzare l'antonimia fraseologica. Partendo dalle premesse teoriche sull'antonimia, in particolare modo quella che si riferisce alle relazioni di opposizione nella fraseologia, da diverse fonti lessicografiche sono stati estratti gli esempi delle coppie antonimiche dei fraseologismi. L'obiettivo era quello di analizzare le relazioni paradigmatiche di antonimia che si effettuano tramite il contrasto di significato di uno o più lessemi nelle unità fraseologiche, oppure attraverso l'opposizione dei significati interi delle espressioni. Sui criteri citati si basa anche la classificazione delle unità fraseologiche antonimiche che segue il modello proposto da Ljiljana Šarić (2007), che prevede tre categorie di fraseologismi di significato contrario. Il primo gruppo è costituito dalle espressioni che si distinguono in un lessema (*nascere sotto una buona stella – nascere sotto una cattiva stella*), nel secondo gruppo si trovano gli esempi che hanno due o più componenti lessicali diverse (*valere un tesoro – non valere un corno*), mentre rappresentano la terza categoria le unità fraseologiche che nella loro struttura non hanno componenti opposte, ma hanno significato contrario (*fare le ore piccole – andare a letto con le galline*). La raccolta dei fraseologismi e la suddivisione degli esempi in base ai criteri prestabiliti ha confermato una presenza notevole di antonimia fra diverse unità fraseologiche.

Parole chiave: rapporti semantici, antonimia, antonimia fraseologica, fraseologia italiana, unità fraseologica

1. Introduzione – le premesse teoriche

L'associazione di concetti opposti è uno dei principali meccanismi della mente umana e le sperimentazioni sulle associazioni hanno dimostrato che nelle coppie contrastanti esiste un legame associativo molto forte (Basile in Casadei, Basile 2020: 47). Nel presente lavoro ci proponiamo di analizzare le relazioni semantiche di antonimia all'interno della fraseologia prendendo in esame gli esempi delle unità fraseologiche italiane tra le quali si instaura un rapporto di contrasto. Tradizionalmente le unità fraseologiche vengono definite come espressioni con la struttura fissa senza (o con poche) possibilità di cambiamento delle componenti lessicali o strutture grammaticali. Tuttavia, le ricerche recenti dimostrano che i fraseologismi sono spesso soggetti a cambiamenti delle strutture paradigmatiche delle loro componenti (cfr. Parizoska, Stanojević 2018:618 e Corpas Pastor, Martínez 2003: 183). E proprio da questa possibilità dei cambiamenti lessicali o grammaticali all'interno delle unità fraseologiche derivano i fraseologismi antonimi (cfr. Menac 2007: 14 e Parizoska 2019: 50). In altre parole, le coppie delle parole antonime sono uno dei meccanismi attraverso i quali si può ottenere la variazione fraseologica (cfr. Cataldo 2020: 70).

1.1. Fraseologia

Con il vocabolo "fraseologia" si designa l'insieme delle combinazioni di parole costituite da coppie di forma e significato, che tramite un'unità lessicale complessa codificano un'unica unità concettuale (Cotta Ramusino e Mollica in Casadei Basile 2020: 147), nonché la disciplina linguistica che prende in esame tali espressioni multiparola.¹ Chi intende studiare le unità fraseologiche si confronta con numerosi problemi di definizione, interpretazione e classificazione e si può affermare che le ricerche hanno generato diverse definizioni nell'ambito linguistico delle differenti lingue. Tuttavia, possiamo sostenere che la polilessicalità, la stabilità² e l'idiomaticità costituiscono le caratteristiche principali di queste strutture complesse che, però, si manifestano a gradazioni disuguali nelle diverse categorie di unità fraseologiche. La terza caratteristica citata, ovvero l'idiomaticità, è una caratteristica importante che designa il rapporto tra i due livelli di significato: tra il significato globale fraseologico, cioè idiomatico e quello non fraseologico, letterale. La motivazione delle unità fraseologiche è deducibile proprio dal rapporto fra questi due significati e dal tipo di motivazione di un fraseologismo dipende la sua opacità o trasparenza.

Per quanto concerne la terminologia fraseologica, nella tradizione linguistica italiana le combinazioni multiparola stabili vengono designate con denominazioni diverse come *frase fatta*, *modo di dire*, *unità fraseologica*, *espressione idiomatica*, *fraseologismo*. Come sostengono Cotta Ramusino e Mollica (in Casadei, Basile 2020:

1 Si tratta delle espressioni polilessicali già precostituite e preservate come tali nel lessico mentale dei parlanti (Cotta Ramusino e Mollica in Casadei, Basile 2020: 145) che, secondo F. Casadei (1996: 13), «[...] abbinano un significante fisso ad un significato convenzionale tipicamente non letterale.»

2 Dobbiamo ricordare, però, che diversi autori sottolineano l'esistenza di vari gradi di stabilità delle unità fraseologiche, citando da una parte gli esempi caratterizzati da un certo grado di flessibilità lessicale e dall'altra quelli assolutamente congelati che non accettano nessun tipo di modificazione morfosintattica (Cardona in Casadei, Basile 2020: 109).

147) «[...] la standardizzazione della terminologia (fraseologica) rappresenta uno degli scogli da superare per rendere più omogeneo un metalinguaggio che opera su un materiale linguistico molto eterogeneo.»³ In questo contributo saranno usati come iperonimi i termini unità fraseologica e fraseologismo.

1.2. Antonimia – le relazioni di opposizione tra i lessemi

Oltre all'analisi semantica dei singoli lessemi tra gli obiettivi della semantica lessicale si trova anche lo studio delle relazioni interlinguistiche, ovvero l'analisi delle relazioni tra diverse unità lessicali.⁴ Tra i rapporti paradigmatici che esistono dal punto di vista del significato tra i lessemi di una lingua si possono individuare tre tipi principali di relazioni: le relazioni di sinonimia, le relazioni di opposizione e le relazioni gerarchiche.⁵ L'analisi di questa rete di rapporti ci permette di osservare i legami sistematici che esistono tra i lessemi. Nel presente lavoro ci interessano particolarmente le relazioni di opposizione all'interno della fraseologia, vale a dire tra gli esempi delle unità fraseologiche.⁶ Parliamo del rapporto di opposizione quando il significato di un lessema è contrario al significato di un altro lessema. In altre parole, si tratta del rapporto di opposizione semantica.⁷ Per descrivere questo tipo di relazione semantica sono state proposte diverse classificazioni, ma quella che probabilmente possiamo considerare una delle più diffuse è la suddivisione in antonimi, complementari e inversi (Casadei 2015: 54).⁸

Il rapporto di antonimia si stabilisce tra due lessemi che rappresentano gli estremi di una distinzione graduale (*caldo/freddo*); tra due antonimi possono trovarsi varie gradazioni di significato espresse da un lessema specifico (*caldo/tiepido/freddo*) oppure attraverso il meccanismo della comparazione (*tu sei più giovane di me*) (Adamo, Della Valle 2018: 61). Il secondo tipo di opposizione semantica si stabilisce tra due lessemi di cui il significato dell'uno implica la negazione dell'altro. Tra questi lessemi, definiti complementari, che si escludono a vicenda dividendo un'area concettuale in due sfere, non esistono gradazioni intermedie di significato

3 Per una rassegna dettagliata dei problemi di terminologia fraseologica contemporanea si veda il lavoro *Problemi frazeološkog nazivlja*, nel quale, tra l'altro, gli autori sostengono che l'aumento della variazione nella terminologia fraseologica nei tempi recenti è dovuto allo sviluppo di diversi approcci all'interno della linguistica dei corpora e di quella cognitiva (Parizoska, Stanojević 2018: 613).

4 L'analisi dei rapporti semantici si è sviluppata all'interno della semantica strutturale e alla base di queste analisi si trova l'idea saussuriana che il significato delle parole stia nei rapporti differenziali che esse hanno con gli altri elementi del sistema linguistico (cfr. Casadei 2015: 50-51).

5 A questi tre tipi di relazioni si può aggiungere la relazione di meronimia che si realizza tra termini che indicano una parte e il tutto (braccio/mano/dito). I vari meronimi e il lessema superiore compongono una gerarchia semantica.

6 Ruiz Gurillo (2001: 59) sostiene che le unità fraseologiche in quanto lessemi complessi presentano le stesse caratteristiche semantiche come il resto del lessico di una lingua.

7 Analizzando le relazioni di significato tra lessemi Berruto (2006: 101) parla di incompatibilità semantica e ne individua tre principali rapporti: l'antonimia (due lessemi di significato contrario che designano i poli opposti di una scala), la complementarietà (due lessemi di cui uno è la negazione dell'altro) e l'inversione (due lessemi che esprimono lo stesso rapporto semantico visto secondo due prospettive diverse).

8 La relazione lessicale basata sull'opposizione di significato spesso in linguistica viene designata con la denominazione generica di antonimia (Garrido Rodríguez 2006: 114). Tradizionalmente l'antonimia si definisce in modo generico come l'antitesi tra elementi della lingua, tra parole che hanno significato contrario (Vicario 2003: 3).

(Casadei 2015: 54) e solo uno degli elementi alla volta può essere utilizzato, siccome uno dei due esclude l'altro (*Laura è nubile*, quindi non è *sposata*).⁹ Il rapporto tra i lessemi che esprimono la stessa nozione da prospettive opposte, o indicano due protagonisti o due fasi dello stesso evento ma presentati da punti di vista diversi, si chiama inversione (*dare/ricevere*, *comprare/vendere*). Questo terzo tipo di accezione contrastante è presente specialmente nel lessico relativo ai ruoli sociali (*medico/paziente*, *avvocato/cliente*), ai rapporti di parentela (*marito/moglie*, *fratello/sorella*) e alle relazioni spazio-temporali (*davanti/dietro*, *prima/dopo*).¹⁰

Oltre ai rapporti relativi alle coppie di lessemi, esistono anche opposizioni non binarie, quelle formate da più lessemi come i nomi dei giorni della settimana o delle stagioni, che vengono denominate con il termine incompatibilità. Distinguiamo i casi degli insiemi seriali, ordinati secondo una scala o gerarchia come i numerali *uno, due, tre* ecc., o la successione *freddo, fresco, tiepido, caldo*, oppure ciclici come per esempio i nomi delle stagioni dell'anno (Casadei 2015: 56). Esistono infine gli esempi delle parole che hanno un significato e il suo opposto, come per esempio *sbarrare* che può significare sia 'aprire' che 'chiudere' e *spuntare* che può significare 'mettere la punta' oppure 'togliere la punta'. Questa particolarità di alcune parole che possono veicolare significati opposti in linguistica viene definito con il termine enantiosemia¹¹ (Adamo, Della Valle 2018:61).

1.3. Antonimia fraseologica

Per descrivere le relazioni di opposizione all'interno della fraseologia,¹² ovvero tra diverse unità fraseologiche, useremo la denominazione antonimi fraseologici. In altre parole, il termine antonimo verrà usato genericamente per tutti i rapporti di opposizione tra le coppie di unità fraseologiche.¹³ Quando parliamo dell'antonimia fraseologica dobbiamo però mettere in risalto che esistono due modi principali

9 Il rapporto di opposizione espresso da lessemi che possono trovarsi solo contrapposti totalmente (*pari/dispari*, *vivo/morto*, *celibe/sposato*) viene anche definito come il rapporto di antonimia *assoluto* (cfr. Adamo, Della Valle, 2018: 61).

10 Dobbiamo mettere in risalto che nella categoria delle relazioni di inversione rientra una molteplicità di fenomeni che dai linguisti vengono classificati in diversi modi. Secondo alcuni studiosi le coppie di lessemi indicanti direzioni opposte (*avanti/indietro*) oppure movimento in direzioni opposte (*salire/scendere*) costituiscono il rapporto di opposizione definito come opposizione direzionale. All'interno di questo tipo di opposizione alcuni linguisti individuano un'altra sottocategoria, quella dei conversi. Questo gruppo è costituito dai lessemi che esprimono relazioni spaziali, il cui significato può essere interpretato come l'estensione metaforica di una relazione spaziale (*prima/dopo*, *antenato/discendente*). Negli esempi citati si metaforizza l'asse del tempo e l'asse della parentela come un asse spaziale (cfr. Casadei 2015: 55).

11 Berruto (2006: 99) definisce l'enantiosemia (quando tra i significati diversi di uno stesso termine si ha una relazione di opposizione) come un caso particolare di polisemia.

12 Il fenomeno dell'antonimia fraseologica è stato studiato all'interno del contesto della linguistica spagnola (Penadés Martínez 2000, Garrido Rodríguez 2006, Rodríguez-Piñero Alcalá 2011, 2012 e altri), mentre l'interesse per i rapporti di significato delle espressioni fraseologiche non si nota negli studi della fraseologia italiana. Dobbiamo, però, menzionare Federica Casadei che nel suo libro *Metafore ed espressioni idiomatiche. Uno studio semantico sull'italiano* fa una ricerca dettagliata sulla semantica delle espressioni idiomatiche.

13 Nel capitolo dedicato all'antonimia fraseologica del suo libro *Antonimija u hrvatskome jeziku: semantički, tvorbeni i sintaktički opis* Ljiljana Šarić (2007: 137) sottolinea la presenza di tutti i tipi dei rapporti di opposizione (antonimici) tra le unità fraseologiche.

della manifestazione di questo rapporto semantico. Il primo avviene all'interno di un'unità fraseologica, cioè tra i componenti di una stessa espressione (*mettere nero su bianco, essere tra la vita e la morte, darsi anima e corpo, inghiottire amaro e sputar dolce, essere come l'acqua e il fuoco, dalla culla alla tomba, da capo a piedi*), mentre il secondo tipo di antonimia fraseologica si manifesta tra diverse unità fraseologiche (*entrare in scena – uscir di scena; avere vita breve – avere vita lunga; bello come un angelo – brutto come il demonio; con il piede giusto – con il piede sbagliato*). Si riscontrano anche alcuni esempi di antonimi fraseologici ciclici (*la primavera della vita – l'autunno della vita – l'inverno della vita*). L'antonimia all'interno della stessa espressione viene definita come antonimia interna o intrafraseologica, mentre il termine antonimia esterna o extrafraseologica designa le relazioni di opposizione semantica tra diversi fraseologismi (Penadés Martínez 2000: 88).¹⁴ Dato che le espressioni fraseologiche vengono analizzate come un elemento inseparabile sia nella sua forma, che nel suo significato, nel presente lavoro saranno presi in considerazione gli esempi della seconda categoria, ovvero esamineremo l'antonimia extrafraseologica.

2. Metodologia

Come abbiamo già accennato lo scopo della nostra ricerca era indagare le relazioni paradigmatiche di antonimia che si realizzano tramite il contrasto di significato di uno o più lessemi nelle unità fraseologiche, oppure attraverso l'opposizione dei significati interi delle espressioni. L'analisi parte dalla raccolta degli esempi di fraseologismi contrari dalle fonti lessicografiche¹⁵ durante la quale abbiamo preso in considerazione la struttura delle espressioni e in particolar modo le componenti lessicali tra le quali si stabilisce un rapporto di antonimia, nonché il significato idiomatico dei fraseologismi per poter scoprire i casi di antonimia basata solamente sul significato dell'espressione. Segue la classificazione delle coppie antonimiche che si basa sul tipo di rapporto antonimico che si stabilisce fra le coppie fraseologiche. La suddivisione degli esempi delle coppie fraseologiche antonimiche che proponiamo in questo contributo segue il modello proposto da Ljiljana Šarić.¹⁶ La classificazione di Šarić è stata eseguita sul corpus delle unità fraseologiche croate e pone l'accento sull'opposizione semantica. L'autrice sostiene che l'antonimia è spesso presente

14 Gli esempi dei fraseologismi con antonimia interna vengono citati anche da Lj. Šarić (*i dan i noć, i zimi i ljeti, ni živ ni mrtav*) che mette in risalto la caratteristica dei fraseologismi contenenti lessemi antonimi di avere significato globale, completo di una qualità, del tempo o dello spazio, senza definire, però, questo tipo di opposizione come antonimia intrafraseologica (cfr. Šarić 2007: 138). Gli esempi delle locuzioni di questo tipo e di struttura peculiare sono presenti anche nella fraseologia italiana (*giorno e notte, a destra e a manca, dentro e fuori, gioie e dolori, prendere o lasciare, guardare dall'alto in basso*) e vengono denominati binomi lessicali (per gli studi sulla struttura dei binomi lessicali cfr. Ljubičić, Mišetić 2021 e Ljubičić, Mišetić 2023). I rapporti semantici intrafraseologici come la sinonimia e l'antonimia sono caratteristici proprio dei binomi lessicali per cui sarebbe interessante svolgere un'analisi sulla presenza dei rapporti di significato all'interno di queste espressioni.

15 Gli esempi sono tratti da fonti diverse, fra cui: Quartu (2001), Pittano (2009), Lapucci (1993), Menac e Vučetić (1995), *lo Zingarelli 2018* (2017), *Dizionario italiano De Mauro* – Vocabolario online della lingua italiana, *Dizionario dei modi di dire*, Corriere della Sera.

16 Si tratta della classificazione che l'autrice propone nel suo libro sopracitato: *Antonimija u hrvatskome jeziku: semantički, tvorbeni i sintaktički opis*.

nella struttura delle unità fraseologiche (Šarić 2007: 137) e che questo rapporto di significato è determinato dalla struttura di due unità fraseologiche e dai loro rapporti semantici. Il significato antonimico può essere totale o parziale e si può desumere anche quando i lessemi antonimici sono assenti nella struttura del fraseologismo.¹⁷

3. Analisi e risultati

3.1. Classificazione delle coppie fraseologiche secondo le loro relazioni antonimiche

Il modo in cui le unità fraseologiche vengono classificate dipende dal tipo di studio condotto e dall'approccio. I diversi metodi che possono essere impiegati sono di tipo strutturale e lessico-sintattico (incentrato sulla coesione paradigmatica e sintagmatica delle espressioni), di tipo culturale (si studiano le origini presunte delle espressioni, la mentalità di una comunità linguistica attraverso la lingua, le tradizioni regionali linguistiche, ecc.) e di tipo semantico-strutturale¹⁸ (si pone l'accento sul significato e sul concetto di idiomaticità e di non composizionalità uniti alla fissità sintattica).

Per analizzare la presenza dell'antonimia Šarić (2007: 137-149) propone tre categorie che distinguono le coppie fraseologiche basandosi sul numero delle componenti contrarie e sul significato costituito quando si stabilisce una relazione di contrasto tra le componenti:

- a) l'antonimia che si realizza tramite la sostituzione di una componente (un lessema si sostituisce con un altro di significato contrario, per esempio *essere sulla buona strada* – *essere sulla cattiva strada*);
- b) l'antonimia realizzata per mezzo della sostituzione di due o più componenti lessicali: in questa categoria le unità fraseologiche si differenziano in due o più componenti, le quali non devono essere antonimiche, per esempio *essere bianco come la neve* – *essere nero come il carbone*;
- c) l'antonimia realizzata tramite il significato antonimico: il rapporto di opposizione si può stabilire tra due unità fraseologiche sebbene non esistano lessemi antonimici nella loro struttura, come *fare le ore piccole* – *andare a letto con le galline*.

Oltre alle caratteristiche sintattico-semantiche, è importante prendere in considerazione anche l'idiomaticità per poter classificare le coppie dei fraseologismi antonimici in categorie adatte. L'idiomaticità definisce il rapporto sempre modificabile del significato traslato dell'espressione con il significato non-fraseologico, cioè letterale di un'espressione, il quale indica il tipo di motivazione¹⁹ del fraseologismo. La trasparenza della motivazione rende le espressioni più o meno idiomatiche e opache (Cotta Ramusino e Mollica in Casadei, Basile 2020: 148-149) ed è determinata dalla cristallizzazione

17 Secondo Ruiz Gurillo (2001: 59) le relazioni semantiche di antonimia sono presenti tra diversi esempi di fraseologismi, però a causa della struttura complessa delle espressioni, non è sempre facile riconoscere l'antonimia fraseologica. Quando, invece, l'antonimia si concentra su uno dei lessemi dell'espressione, diventa facilmente riconoscibile.

18 La classificazione proposta da Baranov e Dobrovol'skij (2014) trova consenso negli studi fraseologici europei (Cotta Ramusino e Mollica in Casadei, Basile 2020: 149).

19 Si possono distinguere tre tipi di motivazione e sono considerati in maniera graduabile: espressioni motivate, espressioni parzialmente motivate ed espressioni demotivate. Tratto da Treccani, "Modi di dire", [https://www.treccani.it/enciclopedia/modi-di-dire_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/\(3/2/2022\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/modi-di-dire_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/(3/2/2022)).

dell'espressione nel tempo. L'opacità più alta si nota soprattutto tra le unità fraseologiche il cui uso è attestato nei testi antichi e le quali sono caratterizzate dalla fissità sintattica, ovvero sono meno soggette alla variabilità sul piano sintattico (Culter 1982: 319). Quando non esistono elementi figurativi che permettono una motivazione, l'analisi diacronica²⁰ risulta imprescindibile per poter ricostruire il significato lessicalizzato dell'espressione (Cotta Ramusino e Mollica in Casadei, Basile 2020: 159).

3.1.1. Antonimia fraseologica realizzata tramite la sostituzione di una componente

Cominciamo la presentazione delle coppie antonimiche e l'analisi del corpus raccolto, suddiviso in tre categorie, osservando il primo gruppo delle espressioni tra le quali esiste una relazione antonimica. Questo gruppo è costituito da 11 coppie di espressioni che fanno il 18% del corpus analizzato. Dagli esempi riportati nel paragrafo precedente si evince che il rapporto di opposizione tra le espressioni di questa prima categoria che prendiamo in esame si presenta in modo chiaro, dato che nella struttura dei fraseologismi esistono lessemi di significato contrario. Nella maggior parte dei casi le coppie fraseologiche mantengono la stessa struttura anche con la sostituzione dei lessemi antonimici, come si osserva nei seguenti esempi: *nascere sotto una buona stella* – *nascere sotto una cattiva stella*; *tarpate le ali a qualcuno* – *mettere le ali a qualcuno*; *partire con il piede giusto* – *partire con il piede sbagliato*; *essere di manica larga* – *essere di manica stretta*; *avere la mano leggera* – *avere la mano pesante*; *gettare olio sul fuoco* – *gettare acqua sul fuoco*; *gettare il guanto* – *raccogliere il guanto* ecc. Esistono anche coppie per le quali la struttura dei fraseologismi non coincide completamente e nonostante ciò fanno parte della prima categoria poiché il loro rapporto di opposizione si stabilisce tramite una componente con le caratteristiche di senso contrario. Le espressioni con queste caratteristiche sono le seguenti: *aver sale in zucca* – *aver poco sale nella zucca*;²¹ *portare ancora i calzoni corti* – *lasciare i calzoni corti*; *avere la testa sul collo* – *avere la testa fra le nuvole*. A questa categoria si aggiungono anche le unità fraseologiche con componenti lessicali che, effettivamente, non sono antonime come *essere uccel di bosco* – *essere uccel di gabbia*. Tuttavia, tra queste componenti si stabilisce un rapporto di opposizione dato che simboleggiano una caratteristica o un comportamento, come gli animali lince e talpa nella coppia *avere gli occhi di lince* (avere una vista acutissima) – *avere gli occhi di talpa* (avere la vista corta) o grillo e lupo nella coppia *mangiare come un grillo* (mangiare poco) – *mangiare come un lupo* (mangiare molto). Dagli esempi riportati si evince che per mezzo della simbolizzazione degli elementi singoli presenti nella struttura delle unità fraseologiche si possono esprimere concetti che sono antonimici (Jukić 2022: 48). Pertanto, i fraseologismi appartenenti alla prima categoria continuano ad essere trasparenti, ovvero il grado di non-idomaticità non è così alto e grazie a questo fatto il significato contrario globale si può dedurre dagli elementi lessicali che li compongono.

20 L'analisi diacronica aiuta la ricostruzione del significato risolvendo in tal modo insicurezze linguistiche. Per esempio, Coluccia (2004: 73-82) nel suo articolo tratta l'origine e la storia dell'espressione *cosa fatta capo ha*, ed esamina le prime attestazioni dell'espressione che sottolinea l'irrevocabilità di un'azione la cui origine risale al medioevo ed è stata usata attraverso i secoli da Dante, Gabriele D'Annunzio e più recentemente dal politico Matteo Salvini.

21 Il lessema *zucca* scherzosamente ha il significato di 'testa', mentre il *sale* simboleggia la vera sapienza (cfr. Trovato 2020: 115).

3.1.2. Antonimia fraseologica espressa tramite la sostituzione di due o più componenti

La seconda categoria contiene le coppie fraseologiche che si differenziano in componenti lessicali tra cui spiccano alcuni casi di antonimia doppia. Abbiamo individuato 12 coppie di fraseologismi appartenenti a questa categoria che rappresentano il 20% del nostro corpus. L'esempio per eccellenza in cui il significato antonimico viene completamente realizzato è rappresentato dalla coppia *essere brutto come il demonio* – *essere bello come un angelo*, dove si riscontrano due coppie di antonimi (gli antonimi qualificativi *brutto* – *bello* e gli antonimi pragmatici *demonio* – *angelo*). Un altro esempio interessante sono le espressioni *somigliarsi come due gocce d'acqua* e *correrci quanto tra il giorno e la notte*. L'antonimia presente nella coppia citata si osserva nella relazione dei verbi *somigliarsi* – *correrci* (in questa forma *correre* assume il significato di 'essere molto diverso, non essere confrontabile perché del tutto dissimile dall'elemento di paragone'²²) e tra *due gocce d'acqua* – *il giorno e la notte*, i lessemi che contrassegnano i concetti di somiglianza e differenza. Inoltre, la presenza dell'antonimia sottolinea l'espressività stilistica del fraseologismo *correrci quanto tra il giorno e la notte* con i lessemi antonimici *giorno* – *notte*.²³

Anche in questa categoria sono presenti le coppie di fraseologismi che assumono il significato antonimico tramite la contestualizzazione e la definizione descrittiva del significato, come avviene nelle espressioni della coppia *valere un mucchio di soldi* – *non valere un soldo bucato*. Il rapporto di opposizione in questo caso si realizza attraverso gli antonimi *valere* – *non valere*, mentre è chiara l'opposizione tra la notevole quantità di *un mucchio di soldi* e il valore di *un soldo* per di più *bucato*. Le osservazioni simili si possono dedurre anche per le espressioni *essere veloce come un fulmine* ed *essere lento come una lumaca*, nelle quali il contesto adeguato e l'interpretazione giusta determinano la relazione di opposizione. In questo caso possiamo osservare come il lessema *fulmine* rappresenta una persona molto veloce, rapidissima, mentre la *lumaca* rappresenta il suo contrario – una persona molto lenta nel muoversi e nell'agire. Infatti, si tratta di un'interpretazione simile alla coppia sopraccitata *lince* – *talpa*. Tra l'altro nella seconda categoria possiamo evidenziare esempi come *fumare il calumet della pace* – *entrare in guerra*; *essere magro come il cavallo dell'Apocalisse* – *essere grasso come un tordo*;²⁴ *esser bianco come un giglio* – *esser nero come l'anima di Giuda* e altri. Tra le coppie delle unità fraseologiche raccolte sono assai rari i casi dove si nota l'antonimia doppia totale dato che nella maggior parte le componenti lessicali non rappresentano antonimi

22 Definizione tratta da: *Dizionario dei Modi di dire*, Corriere della Sera, "Correre", <https://dizionari.corriere.it/dizionario-modi-di-dire/C/correre.shtml#2> (3/2/2023).

23 I fraseologismi aventi componenti antonimiche sono particolari per la loro spiccata espressività stilistica. Osserviamo qualche esempio: *vita* – *morte* (*essere tra la vita e la morte*; *passare da morte a vita*; *essere uniti per la vita e per la morte*), *vivo* – *morto* (*più morto che vivo*), *giorno* – *notte* (*prendere il giorno per la notte*; *esserci come dal giorno alla notte*), *cielo* – *terra* (*correrci quanto dal cielo alla terra*).

24 La motivazione di questo fraseologismo di forma comparativa secondo la spiegazione che troviamo in Lapucci (1993: 309) è basata sul fatto che i tordi erano uccelli pregiati per la loro carne. Le varianti sinonime che troviamo nella stessa fonte sono *esser grasso come un beccafico/una quaglia/un ortolano*. Aggiungiamo che esiste un'altra espressione con *tordo* come componente lessicale – *essere un tordo* con il significato di 'essere un po' ingenuo' (Lapucci 1993: 274).

veri e propri, ma concetti che realizzano l'idea generale antonimica (Jukić 2022: 48). Per quanto concerne l'idiomaticità, le coppie che costituiscono questa seconda categoria sono prevalentemente trasparenti poiché si tratta di espressioni motivate o parzialmente motivate in quanto il significato idiomatico è ancora deducibile dai significati letterali delle loro componenti lessicali.

3.1.3. *Antonimia fraseologica realizzata tramite il significato antonimico dei fraseologismi*

Concludiamo la presentazione degli antonimi fraseologici raccolti con l'ultima categoria che risulta la più produttiva dato che l'antonimia si realizza tramite il significato contrario tra due unità fraseologiche, ossia il rapporto antonimico è basato più sull'immagine figurativa dell'espressione che sui lessemi presenti nella struttura del fraseologismo. In altre parole, questo significa che il significato opposto dei fraseologismi x e y può stabilirsi indipendentemente dal fatto che nella struttura del fraseologismo x esista (o no) un elemento antonimico a quelli presenti nella struttura del fraseologismo y (Šarić 2007: 139). Si tratta di 37 coppie di fraseologismi trovati nelle fonti lessicografiche, ovvero del 62% del corpus raccolto.

Inoltre, le coppie fraseologiche di questa terza categoria sono caratterizzate dall'idiomaticità più rilevante rispetto alle categorie precedenti e per questa ragione l'analisi diacronica e la definizione descrittiva diventano indispensabili per poter individuare e capire le relazioni antonimiche tra le coppie. Trattandosi del contrasto basato sul significato dell'intera espressione per stabilire il rapporto di antonimia dobbiamo partire dall'analisi del contenuto del fraseologismo a prescindere dalla sua struttura e dalle componenti lessicali (cfr. Rodríguez-Piñero Alcalá 2011: 20). Il grado di opacità idiomatica non è uguale per tutte le coppie antonimiche, e ciò si può dimostrare citando alcuni esempi. L'opacità della coppia *essere sordo come una campana* – *sentire l'erba crescere* non è molto alta poiché è possibile decodificare facilmente la motivazione delle espressioni. Almeno una delle componenti dei fraseologismi è usata nel suo significato letterale, mentre gli altri essendo metaforici risultano semanticamente parziali: è chiaro che comparano l'udito duro e quello fine proprio attraverso l'immagine figurativa che evocano. Il rapporto di opposizione si instaura attraverso la relazione *udito duro* ('essere sordo, non sentire bene') – *udito fine* ('sentire bene'), cioè tramite due aggettivi qualificativi che servono da base per esprimere la qualità dell'udito con un linguaggio più complesso e, allo stesso tempo, ludico (Jukić 2022: 49).

Per spiegare, invece, la relazione antonimica che si instaura tra l'espressione *essere armato di tutto punto* e quella *essere l'esercito di Franceschiello*, è necessario scoprirne la motivazione e definire il significato dei fraseologismi. L'analisi diacronica e l'immagine figurativa facilitano la comprensione del significato opposto delle espressioni: la prima unità fraseologica si riferisce alla persona ben organizzata e munita di tutto ciò che serve per ottenere un determinato scopo, mentre la seconda indica un reparto o un'istituzione disorganizzata, senza disciplina né mezzi. L'espressione è un ricordo delle battaglie risorgimentali del 1860-1861, per essere più precisi, dello stato reale dell'esercito di Francesco II di Borbone (Lapucci 1993: 99, 124). Continuando a esemplificare, prendiamo in considerazione la coppia *farsi pagare alla banca dei monchi* – *essere quattrini gigliati*. Analogamente alla coppia

precedente l'analisi diacronica aiuta la comprensione delle relazioni antonimiche di questi due fraseologismi legati alle tradizioni regionali linguistiche della Toscana. Infatti, entrambe le unità fraseologiche sono usate particolarmente a Firenze. La prima si riferisce alla situazione nella quale uno ha poca speranza di riavere un prestito, ovvero non farsi pagare affatto dato che i monchi, non avendo le braccia, non possono contare denari.²⁵ Al contrario, il modo di dire *essere quattrini gigliati* designa soldi sicuri siccome la moneta fiorentina aveva il simbolo del giglio, il che indicava moneta buona e sicura (Lapucci 1993: 189).

Riportiamo in seguito altre coppie fraseologiche appartenenti alla terza categoria:²⁶ *fare le ore piccole – andare a letto con le galline; fare a occhio e croce – pesare con la bilancia d'orafo; dormire come un ghio – passare la notte in bianco; mettere il becco in qualcosa – non metterci né sale né olio; essere il diavolo e l'acqua santa – essere due anime in un nocciolo; fare un lavoro coi piedi – fatto in punto e virgola; conoscere bene le proprie pecore – non distinguere i bufali dall'ocche; essere della marina svizzera – essere un vecchio lupo di mare; avere voce in capitolo – contare quanto il due in briscola; prendere una cotta – rubare il cuore; tirare le cuoia – venire alla luce; vendere per quattro soldi – pagare un occhio della testa; aver provato il morso del lupo – scherzare col fuoco; incidere nel bronzo – scrivere nell'acqua; avere le mani bucate – fare la formica; dare a Cesare quel che è di Cesare – fare la parte del leone.*

Osservando gli esempi del paragrafo precedente si può capire che il terzo gruppo degli antonimi fraseologici è il più numeroso. Inoltre, si tratta di una categoria eterogenea in quanto, come abbiamo già sottolineato, la trasparenza del significato non è uguale per tutti gli esempi. Per la maggior parte delle coppie ci dobbiamo servire dell'analisi diacronica e di fonti diverse (come, per esempio, dei dizionari fraseologici) per scoprire il significato idiomatico delle espressioni e stabilire il rapporto di antonimia tra due fraseologismi. Pertanto, consideriamo che questa terza categoria sia molto interessante per le future riflessioni sull'antonimia fraseologica. Infine, questo significa che le relazioni antonimiche tra le unità fraseologiche si possono studiare anche dal punto di vista dei loro equivalenti sinonimici, ovvero delle varianti lessicalizzate dei fraseologismi presi in considerazione.²⁷ Osserviamo i seguenti esempi: le espressioni *valere tanto oro quanto pesa – valere un tesoro* sono antonimici alla coppia *non valere un soldo – non valere un fico secco*. In altre parole, un nesso antonimico tra più unità fraseologiche con fraseologismo *x* permette a ogni unità fraseologica di tale gruppo un legame antonimico con un elemento semantico all'interno della struttura del fraseologismo *x* (Šarić 2007: 140-141) il

25 L'unità fraseologica sinonimica sarebbe *pagare alle calende greche* che significa mai, oppure in un futuro indeterminato e lontano. Le fonti storiche spiegano che l'imperatore Augusto aveva il modo abituale per rispondere alle esigenze di un pagamento dato che a Roma le calende (il primo giorno di tutti i mesi dell'anno) costituivano una scadenza prevista appunto per i pagamenti. Invece, nel calendario greco questo termine non esisteva, indicando così un giorno che non arrivava mai. Definizione tratta da *Dizionario dei Modi di dire*, Corriere della Sera, "Calende", https://dizionari.corriere.it/dizionario-modi-di-dire/C/calende.shtml?refresh_ce (14/3/2023).

26 Nella presentazione e analisi degli esempi per i tre gruppi delle espressioni antonimiche abbiamo incluso una parte degli esempi raccolti per ciascun gruppo, mentre il corpus intero (con i rispettivi significati) viene elencato in *Allegato*.

27 Rodríguez-Piñero Alcalá (2011: 21) scrive delle sequenze sinonimiche di fraseologismi che si oppongono ad altre sequenze sinonimiche oppure realizzano il rapporto di antonimia con un unico fraseologismo.

che si evince dalle espressioni *essere come cane e gatto – essere pane e cacio/vivere come due piccioni; venire alla luce – passare a miglior vita/addormentarsi nel bacio del Signore; essere nato sotto una cattiva stella – essere nato con la camicia/stare su un letto di rose; essere bianco come la neve/il latte – essere nero come il carbone/la pece; essere bello come il sole/una sposa/un quadro – essere brutto come il diavolo/il peccato/un rospo*. Inoltre, le relazioni antonimiche di un'unità fraseologica con un gruppo di unità fraseologiche stabiliscono più relazioni correlate: nella relazione *essere muto come un pesce – macinar parole/non tenere un cocomero all'erta* si possono osservare due tipi di significati distintivi. Il significato di *essere muto come un pesce* in opposizione con *macinar parole* contrassegna 'una persona taciturna', mentre in opposizione con *non tenere un cocomero all'erta* descrive la qualità di chi tace nel senso di 'mantenere un segreto'. La stessa particolarità si può notare nella relazione delle espressioni *essere l'ultima ruota del carro* e *avere il mestolo in mano* ('comandare, avere la direzione d'una cosa'; implica sempre che la persona ha un gusto particolare nel comandare) /*essere un alto papavero* ('essere una persona importante, un'autorità specialmente nella vita pubblica'; si usa anche con un tono un po' ironico). Le relazioni correlate dimostrano che l'opposizione di significato nella fraseologia può esistere in più forme che si modificano nel contesto e secondo la necessità comunicativa dei parlanti (Jukić 2022: 50).

4. Conclusioni

Con questa breve rassegna sull'antonimia fraseologica si è voluto prendere in esame il rapporto di antonimia all'interno della fraseologia. Siamo partiti dalle premesse teoriche sui rapporti semantici in generale, più precisamente quelli che riguardano le relazioni di opposizione, per passare alle considerazioni su questo tipo di rapporti nella fraseologia. In seguito, sull'esempio di 60 coppie antonimiche, ovvero 120 fraseologismi italiani raccolti da fonti lessicografiche, abbiamo cercato di analizzare in che misura sono presenti diversi tipi di contrasto fra le unità fraseologiche. Si è dimostrato che si tratta di un numero notevole di esempi che possiamo considerare antonimi fraseologici. Gli esempi presi in considerazione sono stati suddivisi in tre gruppi rispetto al tipo del rapporto di contrasto che si instaura tra due fraseologismi. Nei primi due gruppi l'antonimia si realizza in base al significato contrario delle componenti lessicali dell'espressione; le coppie della prima categoria degli antonimi fraseologici hanno un lessema contrario, mentre il secondo gruppo lo costituiscono le coppie che hanno due o più lessemi diversi. Nella terza categoria abbiamo raccolto le coppie dei fraseologismi tra i quali si instaura l'antonimia basata sul significato dell'espressione intera. Il primo gruppo è costituito da 11 coppie antonimiche (22 fraseologismi) che fanno il 18% del corpus raccolto, il secondo gruppo è costituito da 12 coppie antonimiche (24 fraseologismi), ovvero il 20% del corpus intero, mentre il terzo gruppo contiene 37 coppie antonimiche (74 fraseologismi) che fanno la maggior parte del nostro corpus (62%).

Come abbiamo ricordato più volte, generalmente il grado di trasparenza semantica non è uguale per tutte le unità fraseologiche, e poiché la terza categoria degli antonimi fraseologici contiene il maggior numero di esempi, si desume che era più difficile stabilire il rapporto di antonimia per le coppie di questo gruppo che per le prime due categorie. Infine, abbiamo preso in considerazione le varianti sinonimiche

dei fraseologismi come uno dei possibili punti di vista per osservare le relazioni antonimiche fra le unità fraseologiche (*rimboccarsi le maniche – aspettar la manna dal cielo/aspettare che piovano in bocca le lasagne/girare i pollici/grattarsi la pancia*). Il corpus del nostro contributo si basa su diversi dizionari come fonti lessicografiche, mentre nei tempi recenti fra le ricerche fraseologiche sono sempre più presenti i lavori che si basano sui corpora digitali. Siamo dell'opinione che i fraseologismi da noi raccolti e analizzati potrebbero essere il punto di partenza per le future osservazioni sull'antonimia fraseologica delle espressioni registrate nei corpora digitali.

Riferimenti bibliografici

- Adamo, G.; Della Valle, V. 2018. *Le parole del lessico italiano*. Roma: Carocci.
- Berruto, G. 2006. *Corso elementare di linguistica generale*. Torino: UTET.
- Casadei, F. 1996. *Metafore ed espressioni idiomatiche. Uno studio semantico sull'italiano*. Roma: Bulzoni.
- Casadei, F. 2015. *Lessico e semantica*. Roma: Carocci.
- Casadei, F.; Basile, E. 2020. *Lessico ed educazione linguistica*. Roma: Carocci.
- Cataldo, S. 2020. „Approccio cognitivo alla variazione fraseologica: alcune concettualizzazioni della pazzia in italiano e implicazioni per la loro traduzione in spagnolo e tedesco“. In: Mogorrón Huerta, Pedro (ed.) *Análisis multidisciplinar del fenómeno de la variación fraseológica en traducción e interpretación. MonTI Special Issue 6*, 65-93.
- Coluccia, C. 2004. „Cosa fatta capo ha. Origine e storia di una locuzione *“Lingua nostra*, LXV (3-4), 73-82.
- Corpas Pastor, G.; Mena Martínez, F. 2003. „Aproximación a la variabilidad fraseológica de las lenguas alemana, inglesa y española“. *ELUA. Estudios de Lingüística*. 17, 181-201.
- Cutler, A. 1982. „Idioms: the older the colder“. *Linguistic inquiry*, 13, 317-320.
- Devoto, G.; Oli G. C. 2022. *Vocabolario della lingua italiana 2022*. Milano: Le Monnier.
- Lapucci, C. 1993. *Il dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: Garzanti.
- Garrido Rodríguez, M. del C. 2006. *Sinonimia y antonimia: significado y sentido*. Actas del XXXI Simposio Internacional de la Sociedad Española de Lingüística. Universidad de León. <http://www3.unileon.es/dp/dfh/SEL/actas.htm>. (12/2/2023)
- Jukić, L. 2022. *Antonimia nella fraseologia*. Diplomski rad. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet.
- Ljubičić, M.; Mišetić, D. 2021. „Struttura dei binomi lessicali in italiano e in croato“. In Aleksandra Saržoska (ed.), *Atti del convegno internazionale. L'italianistica nel terzo millennio: le nuove sfide nelle ricerche linguistiche, letterarie e culturali. 60 anni di studi italiani all' università SS. Cirillo e Metodio di Skopje* (pp. 105–118). Skopje: Facoltà di Filologia “Blaže Koneski”.
- Ljubičić, M.; Mišetić, D. 2021. „Analisi semantica dei binomi lessicali in italiano e in croato“. In Edina Spahić, Ivan Radeljković, Lejla Osmanović (ed.) *Zbornik radova. 70 godina Odsjeka za romanistiku* (pp. 28 -38). Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Menac, A. 2007. *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Menac, A.; Vučetić, Z. 1995. *Hrvatsko-talijanski frazeološki rječnik*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

- Parizoska, J.; Stanojević, M.M. 2018. „Problemi frazeološkog nazivlja“. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 44 (2), 611-625.
- Parizoska, J. 2019. *Promjenjivost glagolskih frazema u engleskom i hrvatskom jeziku*. Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Penadés Martínez, I. 2000. *La hiponimia en las unidades fraseológicas*. Cádiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz.
- Pittàno, G. 2009. *Frase fatta capo ha. Dizionario dei modi di dire, proverbi e locuzioni di italiano*. Bologna: Zanichelli.
- Pittàno, G. 2013. *Il grande dizionario dei Sinonimi e dei Contrari. Dizionario fraseologico delle parole equivalenti, analoghe e contrarie*. Bologna: Zanichelli.
- Quartu, B. M. 2001. *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana: 10.000 modi di dire ed espressioni figurate*. Milano: Rizzoli.
- Rodriguéz-Piñero Alcalá, A. I. 2011. „La sinonimia y la antonimia en el marco de un diccionario de locuciones“. *Linred: Lingüística en la Red*, 9, 1-27.
- Rodriguéz-Piñero Alcalá, A. I. 2012. „Variación y sinonimia en las locuciones“. *Revista de Lingüística y Lenguas Aplicadas*, 7, 225-238.
- Ruiz Gurillo, L. 2001. *Las locuciones en español actual*. Madrid: Arco Libros.
- Šarić, Lj. 2007. *Antonimija u hrvatskome jeziku: semantički, tvorbeni i sintaktički opis*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Trovato, S. 2020. *Perché diciamo così. Origine e significato dei modi di dire italiani*. Roma: Newton Compton editori.
- Vicario, F. 2003. „Note sull'ordine degli elementi in coppie di verbi antonimi“. *Linguistica*, 43(1), 3-12.
- Lo Zingarelli 2018: vocabolario della lingua italiana*. 2017. A cura di Mario Canella e Beata Lazzarini. Bologna: Zanichelli editore.

Siti internet

- Dizionario dei modi di dire Corriere della Sera*, HOEPLI Editore. A cura di Bruna Monica Quartu ed Elena Rossi. <https://dizionari.corriere.it/dizionario-modi-di-dire/> (14/2/2023).
- Dizionario italiano De Mauro. Vocabolario online della lingua italiana*, <https://dizionario.internazionale.it/> (23/3/2023).
- La Treccani*, <https://www.treccani.it/> (3/2/2023).

Allegato

Elenco delle coppie di unità fraseologiche analizzate con i propri significati e suddivise per categorie

1. Antonimia fraseologica realizzata tramite la sostituzione di una componente

abbassare la cresta ‘umiliarsi, sottomettersi’ – *alzare la cresta* ‘insuperbirsi, reagire in modo presuntuoso’
avere gli occhi di lince ‘avere vista acuta’ – *avere gli occhi di talpa* ‘avere vista debole’
avere la mano leggera ‘intervenire o giudicare con misura’ – *avere la mano pesante* ‘intervenire o giudicare con severità eccessiva’

essere di manica larga 'indulgente, generoso' – *essere di manica stretta* 'severo, rigoroso'
essere uccel di bosco 'chi è fuggito, irreperibile, libero' – *essere uccel di gabbia* 'essere prigioniero, privo di libertà'

far vita da principe 'condurre una vita ricca, comoda' – *far vita da cappuccino* 'condurre una vita povera e appartata'

gettare il guanto 'sfidare qualcuno' – *raccogliere il guanto* 'accettare la sfida'

gettare olio sul fuoco 'fomentare contrasti, istigare alla lite' – *gettare acqua sul fuoco* 'placare, calmare'

mangiare come un grillo 'mangiare poco' – *mangiare come un lupo* 'mangiare molto'

nascere sotto una buona stella 'essere fortunato' – *nascere sotto una cattiva stella* 'essere sfortunato'

tarpare le ali a qualcuno 'frustrare qcn., impedirgli di sviluppare le sue capacità' – *mettere le ali a qualcuno* 'agevolare qcn., incoraggiarlo'

2. Antonimia fraseologica realizzata tramite la sostituzione di due o più componenti

alzarsi all'alba dei tafani 'dormire fino a tardi' – *alzarsi al canto del gallo* 'alzarsi molto presto'

aver sale in zucca 'essere intelligente' – *aver poco sale nella zucca* 'non essere particolarmente intelligente'

avere la testa sul collo 'essere assennato, aver buon senso' – *avere la testa fra le nuvole* 'essere distratto'

avere un cuore grande come una casa 'essere buono e generoso' – *avere un cuore di pietra* 'essere duro, spietato, insensibile'

essere bianco come la neve/il latte 'bianchissimo, detto anche per il colore della pelle' – *essere nero come il carbone/la pece* 'nerissimo, riferito al colore degli occhi o all'abbronzatura'

esser bianco come un giglio 'moralmente puro, ingenuo' – *esser nero come l'anima di Giuda* 'moralmente traditore, smaliziato'

essere brutto come il demonio 'orrendo, bruttissimo' – *essere bello come un angelo* 'bellissimo'

essere magro come il cavallo dell'Apocalisse 'essere magrissimo' – *essere grasso come un tordo* 'essere bello grasso, ben in carne'

essere sulla buona strada 'agire nel modo giusto' – *essere sulla cattiva strada* 'avere un comportamento discutibile'

essere veloce come un fulmine 'molto veloce' – *essere lento come una lumaca* 'molto lento'

portare ancora i calzoni corti 'essere ancora giovane e inesperto' – *lasciare i calzoni corti* 'crescere, diventare autonomo'

valere un tesoro 'valere molto' – *non valere un fico secco* 'non valere niente'

3. Antonimia fraseologica realizzata tramite il significato antonimico delle espressioni

aver provato il morso del lupo 'essere prudente' – *scherzare col fuoco* 'essere imprudente'

avere le mani bucate 'spendere molto' – *fare la formica* 'essere laborioso risparmiatore'

avere voce in capitolo 'godere di prestigio e di autorità' – *contare quanto il due a briscola* 'non contare nulla'

conoscere bene le proprie pecore 'conoscere bene il carattere di una persona' – *non distinguere i bufali dall'ocche* 'conoscere pochissimo le cose e le persone'
dare a Cesare quel che è di Cesare 'dare a ciascuno il suo, essere giusto' – *fare le parti del leone* 'in una spartizione ottenere più degli altri'
dare man forte 'venire in aiuto, sostenere' – *mettere il bastone tra le ruote* 'creare ostacoli'
dormire come un ghiro 'dormire profondamente' – *passare la notte in bianco* 'passare la notte senza dormire'
esser fitti come sardine 'stare stretti' – *esserci posto da fare ballare i topi* 'stare larghi, avere molto spazio'
essere un pigmeo 'persona molto piccola di statura' – *sembrare il gigante Golia* 'essere altissimo'
essere armato di tutto punto 'avere tutto il necessario, essere ben organizzati' – *essere l'esercito di Franceschiello* 'essere senza disciplina né mezzi, essere disorganizzati'
essere come cane e gatto 'litigare, trovarsi in continuo disaccordo' – *essere pane e cacio* 'andare perfettamente d'accordo'
essere il diavolo e l'acqua santa 'litigare, trovarsi in continuo disaccordo' – *essere due anime in un nocciolo* 'andare perfettamente d'accordo'
essere l'ultima ruota del carro 'contare poco o nulla' – *avere il mestolo in mano* 'detenere il potere, dirigere'
essere muto come un pesce 'muto, silenzioso' – *macinar parole* 'parlare in continuazione'
essere povero in canna 'molto povero' – *essere ricco sfondato* 'straricco'
essere sordo come una campana 'completamente sordo' – *sentire l'erba crescere* 'avere un udito finissimo'
essere un camaleonte 'mutare opinione, essere opportunisti' – *essere fedele fino alla tomba* 'essere molto fedele, leale'
essere della marina svizzera 'marinaio poco esperto' – *essere un vecchio lupo di mare* 'un esperto del mare'
essere sul piede di guerra 'pronto alla lotta' – *portare il ramo d'olivo* 'proporre pace'
essere vecchio come un Matusalemme 'molto vecchio' – *essere nel fiore della gioventù* 'molto giovane'
fare a occhio e croce 'valutare all'incirca' – *pesare con la bilancia d'orafo* 'valutare con rigorosa esattezza'
fare le ore piccole 'andare a letto molto tardi' – *andare a letto con le galline* 'andare a letto prestissimo'
fare un lavoro coi piedi 'male, senza cura' – *fatto in punto e virgola* 'con estrema accuratezza e precisione'
farsi pagare alla banca dei monchi 'non farsi pagare affatto' – *essere quattrini gigliati* 'denaro sicuro, su cui si può contare'
fumare il calumet della pace 'rappacificarsi, riconciliarsi' – *entrare in guerra* 'cominciare a contrastarsi con qualcuno'
incidere nel bronzo 'lasciare memoria indelebile' – *scrivere nell'acqua* 'non lasciare ricordo'
mettere il becco in qualcosa 'intromettersi nelle faccende degli altri' – *non metterci né sale né olio* 'non farsi coinvolgere, non intervenire, restare estraneo a una situazione'

non aver paura né di diavoli né di versiere 'non avere paura di nulla' – *avere paura della propria ombra* 'avere paura di tutto'
parlare dietro le spalle 'dire male di qualcuno mentre non è presente' – *dire le cose in faccia* 'dire apertamente'
piangere a calde lacrime 'piangere con vero dolore e pentimento' – *versare lacrime di coccodrillo* 'pentimento solo apparente, falso e tardivo'
prendere una cotta 'innamorarsi' – *rubare il cuore* 'far innamorare'
rimboccarsi le maniche 'affrontare un lavoro con impegno' – *stare con le mani in mano* 'stare in ozio, senza far nulla'
somigliarsi come due gocce d'acqua 'persone o cose somigliantissime' – *correrai quanto tra il giorno e la notte* 'essere molto diverso, non confrontabile'
stare con i piedi per terra 'aderire alla realtà' – *vivere fra le nuvole* 'al di fuori della realtà'
stringere la cinghia 'risparmiare' – *fare la dolce vita* 'vivere irresponsabilmente nella ricchezza'
tirare le cuoia 'morire' – *venire alla luce* 'nascere'
vendere per quattro soldi 'a pochissimo' – *pagare un occhio della testa* 'una somma molto elevata'

FACCIAMO LE ORE PICCOLE OR ANDIAMO A LETTO CON LE GALLINE? A STUDY OF PHRASEOLOGICAL ANTONYMY

Abstract

One of the main mechanisms of the human mind is the association of contrary concepts. Consequently, even the lexicon of a certain language contains lexemes of opposite or antonymous meanings. The study of the relationships between different lexical units, including the semantic relationship of antonymy, is the task of lexical semantics. This contribution aims to analyse phraseological antonymy. Starting from theoretical premises on antonymy, particularly those which refer to the oppositional relationships in phraseology, examples of antonymic pairs of phraseologisms have been extracted from various lexicographic sources. The aim was to analyse the paradigmatic relations of antonymy which are affected through the contrast of meaning of one or more lexemes in the phraseological units, or through the opposition of the entire meanings of expressions. The classification of antonymic phraseological units is also based on the aforementioned criteria which follows the model proposed by Ljiljana Šarić (2007), which distinguishes three categories of phraseologisms of opposite meaning. The first group consists of expressions which differ in only one lexical component (*nascere sotto una buona stella* – *nascere sotto una cattiva stella*), the second group contains the examples of phraseologisms that differ in two or more components (*valere un occhio della testa* – *non valere un fico secco*), while the third category contains those phraseological units which do not have the opposite components in their structure, although their meaning is opposite (*fare le ore piccole* – *andare a letto con le galline*). The corpus of phraseologisms and the subdivision of examples on the basis of pre-established criteria affirmed a significant presence of the relationships of opposite meaning between different phraseological units.

Key words: semantic relationships, antonymy, phraseological antonymy, Italian phraseology, phraseological units

UDK 821.111(73).09Plath, S.
821.112.2(436).09Bachmann, I.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno 1. 4. 2023.
DOI: 10.38003/zrffs.16.4

Maria Paola Scialdone
Università degli Studi di Macerata, Dipartimento di Studi Umanistici
IT-62100 Macerata, Corso Camillo Benso Conte di Cavour 2
maria.scialdone@unimc.it
<https://orcid.org/0000-0001-8107-8392>

UTOPIA E RINASCITA: PER UNA LETTURA COMPARATA DI SYLVIA PLATH E INGEBORG BACHMANN

Riassunto

A partire dalla dimensione proteica e problematica dell'“io lirico” nella produzione poetica di Sylvia Plath e di Ingeborg Bachmann, il saggio ripercorre i tentativi critici di accostamento fra le due poetesse, in genere ispirati da una lettura biografica legata al destino tragico delle autrici o alla loro sensibilità per l'Olocausto, per poi tentare di far affiorare un'affinità spirituale più profonda basata su una comune concezione dell'Arte. Il saggio focalizza in particolare l'intenso dialogo intertestuale fra due componimenti poetici delle autrici, vicini anche cronologicamente, la poesia *Lorelei* di Sylvia Plath e la prosa lirica *Undine geht* di Ingeborg Bachmann. Con una dettagliata ricostruzione filologica del costante riferimento delle reciproche riscritture del mitologema della Wasserfrau e una ricognizione attenta dei punti di contatto fra le due opere analizzate, il lavoro tenta di far emergere la fiducia delle poetesse nel valore palinogenetico della parola poetica, contribuendo così anche a sovvertire un approccio stereotipato alla lirica della Plath che si ritiene trovi nella morte e il suicidio il suo ossessivo punto-perno.

Parole chiave: Sylvia Plath, Ingeborg Bachmann, Wasserfrau, intertestualità, comparatistica, lirica, arte, utopia, interculturalità, transculturalità, sconfinamenti, gender studies, memoria

Non rappresenta una novità né una sorpresa che due autrici come Ingeborg Bachmann e Sylvia Plath vengano affiancate dalla critica, che nella loro comune fine ‘spettacolare’¹ individua la principale suggestione a giustificazione di tale accostamento. Non a caso Leslie Morris, in uno dei rari lavori esplicitamente comparatistici fra le due poetesse (Morris 2000), che vadano al di là di un suggerimento di generica affinità letteraria, individua il loro paradossale “collegamento di fondo” nell’essere “più presenti nella loro assenza che durante la loro vita”:

1 Quest'anno ricorrono sessant'anni dalla morte di Sylvia Plath (1963) e cinquant'anni dalla morte di Ingeborg Bachmann (1973). Questo contributo è dedicato con gratitudine alle due studiose che mi hanno guidato nel mio dottorato di ricerca in Lingue e letterature comparate: la professoressa Antonella Gargano (Letteratura e cultura tedesca, Università di Roma “La Sapienza”) e la professoressa Marina Camboni (Letteratura anglo-americana, Università degli Studi di Macerata). A loro devo l'amore per l'opera di Ingeborg Bachmann e Sylvia Plath e molto altro nella mia formazione e carriera.

È proprio attraverso la loro assenza e il loro modo di morire che Bachmann e Plath sono presenti in modo 'spettacolare' nel discorso letterario [...]. Il vero e proprio rogo di Bachmann e il suicidio di Plath, con la testa nel forno a gas, sono in una sorta di rapporto metonimico [...] che rimanda al fuoco (Morris 2000: 77).²

Sulla stessa linea Jacques Beaudry, che nel suo raffinato *Le cimetière des filles assassinées* le colloca insieme in una rosa di altre autrici, tutte "alle prese con il demone della depressione" (Beaudry 2015: np),³ e tutte suicide.

Ma non è solo il dato biografico, o tragicamente esistenziale, ad ammettere e ad esaurire questo confronto, sebbene questo sia l'approccio che ancora prevale in assoluto nella letteratura secondaria, come lamenta Annette Burkart, la prima e l'unica autrice di una intera monografia che approfondisce il confronto fra i componimenti lirici di entrambe (Burkart 2000).⁴ Negli anni Ottanta è stata Bianca Maria Frabotta a inaugurare questa linea interpretativa nel suo testo pionieristico *Letteratura al femminile* (Frabotta 1980), ma questa modalità di lettura, pressoché invariata, continua a rimbalzare tutt'ora da una cultura all'altra:⁵ "Non si apprezzano tanto i testi in quanto tali, quanto piuttosto una 'lettura' retrospettiva delle tragiche storie di vita e di morte delle persone Bachmann e Plath nella storia e nelle narrazioni" (Burkart 2000: 31).⁶

Di questo avviso anche Irene Fantappiè, che, sul versante della prosa, riscontra come le 'Todesarten' [modi di morire] del frammentario progetto di *Malina* in Bachmann presentino affinità testuali sia strutturali che di natura tematica con l'opera narrativa di Sylvia Plath e in particolare si sofferma a rintracciare una lettura intertestuale fra il romanzo di Plath *The Bell Jar* e il racconto di Bachmann *Drei Wege zum See* [Tre sentieri per il lago], in cui precisi riscontri sono soprattutto quelli dati dall'"esca dell'autenticità",⁷ dal fatto dell'avere entrambi "un carattere semi-autobiografico", ossia di essere testi che:

Come nella celebre litografia di Escher *Drawing Hands* (*Mani che disegnano*, 1948), in cui una mano disegna la mano che l'ha disegnata, Plath e Bachmann

2 Trad. mia di: „grundsätzliche Verbindung“, „ihrer Abwesenheit präsenter als zu Lebzeiten“; „Gerade durch ihre Abwesenheit und durch ihre Todesart sind Bachmann und Plath im literarischen Diskurs auf spektakuläre Weise anwesend [...] Bachmann buchstäbliches Verbrennen und Plaths Selbstmord mit dem Kopf im Gasherd stehen in einer Art metonymischer Beziehung zueinander [...] durch das Feuer vertreten“.

3 Trad. mia di: „aux prises avec le démons de la dépression“.

4 "Visti i numerosi punti di partenza per riferimenti 'interiori' nelle poesie di Bachmann e Plath, è sorprendente che le loro caratteristiche affini non siano ancora state oggetto di ricerca negli studi letterari" (Burkart 2000: 47). Trad. mia di: „Angesichts zahlreicher Ansatzpunkte 'innerer' Bezugnahme der Gedichte Bachmanns und Plath fällt auf, dass deren verwandter Charakter noch nicht Gegenstand literaturwissenschaftlicher Forschung war“.

5 Si veda fra l'altro anche l'introduzione di Brinker-Gabler 2004, in cui Bachmann e Plath sono accomunate da una generica fascinazione per la morte.

6 Trad. mia di: „[Es] werden weniger Texte als solche gewürdigt, sondern vielmehr die tragische Lebensgeschichte und Todesfälle der Personen Bachmann und Plath retrospektiv in Geschichte und Erzählungen 'hineingelesen'“.

7 Si veda il confronto di Fantappiè fra *The Bell Jar* e il racconto di Bachmann *Drei Wege zum See* (Fantappiè 2000: 152-153).

parlano di due figure, Esther ed Elisabeth, che a loro volta parlano di Plath e Bachmann (Fantappiè 2000: 160).

Un dissolvimento, questo del confine tra io biografico e io narrante, che collegare le frasi! ha da una parte provocato una grande attenzione mediatica verso l'autore reale (spesso ai limiti del voyeurismo), e dall'altra ha fatto sì che i loro scritti venissero percepiti come "allestimenti teatrali della propria vita" (Fantappiè 2000: 153).⁸ È proprio la dimensione autobiografica, il proiettare sulla loro produzione letteraria aspetti del vissuto personale a costituire, oltre al tragico esito delle loro vite, un'ulteriore pista molto battuta nella lettura (comparata o no) delle due poetesse, pista fra l'altro avallata anche dal fatto che Bachmann nella recensione dal titolo *Das Tremendum – Sylvia Plath: Die Glasglocke. Entwurf* [Il tremendum – Sylvia Plath e La campana di vetro. Uno schizzo], che nel 1968 dedica al romanzo di Plath *The Bell Jar*, individua chiaramente questa matrice, pur sollevandola a un piano poetico più alto che non la mera trasposizione di vicende individuali:

La campana di vetro [si può] giustamente definire un romanzo autobiografico, ma non perché in esso si offrono vicende private a un pubblico sensazionalista, bensì autobiografico nel senso che il profilo mentale di una creatura pensante, a pezzi, sconfitta e distrutta è l'unica cosa interessante e commovente di un essere umano (Bachmann 1993a: 4/358).⁹

Sicché sul piano dell'analisi testuale certamente non è adeguato né metodologicamente corretto fermarsi a questo dato di fatto e svilire così la polisemica dimensione delle diverse manifestazioni dell'io nei loro testi. Scrive Nadia Fusini riguardo alla Plath, richiamandosi fra l'altro opportunamente al concetto poundiano di 'persona':

sono ridicole le interpretazioni della poesia di Sylvia Plath che tentano di spiegarla riferendola a categorie quali poesia femminista o femminile, poesia confessionale, poesia visionaria. E spiegano l'io lirico della sua poesia come un io lirico autobiografico, un io donna, un io donna bianca gelosa, vendicativa e suicida. Sono interpretazioni ridicole e offensive. Tradiscono la poesia stessa (Plath 2002: XIV).

Lo stesso discorso vale ovviamente anche per Ingeborg Bachmann, la quale nella sua terza lezione di poetica dal titolo *Das schreibende Ich* [L'io che scrive], nell'ambito di un ciclo di lezioni da lei tenute all'Università di Francoforte nell'inverno 1959-1960, ci insegna "che in letteratura esistono molti io e nessun accordo sull'io" (Bachmann 1993c: 59).¹⁰ Tuttavia le affinità tra le due autrici sono più profonde e di maggior spessore. La più importante sul piano tematico probabilmente è l'attenzione che dedicano all'Olocausto.

8 Qui Fantappiè a sua volta cita Draesner 2007: 144.

9 Trad. mia di: „Die Glasglocke [ist] mit Recht als autobiographischer Roman zu bezeichnen, aber, keineswegs, weil hier jemand seine Privatangelegenheiten einem sensationssüchtigen Publikum anbietet, sondern autobiographisch in dem Sinn, in dem die geistige Figur einer denkenden, zerfallenden, geschlagenen und zerstörten Kreatur als das einzig Interessante und Hinreißende an einem Menschen“.

10 Trad. mia di: „In der Literatur [...] gibt es viele Ich und über Ich keine Einigung“ (Bachmann 1993b: 4/219).

Entrambe icone della scena letteraria degli anni Cinquanta/Sessanta (Morris 2000: 75), sia Bachmann che Plath recepiscono forte e chiaro l'appello etico della loro epoca all'indomani del secondo conflitto mondiale e si spendono per venire a termini con il più grande crimine del XX secolo.¹¹ Già solo questa assonanza tematica, che si somma alla loro preoccupazione per la questione del nucleare (si veda *Context*: S. Plath 1977), basterebbe a sollevare i loro testi dall'accusa di essere costretti in un "corsetto di identità nevrotica" (Burkart 2000: 36) e a salvare la loro produzione letteraria dal sospetto di essere "Poesia auto-contemplativa" (Burkart 2000: 36).¹²

La "retorica del lutto", in particolare, che apre "questioni centrali dell'identità storica e storico-culturale" (Morris 2000: 75),¹³ è un aspetto centrale della loro produzione letteraria. L'interrogarsi sulla Shoah,¹⁴ e in generale sul trauma del nazionalsocialismo, sta senza dubbio sotto il segno della 'Heimat' (patria/casa) spirituale delle due autrici (Burkart 2000: 42)¹⁵ che si radica in una comune origine austriaca¹⁶ (anche se per Sylvia Plath, americana di nascita, solo di seconda generazione) e interseca il tema della lingua tedesca, o meglio il comune sospetto nutrito nei confronti di quell' "idioma disumano" (Haas 2007: 78) che turba entrambe le poetesse e fa eco anche in altre lingue e culture al più ampio interrogativo generazionale espresso da Adorno sulla legittimità dello scrivere poesia dopo Auschwitz.

Nonostante Sylvia Plath, alla luce della sua appartenenza culturale, abbia affermato in un'annotazione di diario del 10 ottobre 1959:

I feel a certain kinship for anything German. I think that it is the most beautiful language in the world, and whenever I meet anyone with a German name or German traits, I feel a sudden secret warmth. Austria, too, I love! Johann Strauss' waltzes always make me feel like shedding happy tears (Plath 1950-1959: np).

in *Daddy* (1962) capovolge totalmente la sua posizione e, obbedendo al 'Diktat' della generazione di intellettuali della sua epoca, che imponeva di prendere le distanze da

11 Emergono in più occasioni l'impegno di Sylvia Plath per i grandi temi della sua epoca dal nucleare ai campi di concentramento e i suoi interessi politici. Cfr. Orr 1966: 169.

12 Trad. mia di: „Korsett neurotischer Individualität“ e di „Poesie der Nabelschau“.

13 Trad. mia di: „Rhetorik der Trauer“ e „zentrale Fragen der historischen und der geschichtlichen und kulturellen Identität“.

14 Prima dello studio di Morris già Karen Remmler ha dedicato un capitolo all'analisi della somiglianza fra le immagini della Shoah presenti nella lirica di Sylvia Plath e nel romanzo *Malina* di Ingeborg Bachmann. Il capitolo si intitola *Displacing the Remembrance of Shoah* (Remmler 1996: 101-115).

15 Non è dato sapere se Plath e Bachmann si siano mai incontrate, anche se negli anni in cui Plath già viveva a Londra Bachmann ha al suo attivo diversi soggiorni londinesi. Non possiamo dunque ricostruire un rapporto diretto fra le due poetesse né attestare uno scambio a doppio senso fra loro. L'unico tangibile legame intertestuale fra loro è dato dal frammento della recensione che nel 1968 Ingeborg Bachmann aveva abbozzato su *The Bell-Jar*, dove fra le righe si può leggere un'intima vicinanza con la poetessa americana frutto di una lettura sicuramente attenta e intensa della sua opera: cfr. Bachmann 1993a.

16 Sylvia Plath si è molto occupata sia di lingua che di cultura germanica. Non solo come ricordato sopra negli anni del college ha provato ripetutamente a studiare il tedesco e ha provato a tradurre le fiabe dei fratelli Grimm, ma nella sua formazione letteraria ha letto e recepito diversi autori tedeschi come Thomas Mann, Friedrich Nietzsche, E.T.A. Hoffmann, Rainer Maria Rilke, Otto Rank e Sigmund Freud, saccheggiati, questi ultimi, per la sua tesi di laurea che dedica al tema del 'Doppelgänger' [il motivo del 'doppio'] che avrà anche una valenza centrale nella sua opera declinato come generica Alterità e immagine riflessa. Per un elenco di tutti gli autori studiati da Plath nella sua tesi cfr. Gould Axelrod 1990: 202-212.

quella cultura colpevole, l'lo lirico inscenato, rivolgendosi a un 'tu' connotato nella poesia come "padre", all'ascolto del suo idioma tedesco afferma di provare orrore e lo definisce "una lingua oscena", rivendicando, per contrasto, di (voler) "parlare come un ebreo/un'ebrea":

I used to pray to recover you. / Ach, du. // In the German tongue, in the Polish town / Scraped flat by the roller / Of wars, wars, wars. / But the name of the town is common. / My Polack friend // Says there are a dozen or two. / So I never could tell where you / Put your foot, your root, I never could talk to you. / The tongue stuck in my jaw. // I stuck in a barb wire snare. / Ich, ich, ich, ich. / I could hardly speak. / I thought every German was you. / And the language obscene / An engine, an engine / Chuffing me off like a Jew. / A Jew to Dachau, Auschwitz, Belsen. I began to talk like a Jew. / I think I may well be a Jew (Plath 2002: 650-652).

E anche nel suo romanzo *La campana di vetro* riemerge un istintivo timore nei confronti della lingua della colpa:

Mia madre, anche se era nata in America, da piccola parlava tedesco, anzi durante la Prima guerra mondiale, a scuola era stata presa a sassate per questo. Mio padre, che era morto quando io avevo nove anni, era di lingua tedesca, essendo nato in un paesucolo maniaco-depressivo della profonda Prussia. Mio fratello in quel momento era a Berlino, con un programma di scambi culturali, e parlava tedesco come un tedesco. [...] però [...] ogni volta che prendevo in mano un dizionario di tedesco o un libro in tedesco, alla sola vista dei caratteri gotici neri, spessi e puntuti come filo spinato, il mio cervello si chiudeva come un'ostrica (Plath 2002: 881).

Come ricorda Anna Ravano, Sylvia Plath nella sua realtà biografica:

[Il tedesco] lo sente vicino, è "la mia lingua materna-paterna" [...], la lingua delle canzoni che le cantava la madre da bambina, ma non lo conosce bene e i numerosi tentativi di studiarlo seriamente finiscono sempre in nulla. Gli auto-incitamenti a leggerlo, ad approfondirlo, a iscriversi a corsi costellano tutti i diari e diventano quasi ossessivi nei periodi di depressione e di blocco creativo. Non riuscirà mai ad andare oltre una mediocre competenza (Plath 2002: XCII).

Nel camuffamento letterario invece, equiparando il caratteristico tratto spigoloso del carattere gotico a un filo spinato, traduce la percezione del tedesco in una dimensione brutale addirittura 'segnica'. La lingua che aborre, e che addita, non è dunque tanto il suo lessico familiare, quanto ciò che Viktor Klemperer definisce "Lingua Tertii Imperii" (LTI) (Klemperer 2015 [1947¹]) e che aveva mosso la generazione di scrittori della Bachmann a procedere drasticamente in letteratura con il "Kahschlag" [disboscamento totale], l'epurazione del linguaggio poetico dall'enfasi esaltata e dalla vuota magniloquenza della retorica nazista.

Sia per Bachmann che per Plath il tema del nazionalsocialismo si iscrive anche in una dimensione di *gender*, come testimoniano più opere in cui riemerge nella forma di un

fascismo privato, annidato nelle complesse e spesso violente relazioni fra il maschile e il femminile. In Plath in particolare riecheggia nell'accostamento della brutalità nazifascista alla soggezione provata nei confronti di una simbolica figura paterna in liriche come *Daddy e Little Fugue*. La figura del genitore/maschio/padrone occupa un posto centrale nella poetica di tutte e due le poetesse e riflette un rapporto complesso con la paternità per ognuna di loro. Anche in questo approccio si può riscontrare senza dubbio anche una comune matrice autobiografica. Il padre di Bachmann era nazionalsocialista convinto e praticante, mentre quello ricordato in un appunto del diario del 1958 di Sylvia Plath, il genitore molto severo che "nell'intimità della sua casa, gridava Heil Hitler" (Plath 2002: 1449), viene rielaborato sul versante creativo della lirica *Daddy* come l'incarnazione stessa del male del nazionalsocialismo e trattato alla stregua di una superficie su cui proiettare una colpa dovuta anche solo alle sue radici culturali:

I have always been scared of you. / With your Luftwaffe, your gobbledygoo.
/ And your neat mustache / And your Aryan eye, bright blue. / Panzer-man,
Panzer-man, O You, // Not God but a swastika / So black no sky could squeak
through. / Every woman adores a Fascist, / The boot in the face, the brute /
Brute heart of a brute like you (Plath 2002: 652).

Oltre a questo ambito tematico, che rappresenta quello al momento più indagato in chiave comparata, esiste un'altra coincidenza letteraria che avvicina Plath e Bachmann e che fa trapelare ulteriori tangenze significative sul piano della loro comune poetica. Si tratta di un motivo a cui si dedicano entrambe più o meno negli stessi anni: quello della 'Wasserfrau' [donna acquatica]. Questa affinità finora non è stata commentata dalla critica, ma una serie di corrispondenze suggestive fra questi due testi avalla ampiamente un confronto. In meno di un lustro Sylvia Plath pubblica una lirica, *Lorelei* (1958) (Plath 2002: 246-248) e Ingeborg Bachmann un racconto poetico, *Undine geht* [Ondina se ne va], pubblicato nel 1961 nella raccolta *Das dreißigste Jahr* [Il trentesimo anno] (Bachmann 1993: 2/253-263). I due testi ruotano intorno al medesimo mitologema e affondano le loro radici nel folclore germanico. La Lorelei e l'Ondina, pur essendo tradizionalmente due motivi letterari diversi, possono essere accostati in quanto, soprattutto nella loro rilettura postmoderna, esulano da tutte le caratteristiche che li distinguono all'origine, o, per meglio dire, le assommano tutte in sé, arrivando a contaminarsi fra loro e a sfumare anche nelle altre figure che costituiscono il più ampio complesso tematico della 'Wasserfrau' [donna acquatica], di cui fanno parte, come la melusina e la sirena. Il punto di innesto più importante fra la figura di Lorelei in Plath e la figura di Ondina in Bachmann è la seduzione che esprimono attraverso il canto, "the one song everyone would like to learn / the song that is irresistible", come esordisce *Siren Song*, una nota lirica di Margaret Atwood della raccolta *You are happy* (Atwood 1974: np). Il canto della Lorelei di Plath ripropone letteralmente quello insidioso della Lorelei nella leggenda renana¹⁷ o delle sirene della classicità:

17 Bisogna tuttavia precisare che, fra gli altri che si riconducono all'iperonimo 'Wasserfrau', il motivo della Lorelei è l'unico ad avere una genesi puramente letteraria, poiché si fa risalire a una ballata del poeta romantico Clemens Brentano (inserita nel suo romanzo *Godwi*, 1811) che certamente recupera suggestioni folkloristiche della tradizione popolare legata al fiume Reno, ma che inventa di sana pianta questa figura, arricchendo così lo spettro delle manifestazioni femminili acquatiche della tradizione precedente. Per una storia dei motivi che fanno capo al mitologema della 'Wasserfrau' cfr. Frenzel 2005¹⁰ *sub vocem* "Melusine", "Undine" e "Lorelei".

[...] Sisters, your song / Bears a burden too weighty / For the whorled ear's listening
 // Here, in a well-steered country, / Under a balanced ruler: / Deranging by harmony
 / Beyond the mundane order / Your voices lay siege. You lodge / On the pitched reefs
 of nightmare, // Promising sure harborage; / [...] (Plath 2002: 246-248).

Il canto di Ondina in *Undine geht* [Ondina se ne va] della Bachmann invece, pur attirando anch'esso alla stregua di un'"esca 'sirenica'" (Philipp 2001: 117)¹⁸ gli esseri umani verso una dimensione 'altra', al di fuori di quella quotidiana, è più venato di 'Sehnsuch' e mantiene così anche la natura tipicamente romantica del tema germanico:

Ma gli uomini [...] s'alzano dal letto di nascosto, aprono la porta e tendono
 l'orecchio scendendo lungo il corridoio, in giardino, giù per i viali e ora l'odono
 distintamente: la nota di dolore, il grido lontanissimo, la musica spettrale.
 Vieni! Vieni! Una volta sola, vieni! (Bachmann 1993b: 187).¹⁹

Ma l'Ondina di Bachmann, sovrapponendo in sé caratteristiche di *femme fragile* e di *femme fatale* – tradizionalmente separate nelle diverse manifestazioni del *topos* 'Wasserfrau' [donna acquatica] – è connotata allo stesso tempo dal potere malefico tipico delle melusine e dal tema della seduzione finalizzata alla ricerca di unione con un essere umano, legame necessario per sollevarsi dal mondo degli spiriti elementari e per dotarsi di un'anima. Quest'ultima dimensione, che nel *topos* sviluppa in una paradigmatica vicenda sentimentale, non riguarda invece direttamente il testo di Plath il quale, tuttavia, nella descrizione della Lorelei, che nella quinta strofa della lirica diviene un soggetto collettivo plurale – virando verso la sua identificazione con le sirene – inserisce comunque elementi di attrazione erotica:

[...] From the nadir / They rise, their limbs ponderous // With richness, hair
 heavier / Than sculpted marble. [...] (Plath 2002: 246).

Il testo di Plath e il testo di Bachmann condividono nel loro impianto strutturale l'alternanza e la contrapposizione di due dimensioni molto presenti in qualsiasi *écriture féminine* di tipo binario: quelle che Hans Höller definisce "fest" e "flüssig" [solido e fluido]²⁰ e tracciano entrambi un confine netto, un'"umida barriera"²¹ (Bachmann 1993:

18 Trad. mia di: „sirenenhafte Lockung“.

19 „Die Männer [...] erheben sich heimlich, öffnen die Tür, lauschend den Gang hinunter, in den Garten, die Alleen hinunter, und nun hören sie es ganz deutlich: Den Schmerzton, den Ruf von weither, die geisterhafte Musik. Komm! Komm! Nur einmal komm!“ (Bachmann 1993: 2/255)

20 Scrive Höller riguardo a Undine geht: “Il centro delle immagini contrapposte nel racconto *Undine geht* può essere illustrato dai significati opposti di [liquido] e [solido]. [...] A [solido] si associa la serie linguaggio, ordine, legge, istanze della società e all'interno dell'Io, padre, maschio... a [fluido] appartengono mutismo, sentimento, sensualità, musica, piacere estatico, pulsione, natura, madre, femminilità” (trad. mia di: „Das Zentrum der Bildoppositionen der Erzählung *Undine geht* lässt sich in den gegensätzlichen Bedeutungen [flüssig] und [fest] erkennen. [...] An die Bedeutung [fest] schliesst sich die Reihe Sprache, Ordnung, Gesetz, Instanzen der Gesellschaft und im Innern des Ich, Vater, männlich... Zu [flüssig] gehören Sprachlosigkeit, Gefühl, Sinnlichkeit, Musik, ekstatische Lust, Trieb, Natur, Mutter, weiblich...“ (Höller 1993: 139). I due poli semantici contrapposti di “fluido” e “solido” sono anche alla base della *imagery* contraddittoria della lirica di Sylvia Plath *Lorelei* dove le pesantezza e la solidità delle torri si rispecchia nello specchio liquido e fluido del fiume. Sul tema fr: anche Broe 1980: 54 e sul contrasto maschile-femminile in Plath si veda anche Russo 1997-98.

21 Trad. mia di: „nasse Grenze“ (Bachmann 1993: 254).

186) fra un mondo emerso e uno sommerso ("The massive castle turrets / Doubling themselves in a glass / All stillness": Plath 2002: 246). Tuttavia presentano un punto di vista incrociato e complementare: mentre in Bachmann l'Io lirico è rappresentato dalla seduttrice – l'Ondina – nella poesia di Plath a parlare in prima persona è chi subisce la seduzione e la Lorelei che dà il titolo al componimento occupa invece il posto dell'interlocutore: dell'oggetto lirico "you".

Come risulta dai diari della poetessa americana, l'idea di una composizione poetica dedicata a questa figura acquorea, divenuta celebre a livello internazionale grazie al romanticismo tedesco e alla sua ricezione, aveva preso corpo mentre stava interrogando la tavola ouija durante una seduta spiritica effettuata con il marito Ted Hughes il 3 luglio del 1958. Lo spirito manifestatosi durante la seduta, che aveva detto di chiamarsi Pan, non solo aveva rivelato a Plath la guida soprannaturale a cui avrebbe dovuto fare riferimento: un'entità di nome Kolossus – che sarà poi anche il titolo che darà alla sua prima raccolta di poesie (Plath 1960) – ma la invita anche a scrivere una poesia sulle Lorelei. Così annota Sylvia Plath nel *Journal* del 4 luglio 1958:

Tra le altre osservazioni penetranti Pan ha detto che dovrei scrivere sulle "Lorelei" perché sono "mie parenti". E così ho fatto oggi, per divertimento, ricordando la malinconica canzone tedesca che la mamma suonava e cantava per noi e che comincia *Ich weiss nicht was soll es bedeuten ...*²² L'ho trovato un soggetto avvincente per due o tre motivi; la leggenda tedesca delle sirene del Reno, il simbolo dell'infanzia marina e il desiderio di morte legato alla bellezza della canzone. La poesia mi ha divorato tutta la giornata ma mi sembra una poesia da libro e ne sono soddisfatta (Plath 2000: 401).

La poesia verrà pubblicata l'anno dopo sulle riviste *The London Magazine* e *The Greccourt Review*²³ e successivamente inclusa nella raccolta *The Colossus and Other Poems* (Plath 1960), appena un anno prima della pubblicazione di *Undine geht* [Ondina se ne va].

Esattamente un anno prima della stesura di *Lorelei*, Ingeborg Bachmann, impegnata in quel periodo nella scrittura del testo ambientato in America *Der gute Gott von Manhattan* (1957), assisteva alla genesi del balletto *Undine*, per il quale Hans Werner Henze stava scrivendo la musica. Ne abbiamo testimonianza nel fitto carteggio fra la poetessa e il compositore (Bachmann - Henze 2004). Il balletto *Undine* va in scena nell'autunno del 1957 alla Royal Opera House di Londra²⁴ e Bachmann, invitata da Henze,²⁵ presenza alla prima sottolineando la sua intima partecipazione all'evento con un abbigliamento assolutamente appropriato al tema: "Abito e acconciatura erano intrecciate con gioielli e alghe" (Henze 1996: 191)²⁶, scrive in un memoriale Henze, che in una lettera a Bachmann scritta dopo la rappresentazione commenterà:

22 Si tratta della famosissima lirica *Lorelei* di Heinrich Heine, musicata da Philipp Friedrich Silcher.

23 Uscite del 6 marzo 1959 e 2 maggio 1959.

24 Per la precisione il 27 ottobre. Si veda anche Henze 1959.

25 Scrive Henze. „Wenn du nach london kommen könntest, wäre das wunderbar. Ich habe eine loge ganz für mich, das heisst für meine freunde. napoli, 13 ottobre 1958" (Bachmann - Henze 2004: 209). Trad. mia: "Sarebbe magnifico se potessi venire a londra. Ho un palco tutto per me, ovvero per i miei amici. napoli, 13 ottobre 1958"

26 Trad. mia di: „Gewand und Haartracht waren mit Schmuck und Meertang verflochten".

“Eri molto bella, soprattutto alla *first night*, e avevi qualcosa di molto ‘de Nobilmente’ romantico”,²⁷ richiamando la nota costumista e scenografa del balletto, Lila De Nobili, al cui stile evidentemente la poetessa si era ispirata. L’abbigliamento assonante al tema della rappresentazione non si esaurisce dunque solo in una posa da diva, atteggiamento dal quale Bachmann tuttavia non era esente, vista la sua frequente e divertita adesione ai codici comportamentali del *jet set à la page* degli anni Sessanta. Presentarsi a teatro vestita come un’ondina tradisce però una valenza diversa, profondamente radicata nella relazione personale che intratteneva con Henze, un modo forse per sublimare ricorrendo ai codici della moda la mancata unione con il compositore e riattualizzare ‘sulla propria pelle’ l’intreccio del mitologema. Nel 1954 infatti era sfumata l’unione fra i due. Henze, dopo una proposta di matrimonio piena di slancio a Bachmann, si era tirato indietro per motivi incomprensibili tradendo la sua promessa. In una lettera del 24 aprile 1954 le scrive:

in teoria penso sempre che sarebbe bello essere protetti dal matrimonio e magari proteggere un po’ anche la propria moglie, ma non arredo felicità a nessuno, quindi devo andare all’inferno. Spero che ora tu possa vivere in pace, lavorare, scrivere buone poesie, e un giorno un bel giovane principe, che sia degno di te, verrà e ti porterà con sé, e sotto la sua protezione non sarai più sola e avrai una bella vita davanti (Bachmann - Henze 2004: 33).²⁸

Ingeborg Bachmann risponde perdonando l’amico e tuttavia questa occasione mancata rimarrà profondamente impressa nella memoria e nella vicenda personale della poetessa. Non è casuale che quattro anni dopo il lavoro di Henze Bachmann riprenda il tema di Ondina e ne faccia oggetto del racconto lirico che qui accostiamo alla lirica di Plath. Non è da escludere che nel frattempo avesse avuto anche modo di leggere la poesia della poetessa americana, che era stata pubblicata a Londra due anni prima, e che quest’ultima fosse entrata a far parte di una più ampia costellazione ispiratrice nella quale entra in gioco anche il dislocamento del *topos* germanico che avevano compiuto Henze e lo scenografo ambientando Undine in area mediterranea e facendo sì che anche Bachmann come Plath percepisse Ondina come una “sua parente”, poiché richiamava anche quei *Lieder von einer Insel* [Canti da un’isola] che nel 1956 aveva scritto per il compositore ispirandosi alla loro comune esperienza a Ischia. Nell’attacco fulminante del racconto *Undine geht* [Ondina se ne va] la *persona dramatis* Undine, la voce narrante del monologo che costituisce dall’inizio alla fine il tessuto narrativo del racconto lirico narrato in prima persona, rivolge infatti la sua invettiva-supplica a una figura che si chiama proprio Hans:

Voi, uomini! Voi, mostri! // Voi, mostri di nome Hans! Questo nome che non riesco a dimenticare! // Ogni volta che attraversavo la natura e i cespugli si

27 Trad. mia di: „sahst sehr schön aus, besonders bei der *first night*, und hattest was sehr de Nobilisch’sches Romantisches“ (Henze 1996: 191).

28 Trad mia di: „theoretisch glaube ich immer noch, dass es gut wäre, durch eine ehe geschützt zu sein und vielleicht auch die ehfrau ein wenig zu schützen, aber ich bringe niemandem glück, und so muss ich eben zur hölle. Ich hoffe, du kannst nun ruhig leben, arbeiten, gute gedichte schreiben, und eines tages wird ein schöner junger prinz kommen, der deiner würdig ist, und Dich mitnehmen, und unter seinem schütze wirst du nicht mehr einsam sein und ein gutes leben vor Dir haben“.

aprivano, quando i rami mi frustavano via l'acqua dalle braccia, le foglie mi leccavano le gocce dai capelli, mi imbattevo in uno che si chiamava Hans. // Sì, questa logica l'ho imparata che uno di voi deve chiamarsi Hans, che tutti senza eccezione vi chiamate così, tutti, ma in realtà uno solo. È sempre uno solo che porta questo nome, è uno solo che non riesco a dimenticare, [...] (Bachmann 1993a: 185).²⁹

Nelle molteplici proposte di interpretazione di questo racconto è stato sottolineato ripetutamente che Hans è un nome generico, forse il più comune dei nomi di persona maschili tedeschi, tuttavia non credo si possa ignorare anche un richiamo biografico a Hans Werner Henze e a questa tappa fallita della vicenda personale della Bachmann perché rientra in un raffinato gioco letterario di rimandi fra poesia e verità che la poetessa intratteneva con il compositore e in generale con tutti gli interlocutori della sua parabola creativa. Nella riattualizzazione postmoderna del motivo letterario in *Undine geht* [Ondina se ne va] Hans prende il posto del cavaliere tradizionale Peter o Huldbrand,³⁰ colui che sposando lo spirito elementare Undine le conferisce l'anima e le rende possibile l'ingresso nel consorzio umano. Nelle diverse ricodificazioni del mitologema l'ingresso di Ondina nella società umana viene tradizionalmente rappresentato dallo schema narrativo della così detta 'gestörte Mahrtenhehe' [matrimonio travagliato trad. mia]:³¹ l'unione in matrimonio, ricorrentemente destinata a fallire, fra un essere umano e uno spirito elementare che si ripropone anche nel racconto della Bachmann, dove la relazione fra Undine e un non ben identificato Hans viene descritta come un eterno movimento circolare – e in questo mitico – che ruota fra i due opposti di aspettativa speranzosa e di aspettativa disillusa:

Non essere in nessun luogo, in nessun luogo restare. Tuffarsi, riposare, muoversi senza spreco di forze – e un giorno ricordare, riemergere, attraversare una radura, vedere *lui*, e dire «Hans». Incominciare dall'inizio. // “Buona sera.” / “Buona sera.” / “Abiti lontano?” / “Lontano, abito lontano.” / “Anch'io abito lontano.” // Ripetere sempre lo stesso errore, l'unico a cui si è predestinati (Bachmann 1990: 186-187).³²

29 Trad. mia di: „Ihr Menschen! Ihr Ungeheuer! // Ihr Ungeheuer mit Namen Hans! Mit diesem Namen, den ich nie vergessen kann. // Immer wenn ich durch die Lichtung kam und die Zweige sich öffneten, wenn die Ruten mir das Wasser von den Armen schlugen, die Blätter mir die Tropfen von den Haaren leckten, traf ich auf einen, der Hans hieß. // Ja, diese Logik habe ich gelernt, dass ihr alle so heißt, einer wie der andere, aber doch nur einer. Immer einer nur ist es, der diesen Namen trägt, denn ich nicht vergessen kann, [...]“ (Bachmann 1993a: 2/253).

30 Il cavaliere nella tradizione precedente era chiamato “Peter” o “Huldbrand”, a seconda se si guarda alla versione trecentesca o a quella moderna romantica del dramma di Friedrich de La Motte Fouqué. “Hans” tuttavia è un nome che viene attribuito al cavaliere già nel dramma del 1939 *Ondine* di Jean Girardoux, ma è inevitabile pensare che Bachmann, di tradizione germanica, abbia mantenuto il nome della versione letteraria francese del motivo letterario solo perché Hans richiamava anche la sua vicenda personale.

31 Trattasi di un *topos* fiabesco individuato e descritto per la prima volta dallo studioso Friedrich Panzer all'inizio del Novecento. Si veda la sua introduzione (Panzer 1902: LXXII-LXXX).

32 „Nirgendwo sein, nirgendwo bleiben. Tauchen, ruhen, sich ohne Aufwand von Kraft bewegen – und eines Tages sich besinnen, wieder auftauchen, durch eine Lichtung gehen, ihn sehen und “Hans” sagen. Mit dem Anfang beginnen. „Guten Abend.“ / „Guten Abend.“ / „Wie weit ist es zu dir?“ / „Weit ist es, weit.“ / „Und weit ist es zu mir.“ // Einen Fehler immer wiederholen, den einen machen, mit dem man ausgezeichnet ist“ (Bachmann 1993: 254-255).

Mutatis mutandis anche la stessa proposta di matrimonio avanzata da Henze potrebbe essere letta come una riattualizzazione della 'gestörte Mahrtenhe' [matrimonio travagliato], in cui il *topos* della trasmissione dell'anima verrebbe attualizzato dalla protezione offerta alla poetessa, ovvero dall'intento di conferirle, tramite il matrimonio, uno *status* socialmente più stabile e legittimato per una donna degli anni Cinquanta. Anche l'imbarazzata lettera di scuse di Henze, seguita al tradimento di tale promessa, pone la questione sul piano idealizzato della materia fiabesca vaticinando alla poetessa l'avvento "un giorno" di un "giovane principe" che l'avrebbe custodita.³³

Fallita, e comunque impossibile, l'unione fra Hans e Undine, la chiusa del racconto di Bachmann, così come quella della lirica di Plath sono caratterizzate dal ritorno alla dimensione 'altra' rappresentata dall'elemento acquatico tipico delle 'Wasserfrauen' verso il quale attira lo "ice-hearted calling" della/delle Lorelei di Plath e il "richiamo" dell'Ondina di Bachmann:

Chino sull'acqua, quasi arreso. Il mondo è già immerso nelle tenebre e io non riesco a mettermi la collana di conchiglie. Non ci sarà più radura. Tu diverso dagli altri. Sono sott'acqua. Sott'acqua. [...] // Ormai quasi muta / quasi sentendo / ancora / il richiamo. // Vieni. Una volta sola. / Vieni (Bachmann 1993: 195).³⁴

L'Io lirico del testo di Plath e quello del racconto di Bachmann sembrerebbero a questo punto quasi intrecciare un suggestivo dialogo intertestuale. La chiusa di *Undine geht* consiste in un atto linguistico che risuona dalla dimensione subacquea e che esprime un invito a varcare il confine fra "fest" e "flüssig" [solido e fluido] e ad accedere al mondo acquatico; quella della lirica di Plath invece nell'accettazione, formulata attraverso l'imperativo esortativo "stone, stone, ferry me down there" (Plath 2002: 248) di questo invito che si raccorda in maniera circolare e oppositiva al verso che aveva aperto la lirica: "It is no night to drown in: [...]" (Plath 2002: 246).³⁵ In questa apparente allusione a una morte per acqua suggerita dal "to drown in" in apertura e dall'inabissarsi della Undine di Bachmann ("Sono sott'acqua. Sott'acqua" [Bachmann 1993: 195]) ancora una volta potrebbe sembrare che prevalga la dimensione autobiografica delle due autrici sotto il segno di *thanatos*, in cui "il suicidio di un poeta [è] corollario e addirittura parte integrante dell'opera che ne diventerebbe pertanto una più o meno consapevole preparazione", così Giovanni Giudici, traduttore di Sylvia

33 Auspicio al quale Bachmann risponde con un diniego deciso vagamente disilluso: "Non credo nella giustizia in questa vita e neppure nei bei principi. Ci sono molti e diversi modi per andare all'inferno". Trad. mia di: „Ich glaube nicht an Gerechtigkeit im Leben und an schöne Prinzen. Es gibt viele und verschiedene Wege, in die Hölle zu fahren. Roma, 1 maggio 1954" (Bachmann i Henze 2004: 34).

34 Trad. mia di: „Übers Wasser gebeugt, beinahe aufgegeben. Die Welt ist schon finster, und ich kann die Muschelkette nicht anlegen. Keine Lichtung wird sein. Du anders als die anderen. Ich bin unter Wasser. Bin unter Wasser [...] // Beinahe verstummt, / beinahe noch / den Ruf hörend// Komm. Nur einmal. / Komm" (Bachmann 1993: 262-263).

35 La lettura legata al tema del suicidio si rafforza se si pensa che anche il suicidio descritto in *The Bell Jar* presenta delle immagini marine: "Il silenzio si ritirò, mettendo a nudo i ciottoli e le conchiglie e tutti i relitti ammassati della mia vita. Poi si raccolse ai margini del campo visivo, e con una lunga ondata irresistibile, mi trascinò nel sonno" (Plath 2002: 1017).

Plath (Plath 1998: 9).³⁶ Un approccio da cui abbiamo preso ampiamente le distanze in apertura di questo saggio. Tuttavia è proprio Bachmann a fornire elementi che permettono di deviare con decisione da una possibile lettura (auto)biografica e rassegnata di *Undine geht*, quando in un'intervista sposta l'attenzione esegetica su un piano completamente diverso e sottolinea che Undine rappresenta "Non una donna, e nemmeno un essere vivente, ma, per citare Büchner, 'L'Arte, oh l'Arte!'"³⁷ Certamente la dimensione legata al vissuto delle poetesse, comune a entrambi i componimenti, non può essere negata, ma si limita alla natura e alle circostanze della loro genesi, che rimandano ad un accadimento di natura personale nel caso di tutte e due le autrici (cfr. *supra*), ma la posta in gioco in entrambi i testi è un'altra.

Come osserva Frank Pilipp, sebbene Undine sia interpretabile come un "costrutto simbolico che dà adito a possibilità interpretative pluralistiche", "nella sua forma si condensa lo slancio utopico dell'arte" e "la letteratura parla in forma di Utopia".³⁸ Che cosa abbia inteso Bachmann nell'intervista rilasciata con questa identificazione della figura di Undine con l'Arte forse si comprende meglio leggendo un'altra sua lirica che può fornire una chiave di accesso fondamentale sia a *Lorelei* di Plath che a *Undine geht* di Bachmann. Si tratta di una lirica che secondo la critica si riferisce in maniera paradigmatica alla dimensione dell'utopia in Bachmann e alla costruzione attraverso la parola poetica di un universo segnico in cui tutto è risemantizzabile tramite codici altri, tipici dell'Arte. *Böhmen liegt am Meer* [La Boemia è sul mare], poesia che la poetessa pubblica nel 1968 sulla rivista culturale *Kursbuch* di Hans Magnus Enzensberger proprio lo stesso anno in cui scrive la recensione a *The Bell Jar* di Sylvia Plath, sottolinea le infinite possibilità progettuali della letteratura che si contrappone, con una forza 'ri-creatrice' alla finitezza scontata e deludente del reale. Non è un caso che in questo componimento l'accesso a una realtà parallela di infinite variabili date dal codice artistico è veicolata proprio dalla metafora dell'affondamento:

Per me non voglio più niente. Voglio andare a fondo. // e sono io, sarà chiunque
 pari a me. / Per me non voglio più niente. Voglio andare a fondo. // A fondo –
 cioè nel mare, ritroverò la Boemia. / Toccato il fondo, mi risveglierò tranquillo.
 / Ora so fino in fondo, e non sono perduto (Bachmann 2013).³⁹

È dunque proprio attraverso l'annullamento del soggetto che va a fondo ad aprirsi l'occhio interiore, direbbe il pittore romantico Caspar David Friedrich, e a farsi strada il progetto di costruzione utopica della parola nata dal silenzio, come afferma

36 Occorre qui ricordare che la scomparsa di Ingeborg Bachmann non può essere definita con evidenza un suicidio, come invece la morte plateale e preparata con cura di Sylvia Plath, ma, a fronte di molti riferimenti alla morte per fuoco nell'opera della Bachmann, è stata comunque spesso interpretata come tale, piuttosto che come un tragico incidente dovuto all'ingestione di psicofarmaci che le hanno indotto il sonno mentre teneva ancora una sigaretta accesa in mano.

37 Trad. mia di: „Keine Frau, auch kein Lebewesen, sondern, um es mit Büchner zu sagen, 'Die Kunst, ach die Kunst'“ (Bachmann 1994: 46).

38 Trad. mia di: „symbolisches, pluralistische Deutungsmöglichkeiten zulassendes Konstrukt“; „in ihrer Gestalt verdichtet sich der utopische Impuls der Kunst“; „[es] kommt ‚Literatur als Utopie‘ zur Sprache“ (Pilipp 2001: 114 e 115).

39 „Ich will nichts mehr für mich. Ich will zugrunde gehn. // Zugrund – das heisst zum Meer, dort find ich Böhmen / wieder. / Zugrund gerichtet, wach ich ruhig auf. / Von Grund auf weiss ich jetzt, und ich bin unverloren“ (Bachmann 1993: 1/167-168).

Paul Celan nel suo discorso *Il Meridiano* pronunciato nel 1960 in occasione del conferimento del premio letterario Georg Büchner (Celan 1993: 3-22). Il verbo “andare a fondo”, nella traduzione italiana di *La Boemia è sul mare* di Luigi Reitani (Reitani 2013), ha nella lingua tedesca una valenza semantica più complessa, che implica anche l’esplorazione di una dimensione estetica ‘altra’. Quest’ultima rende possibile anche la rinascita e la conseguente presa di coscienza di una realtà alternativa, foriera di una consapevolezza orientata a una riemersione salvifica.⁴⁰

Se proiettiamo questa lettura anche sui nostri ‘testi a fronte’ di Plath e Bachmann, l’imperativo supplichevole “ferry me down there” dell’ultima strofa di *Lorelei* e la constatazione, solo apparentemente sconfitta “Sono sott’acqua.” della chiusa di *Undine geht* [Ondina se ne va] perdono il carattere “rassegnato” e “incentrato sulla morte” attribuito loro in modo consuetudinario⁴¹ e divengono – invece – il presupposto trionfale di una nuova visione dell’Arte e del suo potere creativo, ovvero dell’accesso, tramite l’atto dell’andare a fondo – dell’affondare – a una estasi pre-verbale, un’“euforia degli abissi”⁴² che apre il varco a una dimensione letteraria utopica, tesa alla risemantizzazione della realtà. Anche *Undine geht* nel suo invito a Hans a raggiungerla sott’acqua proponeva un’“estasi dionisiaca” (Pilipp 2001: 117),⁴³ un’estasi erotica che confina anche con un’esperienza mistica e, nitzscheanamente parlando, con il recupero di una ‘verbalità primigenia’. Non è forse un caso, dunque, che Plath durante la stesura di *Lorelei* stesse lavorando anche alla lirica *Full fathom five* ispirata alla canzone di Ariel ne *La Tempesta* di Shakespeare, in cui la figura paterna, che Ferdinando crede annegata, viene presentata come qualcosa che non subisce una corruzione in seguito al suo affondamento, bensì una trasformazione in qualcosa di nuovo e prezioso:

Full fathom five thy father lies, / Of his bones are coral made; / Those are pearls that were his eyes; / Nothing of him that doth fade; / But doth suffer a sea-change / Into something rich and strange.

Nel suo diario, in data 11 maggio 1958, Plath commenta così il titolo della lirica che stava scrivendo (*Full fathom five*):

Di tutti i titoli che ho pensato fino a oggi, è quello che si lega in modo più ricco alla mia vita e alle mie immagini [...] l’associazione con il mare, metafora centrale della mia infanzia, delle mie poesie e del subconscio dell’artista [...] le perle e il corallo cesellati e politici fino a opera d’arte, perle nate dal lavoro creatore del mare sull’onnipresente granulo del dolore e della piatta routine (Plath 2002: 1418-1419).

40 Anche il „wach ich ruhig auf“ della lirica bachmanniana *Böhmen liegt am Meer* [La Boemia è sul mare], che Reitani traduce con “mi risveglierò tranquillo”, in realtà ha uno spettro semantico più ampio che attinge anche alla dimensione mistico-religiosa della “Erweckung” [rinnovamento spirituale] di matrice pietistica e più generalmente protestante. Esso andrebbe tenuto presente per non appiattire il significato del passo.

41 Trad. mia di „resignativ“ e di „todzentriert“ (Burkart 2000: 41).

42 Trad. mia di: „ivresse des grandes profondeurs“. L’“euforia degli abissi” o “ebbrezza delle profondità” è un’espressione usata in un libro di Jacques Cousteau sul mondo sottomarino dal quale il poeta, nonché marito di Sylvia Plath, Ted Hughes, afferma che era stata ispirata durante la composizione di *Lorelei* e di *Full fathom five* (Plath 1981: 287).

43 Trad. mia di: „dionysischer Rausch“ (Pilipp 2001: 117).

Forse anche grazie a questa lettura, ossia attraverso la ricostruzione di un possibile dialogo intertestuale fra *Lorelei* e *Undine geht*, è possibile far affiorare, e così rafforzare la certezza della sua presenza nell'opera di Sylvia Plath, un potenziale utopico che troppo spesso le viene misconosciuto, poiché:

L'importanza centrale dell'utopico nell'opera di Ingeborg Bachmann è tema ricorrente nella letteratura secondaria [...]. La ricerca su Sylvia Plath, invece, finora ha prestato poca attenzione all'utopia e alle prospettive che essa apre, dominandovi, piuttosto, l'enfasi su un'oscurità incentrata sulla morte (Burkart 2000: 14).⁴⁴

Riferimenti bibliografici

- Atwood, M. 1974. *You are Happy*. Toronto: Oxford University Press.
- Bachmann, I. 1993a. *Werke* (4 voll.). Christine Koschel; Inge von Weidenbaum; Clemens Münster (a cura di). München – Zürich: R. Piper & Co. Verlag.
- Bachmann, I. 1993b. *Il Trentesimo anno*, Magda Olivetti (trad. di). Milano: Adelphi.
- Bachmann, I. 1993c. *Letteratura come utopia. Lezioni di Francoforte*. Renata Colorni (a cura di); Vanda Perretta (trad. di). Milano: Adelphi.
- Bachmann, I. 1994. *Wir müssen wahre Sätze finden. Gespräche und Interviews*. Christine Koschel; Inge von Weidenbaum (a cura di). München: Piper Verlag.
- Bachmann, I.; Henze, H.W. 2004. *Briefe einer Freundschaft*. Hans Höller (a cura di). München – Zürich: Piper Verlag.
- Beaudry, J. 2015. *Le cimetière des filles assassinées. Sylvia Plath, Ingeborg Bachmann, Sarah Kane, Nelly Arcand*. Montréal: Édition Nota Bene.
- Broe, M.-L. 1980. *Protean Poetic: The Poetry of Sylvia Plath*. Columbia: University of Missouri Press.
- Brinker-Gabler, G.; Zisselberger, M. (a cura di) 2004. *"If we had the word": Ingeborg Bachmann Views and Reviews*. Riverside: Ariadne Press.
- Burkart, A. 2000. *"Kein Sterbenswort, Ihr Worte!". Ingeborg Bachmann und Sylvia Plath: Acting the Poem*. Tübingen – Basel: narr/francke/attempto.
- Celan, P. 1993. *La verità della poesia. Il Meridiano e altre prose*. Giuseppe Bevilacqua (a cura di). Torino: Einaudi.
- Draesner, U. 2007. "Frau Bachmann und der Schwindel im Erzählen". Ulrike Draesner (a cura di), *Schöne Frauen lesen. Über Ingeborg Bachmann, Annette von Droste-Hülshoff, Friederike Mayröcker, Virginia Woolf u.v.a* (133-156). München: Luchterhand.
- Fantappiè, I. 2008. "Die Fremde als Bestimmung: forme dell'esilio in Ingeborg Bachmann e Sylvia Plath". In *Esilio: Atti della Scuola Europea di Studi Comparati*, Pontignano, 18-25 settembre 2006. Quaderni di Synapsis VII (pp. 152-161). Firenze: Le Monnier.
- Frabotta, B.M. 1980. *Letteratura al femminile: itinerari di lettura a proposito di donne*,

⁴⁴ Trad. mia di: "Die zentrale Bedeutung des Utopischen im Werk Ingeborg Bachmanns thematisiert die Sekundärliteratur immer wieder [...] Die Forschung zu Sylvia Plath hingegen hat dem perspektivgebenden Aspekt des Utopischen bisher wenig Beachtung geschenkt, die Betonung einer todeszentrierten Düsternis dominiert hier" (Burkart 2000: 14).

- storia, poesia, romanzo*. Bari: De Donato.
- Frenzel, E. 2005¹⁰. *Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. Stuttgart: Kröner Verlag.
- Gould, Axelrod, S. 1990. *Sylvia Plath. The Wound and the Cure of Words*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Haas, F. 2007. "Keine rechte Heimat im ‚erstgeborenen Land‘. Ingeborg Bachmanns Briefwechsel mit Hans Werner Henze". In E. Axtler (a cura di), *„Ein Spiegel will uns die Gründe zeigen“. Konferenzband zum Ingeborg Bachmann Symposium in Budapest 2006* (pp. 77-86). Budapest: Österreichisches Kulturforum Budapest.
- Henze, H.W. 1959. *Undine. Tagebuch eines Balletts*. München: R. Piper & Co.
- Henze, H.W. 1996. *Reiselieder mit böhmischen Quinten. Autobiographische Mitteilungen 1926-1995*. Frankfurt a.M.: Fischer Verlag.
- Höller, H. 1993. *Ingeborg Bachmann. Das Werk*. Frankfurt a.M.: Athenäum / Hain.
- Klemperer, V. 2015 (1947¹). *LTI. Notizbuch eines Philologen*. Stuttgart: Reclam.
- Morris, L. 2000. "The Ladies Lazarus: Sylvia Plath und Ingeborg Bachmann. Versuch einer vergleichenden Lektüre". In Monika Albrecht; Dirk Götsche (a cura di), *Über die Zeit schreiben. 2: Literatur- und kulturwissenschaftliche Essays zum Werk Ingeborg Bachmanns* (pp. 75-91). Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Orr, P. (a cura di) 1966, *The Poet speaks. Interviews with Contemporary Poets*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Panzer, F. (a cura di) 1902. *Merlin und Seifrid de Ardemont von Albrecht von Scharfenberg. In der Bearbeitung Ulrich Füetters*. Stuttgart: Bibliothek des Litterarischen Vereins.
- Pilipp, F. 2001. *Ingeborg Bachmann "Das dreißigste Jahr": kritischer Kommentar und Deutung*, Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Plath, S. 1950-1959. *Diari 1950-1959* (mss.). In Sylvia Plath's Collection, Neilson Library, Smith College (Northampton, Massachusetts).
- Plath, S. 1960. *The Colossus and Other Poems*. London: Heinemann.
- Plath, S. 1977. *Johnny Panic and The Bible of Dreams and Other Prose Writing*. London: Faber & Faber.
- Plath, S. 1981. *Collected Poems*. Ted Hughes (ed.). London: Faber & Faber.
- Plath, S. 1998. *Lady Lazarus e altre poesie*. Giovanni Giudici (a cura di). Milano: Mondadori.
- Plath, S. 2000, *The Journals of Sylvia Plath 1950-1962*. Karen V. Kukil (ed.). London: Faber & Faber.
- Plath, S. 2002, *Opere. Con un saggio introduttivo di Nadia Fusini*. Anna Ravano (a cura di). Milano: Mondadori.
- Reitani, L. 2013. "Ingeborg Bachmann 1926-1973. La salvezza nel naufragio". *Il Sole 24 Ore*, 283, 30.
- Remmler, K. 1996. *Walking the Dead: Correspondences Between Walter Benjamin's Concept of Remembrance and Ingeborg Bachmann's Ways of Dying*. Riverside, CA: Ariadne.
- Russo, C. 1997/98. "La maschera a tre voci di Sylvia Plath: Three Women". *Studi Urbinati*, 403-435.

UTOPIA AND REBIRTH: A COMPARATIVE READING OF SYLVIA PLATH AND INGEBORG BACHMANN

Abstract

Starting from the protean and problematic dimension of the "lyric self" in the poetic production of Sylvia Plath and Ingeborg Bachmann, this essay retraces the critical attempts of juxtaposition between the two poets, generally inspired by a biographical reading linked to the tragic destiny of the authors or to their sensitivity to the Holocaust, and then attempts to bring to the surface a deeper spiritual affinity based on a common conception of Art. The essay focuses in particular on the intense intertextual dialogue between two poetic compositions by the authors, which are also chronologically close, the lyric "Lorelei" by Sylvia Plath and the poetic prose "Undine geht" by Ingeborg Bachmann. With a detailed philological reconstruction of the constant reference of the reciprocal rewritings of the Wasserfrau mythology and a careful reconnaissance of the points of contact between the two works analysed, the work attempts to bring out the poets' belief in the palingenetic value of the poetic word, thus also contributing to subverting a stereotypical approach to Plath's lyric poetry that is believed to find in death and suicide as its obsessive pivotal point.

Key words: Sylvia Plath, Ingeborg Bachmann, Wasserfrau, intertextuality, comparative, lyricism, art, utopia, interculturality, transculturality, trespassing, gender studies, memory studies

UDK 811.111'243:81'42
811.112.2'243:81'42
Izvorni znanstveni rad
Priljeno 17. 5. 2023.
DOI: 10.38003/zrffs.16.5

Leonard Pon

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet

HR-31000 Osijek, Lorenza Jägera 9

lpon@ffos.hr

<https://orcid.org/0000-0002-2905-5828>

Marija Petrić

OŠ Ivana Filipovića, Račinovci

HR-32262 Račinovci, Ulica Ante Starčevića 1

petricmarija164@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-3903-0168>

INTERAKTIVNI METADISKURSNI OZNAČIVAČI U INOJEZIČNIM TEKSTOVIMA NA RAZINI B2

Sažetak

Diskursna je kompetencija odlučujuća komponenta u strukturi komunikacijske jezične kompetencije te uključuje sposobnost uspostavljanja kohezije i koherencije pri proizvodnji teksta. Uz izricanje i nizanje propozicija u smislenu cjelinu, proizvodnja teksta podrazumijeva i uporabu određenih jezičnih sredstava čija je funkcija eksplicitno označavanje odnosa između dijelova teksta. Ta se jezična sredstva uglavnom mogu obuhvatiti terminom interaktivni metadiskursni označivači (Hyland 2005).

Ključni je aspekt ovladavanja stranim jezikom na razini B2 prema ZEROJ-u sposobnost stvaranja dobro strukturiranih i koherentnih, duljih tekstova. Koherentnosti teksta može doprinijeti primjerena uporaba interaktivnih metadiskursnih označivača zato što oni mogu nadomjestiti nedostatke na razini tematske strukture ili učiniti jasnijim odnose među propozicijama.

Ovaj rad proučava osobine uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača inojezičnih govornika engleskoga i njemačkoga jezika na razini B2 prema ZEROJ-u. Sudionici su istraživanja izvorni govornici hrvatskoga jezika prosječne dobi 19,63 godina (SD = 1,244) koji su engleski ili njemački jezik učili kao prvi strani jezik. Zadatom pisanja prikupljen je korpus argumentacijskih eseja koji sadrži 82 teksta po jeziku. Ti su tekstovi analizirani s obzirom na uporabu interaktivnih metadiskursnih označivača, a primijenjena je Hylandova (2005) klasifikacija u kojoj se razlikuju označivači prijelaza, označivači okvira, endoforički označivači, dokazivači i tumači. Za analizu je upotrijebljen alat Sketch Engine, a za statističku obradu podataka dobivenih kvalitativnom analizom program SPSS 20.

Učestalost uporabe označivača okvira, prisutnost izraza tipičnih za višu razinu komunikacijske jezične kompetencije, raspon pojedinih skupina interaktivnih metadiskursnih označivača te udio neprimjereno uporabljenih izraza upućuje na bolju ovladanost interaktivnim metadiskursnim označivačima u skupini inojezičnih

govornika engleskoga jezika u odnosu na govornike njemačkoga. Uporaba izraza za označavanje redoslijeda koraka u argumentaciji u sudionika obiju skupina otkriva određene nedostatke s obzirom na sposobnost globalne organizacije teksta. U pojedinih se sudionika neovisno o jeziku uočava uporaba izraza tipičnih za govorni registar.

Analizom tekstova sudionika može se samo utvrditi, no ne i obrazložiti slučajeve neprimjerene uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača. Bolje bi razumijevanje ovladavanja interaktivnim metadiskursnim označivačima bilo moguće ostvariti uvidom u kognitivne procese korištenjem psiholingvističkih metoda istraživanja tijekom ili nakon zadataka pisanja.

Ključne riječi: diskursna kompetencija, engleski kao strani jezik, interaktivni metadiskursni označivači, njemački kao strani jezik, razina B2

1. Uvod

Ovladavanje stranim jezikom složen je proces kojemu je cilj razvijanje sposobnosti sporazumijevanja. Uz ovladavanje glasovima od kojih neke nije susreo u svojem materinskom jeziku, učenik stranoga jezika prolazi i tijekom procesa dugotrajnoga ovladavanja vokabularom i gramatičkim pravilima kako bi mogao razumjeti i proizvoditi iskaze na stranome jeziku. No kako se stvarna komunikacija, bila ona usmena ili pisana, odvija u situacijskim kontekstima za koje su se u jezicima razvile razne tekstne vrste, proces ovladavanja stranim jezikom uključuje i znanja o tekstu, tekstnim vrstama i s tim povezanim sociolingvističkim i pragmatičkim aspektima jezične uporabe. Ta razina uključuje i znanja o metadiskursu i uporabi jezičnih sredstava za organizaciju propozicija u tekstu kako bi se slušatelju/čitatelju uspješno prenijela željena poruka. Spomenuta se jezična sredstva mogu označiti izrazom *interaktivni metadiskursni označivači* (Hyland 2005).

Sustavnim pregledom triju baza, Web of Science, Scopus i Google Scholar, Hyland (2017) utvrđuje izrazit porast u broju studija metadiskursa. Pritom je u analizama najzastupljeniji engleski kao strani jezik, a od ostalih su jezika najčešće analizirani perzijski, kineski i španjolski, s time da je težište istraživanja na persuazivnoj ulozi metadiskursa, a istraživani korpusi sadrže mali raspon tekstnih vrsta, prije svega pisanoga jezika. Gotovo se beziznimno govori o kulturološki uvjetovanim retoričkim strategijama i utjecaju materinskoga jezika na pisanu proizvodnju u stranome jeziku. Ovaj rad proučava uporabu interaktivnih metadiskursnih označivača izvornih govornika hrvatskoga jezika na engleskome i njemačkome kao stranim jezicima. Rezultati analize pisane produkcije otkrivaju kako izvorni govornici hrvatskoga jezika, jednoga od slabije zastupljenih jezika u tome području istraživanja, vladaju spomenutim jezičnim sredstvima u pismenome izražavanju na engleskome i njemačkome jeziku.

2. Komunikacijska jezična kompetencija, diskursna kompetencija i metadiskurs

Uz samostalnost u ovladavanju jezikom i međukulturnu komunikacijsku kompetenciju, stjecanje komunikacijske jezične kompetencije jedan je od glavnih ciljeva učenja i poučavanja stranoga jezika. Komunikacijska jezična kompetencija podrazumijeva i jezično posredovanje, sposobnost učenika za jezično primanje i proizvodnju govornoga

i pisanoga sadržaja.¹ Različiti modeli komunikacijske kompetencije kao jednu od sastavnica sadrže diskursnu kompetenciju. Mjesto se te kompetencije u strukturi komunikacijske jezične kompetencije razlikuje od modela do modela, a slično vrijedi i za njezin sadržaj. Prema ZEROJ-u (2005, 2020) diskursna se kompetencija odnosi na poznavanje načela jezične uporabe prema kojima se strukturiraju i organiziraju poruke te obuhvaća generičke aspekte poput tematskoga razvoja te kohezije i koherencije. U vezi s jezičnom proizvodnjom na razini B2 u opisu skale za tematski razvoj spominje se sposobnost uvažavanja konvencionalne strukture komunikacijskoga zadatka, a u opisu skale za koherenciju i koheziju navodi se sposobnost proizvodnje tekstova koji su općenito dobro strukturirani i koherentni kao i sposobnost uporabe niza veznih i ostalih kohezivnih sredstava. Zaključujući pregled različitih modela komunikacijske jezične kompetencije i nabrajajući što bi sve bio sadržaj diskursne kompetencije kao jedne od njezinih komponenata, Bagarić Medve i Pavičić Takač (2013: 178) navode:

elemente vezane uz retoričku organizaciju teksta, odnosno konvencije za strukturiranje različitih vrsta pisanih i usmenih tekstova (npr. kako strukturirati esej, formalno pismo, predavanje, kako strukturirati odlomke unutar određene tekstne vrste). Te konvencije variraju ne samo od jedne tekstne vrste do druge unutar jedne jezične zajednice nego su i kulturološki uvjetovane.

Očito su jezična sredstva koja se naziva interaktivnim metadiskursnim označivačima važna za diskursnu kompetenciju: njima se ostvaruje kohezija i koherentnost teksta te ih se može promatrati dijelom retoričkih strategija »kojima autor olakšava čitatelju/slušatelju snalaženje u tekstu te ga vodi prema željenoj interpretaciji teksta« (Balažić Bulc i Požgaj Hadži 2017: 134). Studije u kojima se povezivalo strukturu diskursa (uključujući uporabu metadiskursnih označivača) i razumijevanja upućuju na važan doprinos tih sredstava u ostvarivanju koherentnosti teksta. U istraživanju koje je provela Tyler (1992), sudionici istraživanja slušali su predavanje izvornoga i neizvornoga govornika engleskoga jezika, a rezultati su jasno pokazali da usmeno izlaganje neizvornoga govornika u usporedbi s izvornim pokazuje nedostatke u području leksičkih diskursnih označivača, leksičke specifičnosti i sintaktičke inkorporacije, što utječe na razumijevanje. Iz navedenoga proizlazi da su primjerena uporaba pojedinih metadiskursnih označivača i poznavanje njihovih funkcija preduvjet za uspješno, a prije svega smisleno sporazumijevanje na stranome jeziku, pa stoga ne čudi da *metadiskurs* postaje sve češćom temom suvremenih lingvističkih istraživanja. *Metadiskurs* je relativno nov pojam, a prvi se put javlja 1959. godine: upotrebljava ga lingvist Zellig Harris kako bi objasnio ciljeve jezične uporabe koje autor ostvaruje u pisanome ili govornome obliku (Hyland 2005: 3). U međuvremenu postoje različite lingvističke interpretacije i klasifikacije pojma *metadiskurs*. Metadiskurs obuhvaća jezična sredstva kojima se upućuje na tekst, autora ili čitatelja teksta, no ne razumije se kao diskurs o bilo kojemu diskursu, nego kao upućivanje na aktualni diskurs odnosno tekst (Ädel 2006: 29). Kao dvije glavne retoričke funkcije metadiskursa u pisanome tekstu Ädel razlikuje vođenje i interakciju: prvo se odnosi na vođenje

1 Vidi poglavlje C Kurikuluma nastavnoga predmeta Engleski jezik i Njemački jezik za osnovne škole i gimnazije. <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/predmetni-kurikulumi/539> (3. listopada 2023.)

čitatelja i komentiranje jezične uporabe u tekstu (metatekst), a drugo na interakciju s pretpostavljenim čitateljem. Uz Ädel, i drugi su lingvisti svojim teorijama pridonijeli boljemu razumijevanju metadiskursa. Tako Vande Kopple, kao i Ädel, razlikuje dvije dimenzije metadiskursa pri čemu koristi drukčiju terminologiju te navedene dimenzije naziva *tekstualnom* i *interpersonalnom* (Kopple 2012: 38–39). *Tekstualna* dimenzija proučava na koji su način dijelovi teksta posloženi u smislenu cjelinu, a *interpersonalna* se odnosi na dijelove teksta kojima autor izražava vlastite stavove (Kopple 2012: 38–39). Crismoreova teorija metadiskursa polazi od toga da metadiskurs ima barem pet različitih funkcija, semantičku, psihološku, društvenu, komunikativnu i retoričku, te da je u pisanoj interakciji prisutan još od srednjega vijeka (Weixuan i Jikun 2014: 152). Naposljetku, Hylandova teorija metadiskursa nadovezuje se na Ädelovu jer i Hyland razlikuje dvije njegove dimenzije, a naziva ih *interaktivnom* i *interakcionalnom*. Interaktivna se dimenzija odnosi na proizvodnju sadržaja koja će svakomu sudioniku komunikacije biti jasna i uvjerljiva, a interakcionalna dimenzija obuhvaća autorove stavove i stavove čitatelja, ali i načine na koji autor i čitatelji ostvaruju komunikaciju govorom i tekstom (Hyland 2005: 49–54). Upravo jezična sredstva kojima se ostvaruje interaktivna dimenzija metadiskursa, interaktivni metadiskursni označivači, predmet su ovoga rada.

3. Rezultati prethodnih istraživanja

Iz pregleda aspekata uporabe (interaktivnih) metadiskursnih označivača inojezičnih govornika, kojima su se bavila dosadašnja istraživanja, može se uočiti njihova složenost i njihovo značenje u sporazumijevanju (na stranome jeziku).

U središtu dijela prethodnih istraživanja uporabe metadiskursnih označivača inojezičnih govornika nalazi se usporedba inojezičnih i izvornih govornika. Tako Williams (1992) uspoređuje spontani i planirani govor izvornih i neizvornih govornika engleskoga jezika s obzirom na uporabu metadiskursnih označivača i s obzirom na procjenu raznih dimenzija govornikova jezičnoga umijeća i sposobnosti objašnjavanja na ljestvici od nula (0) do tri (3). Neizvorni govornici, od kojih je osam izvornih govornika korejskoga i četrnaest izvornih govornika mandarinskoga, rabe više metadiskursnih označivača u planiranome govoru, koji je istovremeno procijenjen kao razumljiviji od neplaniranoga, a u izvornih govornika engleskoga jezika nije utvrđena takva razlika između spontanoga i planiranoga govora. Yüksel i Kavanoz (2018) usporedili su učenički korpus 316 tekstova turskih govornika engleskoga jezika s korpusima dviju skupina izvornih govornika engleskoga jezika (studenata kao pisaca početnika u struci za koju se obrazuju te stručnjaka raznih profila kao naprednih korisnika jezika) te su pri tome utvrdili da sve tri skupine najčešće rabe označivače prijelaza (engl. 'transitions'). Dok se u sva tri korpusa najučestalije javljaju izrazi *and*, *but* i *because*, raspon je tih označivača u objema skupinama izvornih govornika veći te obuhvaća i izraze poput *conversely*, *nonetheless* i *in contrast*. Iako je učestalost označivača okvira (engl. 'frame markers') u tekstovima neizvornih govornika gotovo dvostruko veća, oni imaju poteškoće s uporabom izraza kojima se najavljuje cilj ili promjena teme. U studiji koju su provele Pavičić Takač i Vakanjac Ivezić (2019) promatra se uporaba označivača okvira prema Hylandovu modelu u korpusu od 80 tekstova studenata na početku preddiplomskoga studija čija je ovladanost engleskim jezikom na razini B2. Za usporedbu je upotrijebljen korpus

tekstova izvornih govornika engleskoga jezika LOCNESS (2019: 56). Ustanovljeno je da se inojezični govornici unutar skupine označivača okvira najčešće koriste izrazima za izricanje redosljeda i imenovanje etape u argumentaciji (Pavičić Takač i Vakanjac Ivezić 2019). Učestalost uporabe svih podvrsta označivača okvira u inojezičnih je govornika veća nego u izvornih govornika engleskoga, no izvorni govornici funkciju označavanja okvira ostvaruju na implicitan način.

Drugi su se istraživači usredotočili na usporedbu bolje i slabije ocijenjenih tekstova s obzirom na uporabu metadiskursnih označivača. Tako su Intaraprawat i Steffensen (1995) na jednome američkom sveučilištu analizom jezične proizvodnje ispitanika, koji engleski uče kao drugi jezik, raznih prvih jezika utvrdili da bolji tekstovi nadilaze slabije s obzirom na učestalost uporabe i raspon metadiskursnih označivača. Bolji tekstovi odlikuju se većom raznolikošću vokabulara i sintaktičkih konstrukcija u funkciji metadiskursa, a slabiji tekstovi sadrže jednostavne gramatičke konstrukcije. Noble (2010) je provela istraživanje na jednome australskom sveučilištu na kojemu ispitanici raznih prvih jezika, kao što su mandarinski, kantonski i korejski, pohađaju poslovni studij i računarstvo na engleskome jeziku. U analizi 80 argumentacijskih eseja s obzirom na uporabu logičkih konektora, označivača okvira, tumača i autoreferiranja, Noble (2010) je ustanovila da slabije ocijenjeni tekstovi u engleskome kao drugom jeziku sadrže konektore tipične za govorni engleski jezik (*but, so*), a bolje ocijenjeni tekstovi, koji se odlikuju većom učestalošću uporabe i većim rasponom konektora, sadrže više konektora tipičnih za formalni pisani registar. Zanimljiv je nalaz da manja učestalost konektora ne znači da je tekst slabije kvalitete. Naime, detaljnim pregledom tekstova autorica je utvrdila da u nekim slučajevima uporaba leksičkih lanaca nadomješta uporabu konektora u stvaranju kohezije teksta (Noble 2010: 159). U istraživanju koje su proveli Shi i Han (2014) promatrana je uporaba metadiskursnih označivača u 80 inojezičnih tekstova na engleskome jeziku sudionika čiji je materinski jezik kineski. Utvrđeno je da nema razlika u broju različitih metadiskursnih označivača, no studenti čiji su tekstovi bolje ocijenjeni rabe interaktivne metadiskursne označivače, posebno podvrstu označivači prijelaza (engl. 'transitions'), sa statistički značajno većom učestalošću od studenata čiji su tekstovi slabije procijenjeni.

U nekim se studijama promatrao odnos između uporabe metadiskursnih označivača i razine komunikacijske jezične kompetencije. Polazeći od analize slučaja s trima sudionicima izvornih govornika španjolskoga jezika odrasle dobi, Kibler i suradnici (2014) ustanovili su da se usmene prezentacije na engleskome kao stranome jeziku na višim razinama odlikuju većim rasponom označivača okvira ostvarenih klauzama i spojem više klauza. Intaraprawat i Steffensen (1995) proveli su studiju u kojoj su ispitanici razvrstani u dobre i slabije s obzirom na rezultat na testu TOEFL² te su utvrdili da je kvaliteta njihovih tekstova sukladna razini komunikacijske jezične kompetencije jer uporabu metadiskursnih označivača naprednijih učenika redovito obilježava veća raznolikost.

Uporabu metadiskursnih označivača, potaknutu potrebom za održavanjem komunikacije, promatrao je Jokić (2017) proučavajući snimljene neformalne razgovore studenata na razmjeni, koji su unatoč velikoj heterogenosti skupine

2 Iako uspoređivanje rezultata na testu TOEFL i razina ZEROJ-a nije jednostavno, prema podacima u radu Intaraprawat i Steffensen 1995: 256 čini se da se u bolju skupinu ubrajaju ispitanici koji bi prema ZEROJ-u bili na razini B2, a u slabiju oni na razini B1.

učinkovito upotrebljavali metadiskursne označivače na engleskome kao stranome jeziku. Primjerice, uočio je strategiju za najavu govornoga čina koja uključuje eksplicitno korištenje izraza *question* i *ask*.

Pojedini su se istraživači usmjerili na ispitivanje transfera iz materinskoga jezika u području uporabe metadiskursnih označivača. Analizom korpusa ekonomskih tekstova na engleskome jeziku Mauranen (1993) je ustanovila da tekstovi finskih autora sadrže dvostruko manje označivača nego tekstovi izvornih govornika engleskoga, s time da se potonji odlikuju i gomilanjem različitih vrsta metadiskursnih označivača. Navedena se razlika objašnjava implicitnošću kao važnim obilježjem retoričkih strategija koje ispitanici prenose iz materinskoga jezika. Na primjeru tekstova ekonomske struke Valero-Garcés (1996) pokazuje da angloamerički govornici rabe više metadiskursnih označivača nego španjolski govornici engleskoga i da se potonji ističu rijetkim korištenjem označivača okvira te naposljetku zaključuje da je tu riječ o španjolskim retoričkim strategijama prenesenima u engleski tekst. Proučivši interakcijske metadiskursne označivače u opisivačkim i argumentacijskim esejima inojezičnih govornika engleskoga čiji je materinski jezik kineski, poljski ili španjolski, Hong i Cao (2014) ustanovili su statistički značajne razlike među jezicima s obzirom na sve vrste interakcijskih označivača osim ogradaivača (engl. 'hedges'), što objašnjavaju transferom iz prvoga jezika.

Na uporabu metadiskursnih označivača utječe i struka. Hyland je analizom disertacija utvrdio „znatne razlike“ u učestalosti uporabe pojedinih vrsta metadiskursnih označivača među šest različitih disciplina zaključivši da su te razlike u uskoj vezi s normama i očekivanjima kulturne i profesionalne zajednice (2004b: 148).

U nekim se istraživanjima promatrao utjecaj metadiskursnih označivača u tekstu na razumijevanje teksta. U studiji koja je obuhvatila 43 neizvorna govornika engleskoga s ciljem stjecanja uvida u utjecaj metadiskursa i organizacije diskursa na razumijevanje i dosjećanje, Reitbauer (2001) je utvrdila da se sudionici bolje dosjećaju propozicija u tekstu s više metadiskursnih označivača, s time da se gotovo uvijek dosjećaju propozicije uvedene označivačem okvira iako je prema autoričnim riječima ponekad označivač okvira jedino čega se sudionik dosjetio. Koristeći se dvjema inačicama usmenoga izlaganja, jednom koja sadrži i jednom koja ne sadrži metadiskursne označivače, Aguilar Pérez i Arnó Macià (2002) zaključuju da inojezični govornici niže razine komunikacijske jezične kompetencije puno bolje razumiju predavanje na engleskome jeziku zasićena metadiskursnim označivačima nego predavanje bez metadiskursnih označivača, a u slučaju naprednijih inojezičnih govornika taj učinak izostaje. U istraživanju u kojemu je sudjelovalo 45 iranskih studenata engleskoga kao stranoga jezika, primjenom zadatka čitanja s razumijevanjem (Zarrati i sur. 2014), utvrđeno je da se bolji rezultati ostvaruju čitanjem teksta obogaćena metadiskursnim označivačima bez obzira na razinu komunikacijske jezične kompetencije, s time da je uloga metadiskursnih označivača izraženija u akademskim nego u općim tekstovima. Budući da su metadiskursni označivači važan aspekt diskursne kompetencije, dio se istraživača okrenuo pitanju dosega eksplicitne poduke u procesu ovladavanja tim jezičnim sredstvima. U istraživanju s 19 izvornih govornika engleskoga jezika Hernández (2008) je dokazao pozitivan učinak eksplicitne poduke i izlaganja učenika velikoj količini primjera jezičnoga oblika u jezičnome unosu (engl. 'input flood') na

uporabu diskursnih markera tijekom usmene komunikacije na španjolskome kao stranome jeziku. Sadeghi i Kargar (2014) dokazali su pozitivan utjecaj eksplicitne poduke u području diskursnih markera na kvalitetu inojezičnih tekstova na engleskome jeziku u ispitanika koji su izvorni govornici perzijskoga. Pozitivan učinak poduke diskursnih markera na govor na engleskome kao stranome jeziku dokazali su Davatgari Asl i Moradinejad (2016) eksperimentom s izvornim govornicima iranskoga. Niz je autora analizirao uporabu konektora u inojezičnim tekstovima u kontekstu uspostavljanja kohezije i koherencije teksta iz perspektive diskursne kompetencije, a ne u okviru paradigme metadiskursa (Milton i Tsang 1996; Granger i Tyson 1996; Bolton et al. 2002; Tankó 2004; Chen 2006; Carrió-Pastor 2013; Breindl 2016; Pon i Kramarić 2017). Njihovo poimanje konektora umnogome odgovara poimanju označivača prijelaza i označivača okvira, a rezultati pokazuju da inojezični govornik neke od tih jezičnih sredstava rabi prečesto, da pokazuje ovladanost manjim rasponom tih sredstva te da ne poznaje stilska obilježja njihove uporabe.

4. Cilj rada i metodologija istraživanja

S obzirom na važnost interaktivnih metadiskursnih označivača za organizaciju teksta, dijelom proturječne rezultate o odnosu učestalosti uporabe pojedinih vrsta i kvalitete teksta, ulogu materinskoga jezika i podzastupljenost istraživanja ove teme u kontekstu hrvatskoga kao materinskoga jezika, cilj je ovoga rada stjecanje spoznaja o uporabi tih sredstava u hrvatskih učenika engleskoga i njemačkoga jezika. Istraživanje će osim kvantitativnih ponuditi i kvalitativne rezultate. Cilj se rada ostvaruje analizom argumentacijskih eseja dviju skupina ispitanika kako bi se odgovorilo na sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kolika je učestalost i kakva je primjerenost uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima na engleskome kao stranome jeziku?
2. Kolika je učestalost i kakva primjerenost uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima na njemačkome kao stranome jeziku?
3. Koje su sličnosti i razlike s obzirom na učestalost, primjerenost i osobitosti uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima između engleskoga i njemačkoga kao stranih jezika?

Korpus za ovo istraživanje čine argumentacijski eseji prikupljeni zadatkom pisanja za razinu B2.³ Zadatak pisanja proveden je pod istim uvjetima sa svim ispitanicima (raspoloživo vrijeme za pisanje u trajanju od 75 minuta bez mogućnosti korištenja priručnika, gramatika ili rječnika), a svi su ispitanici izvorni govornici hrvatskoga jezika koji su u vrijeme provedbe zadatka pisanja bili na početku preddiplomskoga studija. Kako su za upis na studij morali položiti ispit više razine iz engleskoga/

3 Zadatak pisanja razvijen je i proveden u okviru projekta IP-2016-06-5736 – *Koherencija pisanoga teksta u inome jeziku: hrvatski, njemački, engleski, francuski i mađarski jezik u usporedbi* (KohPiTekst) (Bagarić Medve, Vesna, HRZZ-2016-06).

njemačkoga jezika na državnoj maturi, polazi se od toga da njihova ovladanost engleskim/njemačkim jezikom odgovara razini B2 prema ZEROJ-u,⁴ ali i od toga da su imali posebnu pripremu za pisanje argumentacijskoga eseja.

Tablica 1. Podatci o ispitanicima

		Prva skupina ispitanika	Druga skupina ispitanika
Strani jezik ispitanika		engleski	njemački
Broj ispitanika	M	25	23
	Ž	57	59
	ukupno	82	82
Dob ispitanika (M)		19,66	19,59
Godine učenja stranoga jezika (M)		13,07	9,87

Iz navedenih podataka o ispitanicima u tablici 1 razvidno je da postoji razlika u prosječnome broju godina učenja stranoga jezika: prva skupina ispitanika uči engleski dulje nego što druga skupina ispitanika uči njemački. Neparametrijskim Mann-Whitneyjevim U-testom⁵ utvrđeno je da je ta razlika statistički značajna ($U = 1069,000$, $z = -6,999$, $p = ,000^{**}$).

U nastavku se navodi primjer zadatka pisanja.

Some people claim that life in the city has many advantages. Others think exactly the opposite.

Write a composition with the title **Life in the city** in which you present both points of view, express your opinion and give supporting arguments.

Write a composition of 200 – 230 words.

Prikupljeno je po 82 teksta za oba jezika, a tablica 2 sadrži točne podatke o strukturi korpusa.

Tablica 2. Podatci o strukturi korpusa

	Engleski	Njemački
Broj tekstova	82	82
Ukupan broj rečenica u korpusu	1193	1433
Prosječan broj rečenica u tekstu	14,6	17,5
Ukupan broj riječi u korpusu	20214	20480
Prosječan broj riječi u tekstu	246,5	249,8
Prosječan broj riječi u rečenici	17,4	14,8

4 Vidi uvodni tekst na stranici 5 *Ispitnoga kataloga za državnu maturu 2022./2023.* (za engleski jezik i za njemački jezik). <https://www.ncvvo.hr/ispitni-katalozi-za-drzavnu-maturu-2022-2023> (2. listopada 2023.)

5 Za provjeru postojanja statistički značajnih razlika između tekstova na engleskome i njemačkome jeziku s obzirom na izostanak normalnosti distribucije promatranih podataka, u ovome je radu umjesto parametrijskoga bilo nužno provesti neparametrijski test.

Korpusi argumentacijskih eseja na engleskome i njemačkome jeziku sličnoga su opsega. Budući da se može uočiti izvjesna razlika s obzirom na broj rečenica, neparametrijskim Mann-Whitneyjevim U-testom provjereno je postoje li statistički značajne razlike između korpusa s obzirom na pojedine varijable. Rezultati pokazuju statistički značajnu razliku između korpusa s obzirom na broj rečenica ($U = 1836,000$, $z = -5,039$, $p = ,000^{**}$) i prosječnu dužinu rečenica ($U = 1734,000$, $z = -5,354$, $p = ,000^{**}$): tekstovi na engleskome jeziku imaju manji broj rečenica, a te se rečenice sastoje od većega broja riječi. Može se reći da je taj podatak u skladu s gore navedenim podatkom o prosječnome broju godina učenja stranoga jezika. Budući da je prosječan broj godina učenja engleskoga jezika veći, ali i da je izloženost engleskomu jeziku veća i raznovrsnija, ta skupina ispitanika trebala bi između ostaloga imati i veći raspon u području vokabulara i sintaktičkih struktura, što je preduvjet za proizvodnju sintaktički i semantički složenijih, a time i dužih rečenica. Analiza je interaktivnih metadiskursnih označivača provedena primjenom Hylandove klasifikacije (2005).

Tablica 3. Klasifikacija interaktivnih metadiskursnih označivača

Kategorija ⁶	Funkcija	Primjer ⁷
označivači prijelaza (engl. <i>transitions</i>)	izricanje semantičkoga odnosa među glavnim rečenicama	<i>in addition; but; thus; and / aber; und; zudem; während</i>
označivači okvira (engl. <i>frame markers</i>)	upućivanje na govorne činove, korake u raspravi, prijelaze iz jednoga u drugi dio teksta; označavanje redoslijeda argumenata	<i>finally; to conclude; my purpose is / alles in allem; zuerst; als Zweites</i>
endoforički označivači (engl. <i>endophoric markers</i>)	upućivanje na informacije iz drugih dijelova teksta	<i>noted above; see Fig; in section 2 / wie oben gesagt; in Kapitel 3</i>
dokazivači (engl. <i>evidentials</i>)	upućivanje na informacije iz drugih izvora/tekstova	<i>according to X; Z states / laut X; nach Y; wie X berichtet</i>
tumači (engl. <i>code glosses</i>)	označavanje dijela teksta kao obrazloženja ili parafraze već iznesene propozicije	<i>namely; e.g.; such as; in other words / nämlich; z. B.; wie zum Beispiel</i>

Identificiranje metadiskursnih označivača u engleskim tekstovima provedeno je u dvama koracima. U prvome je koraku korpus pretraživan alatom Sketch Engine prema Hylandovu popisu (2005: 218ff). Pregledom tako izdvojenih izraza u kontekstu utvrdilo se imaju li metadiskursnu ulogu s obzirom na to da ti

6 U nastavku teksta rabe se hrvatski termini za pojedine metadiskursne označivače koji su navedeni u ovoj tablici. Gotovo iste nazive rabe i Balažić Bulc i Požgaj Hadži (2017), jedino što umjesto *označivači prijelaza* rabe izraz *prijelazi*.

7 Svi su jezični primjeri za engleski jezik preuzeti iz tablice 3.1. u Hyland (2005: 49). Kao primjeri za njemački jezik navedeni su odgovarajući izrazi koji se inače rabe kao metadiskursni označivači u tekstovima na njemačkome jeziku.

izrazi u nekim kontekstima mogu, a u drugima ne moraju biti uporabljeni u ulozi metadiskursa.⁸ U drugome je koraku uslijedio detaljan pregled svih tekstova kako bi se utvrdilo ima li još izraza u ulozi metadiskursnih označivača, a da se ne nalaze na popisima. Identificiranje metadiskursnih označivača u njemačkim tekstovima provedeno je detaljnim pregledom tekstova kako bi se utvrdilo kojim se izrazima koristi kao metadiskursnim označivačima jer prema našim saznanjima ne postoji popis metadiskursnih označivača u njemačkome jeziku kakav postoji za engleski jezik. U analizi obaju korpusa posebno su bilježeni metadiskursni označivači za koje se ustanovila netočnost odnosno neprimjerenost uporabe.

5. Rezultati i rasprava

Podatci o učestalosti interaktivnih metadiskursnih označivača u ovome poglavlju izraženi su apsolutnim (*f*) i relativnim frekvencijama (*rf*). Relativna frekvencija (*rf*) odnosi se na broj metadiskursnih označivača na tisuću riječi teksta. Rezultati analize engleskoga korpusa nalaze se u sljedećoj tablici.

Tablica 4. Učestalost i (ne)primjerenost uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima na engleskome jeziku

	Učestalost uporabe			Neprimjerena uporaba		
	<i>f</i>	<i>rf</i>	Udio	<i>f</i>	<i>rf</i>	Udio
Označivači prijelaza	582	28,8	64,4 %	34	1,7	54,8 %
Označivači okvira	249	12,3	27,5 %	18	0,9	29,0 %
Tumači	69	3,4	7,6 %	10	0,5	16,1 %
Endoforički označivači	4	0,2	0,4 %	0	0,0	0,0 %
Ukupno	904	44,7	100,0 %	62	3,0	100,0 %

Izuzetno je visoka zastupljenost označivača prijelaza (64,4 %), što govori o potrebi ispitanika za eksplicitnim označavanjem odnosa među propozicijama. Unutar te kategorije najzastupljeniji su označivači koji izriču usporedbu odnosno koji izriču da su argumenti slični ili različiti (Hyland 2005: 50): *although, but, but also, contrary to, even though, however, on the contrary, on the other hand, on the other side, opposed to* i *whereas*. Prema prethodnim istraživanjima (Yüksel i Kavanoz 2018; Pavičić Takač i sur. 2020), raspon i sastav tih označivača nadilazi niže razine komunikacijske jezične kompetencije. U okviru kategorije označivača okvira, koji se pojavljuju rjeđe od označivača prve kategorije, najučestaliji su oni koji se rabe za eksplicitno označavanje redoslijeda argumenata: *another, finally, first, first and foremost, first of all, firstly, last but not least, lastly, next, second of all, secondly, thirdly, to begin with* i *to start with*. Najčešći je tumač *for example*, a izraza u funkciji preostale dvije kategorije (gotovo) nema.

8 Iako postoje razilaženja s obzirom na definiciju, klasifikaciju i mogućnosti analize metadiskursa, postoji suglasje o potrebi uzimanja u obzir konteksta pri analizi izraza koji su potencijalno metadiskursne naravi. Ädel (2006: 25) to naglašava tvrdeći da neki jezični oblici mogu biti inherentno metadiskursne naravi, no da se nijedno pojavljivanje određenoga izraza ne može klasificirati kao metadiskursna oznaka dok se ne uzme u obzir kontekst.

Manji udio korištenih metadiskursnih označivača (6,9 %) neprimjereno je uporabljen. Uz navođenje nekoliko primjera prikazuje se u čemu se sastoji njihova neprimjerena uporaba.

U sljedećemu se primjeru pojavljuje označivač *on one hand*:

- (1) *On one hand, if you live in the city, you have plenty of opportunities. It is usually easier to find a job in the city. Also it is easier to go to school, whatever kind, because usually there are more types of schools in the city and you can choose the best ones for yourself.*⁹

Taj se označivač nalazi na početku glavnoga dijela teksta. Prvi je problem u tome što u nastavku teksta ne stoji ni *on the other hand* ni neki drugi označivač suprotnoga značenja. Drugi je problem što čak ne postoji dio teksta koji bi jasno bio u suprotnosti s gore navedenim dijelom teksta i koji bi mogao biti uveden izrazom *on the other hand*: cijeli odlomak govori o prednostima života u gradu, a pojedini se nedostaci navode kao usputni komentari. Otvoreno je pitanje je li problem u poznavanju uporabe označivača *on the one hand* ili u organizaciji sadržaja teksta. A problem je i u tome što navedena sintagma nije točna (*on the one hand*) – možda je riječ o pokušaju prijevoda izraza *u neku ruku* s hrvatskoga jezika.

U tekstovima se može uočiti uporaba izraza kojima je osnovno obilježje da pripadaju neformalnomu stilu, kao što je slučaj s *but again*:

- (2) *It puts before us a chance to better our cultural life, to experience the vivid nightlife of the city. But again, some take fault in the city's lack of peace and tranquillity because of it.*

U tekstovima se javljaju i drugi izrazi koji pripadaju neformalnomu stilu, poput *for starters* i *like*. Pretpostavka je da bi to mogla biti posljedica izloženosti prije svega razgovornomu neformalnomu stilu preko različitih medija.

Najviše je problema s izrazom *and*. Tako se u sljedećemu primjeru engleski izraz *and* upotrebljava na način na koji se koristi hrvatski izraz *i*:

- (3) *There are and negative traits.*

Hrvatski se izraz *i* može upotrebljavati i kao veznik i kao pojačajna čestica (Silić i Pranjković 2007: 254), no engleski se izraz *and* ne može rabiti kao pojačajna čestica. Umjesto *and* moglo bi stajati *also* ili *too* – potonji dakako na kraju rečenice.

Česta je pojava gomilanje, odnosno česta uporaba izraza *and* kao u sljedećemu primjeru. Taj izraz, koji inače stoji na samome početku rečenice,¹⁰ ne uklapa se najbolje u organizaciju teksta jer rečenica u kojoj se nalazi predstavlja sljedeći korak. Odabranu bi organizaciju ovoga dijela teksta bolje podržali izrazi poput *in addition*.

- (4) *There are too many people and there's always something going on. And cities are loud.*

⁹ Svi se jezični primjeri iz korpusa navode u izvornome obliku, bez ispravljanja pogrešaka.

¹⁰ Uporaba izraza *and* i *und* na početku rečenice vrlo je delikatno pitanje. Iako preskriptivna gramatika nije tomu naklonjena, postoje studije jezične proizvodnje izvornih govornika koje opisuju pragmatičke funkcije u kojima se *and* može upotrebljavati na početku rečenice u pisanim tekstovima (Parise 2013).

Pokušaj sustavne uporabe metadiskursnih označivača očituje se u izboru izraza kojima su uvedena dva odlomka sa suprotstavljenim argumentima: *if we look from one point of view – looking from another point of view*. No sadržajno suprotstavljeni odlomci često se uvode izrazima koji ne tvore par, npr. *first – on the other hand*. Slično se može vidjeti na nižoj razini, dakle pri označavanju koraka u argumentaciji unutar odlomka, gdje se povezano rabe izrazi poput *the main advantage – secondly* ili *the main advantage – also*. U nekim se tekstovima argumenti u jednome odlomku najavljuju izrazima *firstly* i *secondly*, a u drugome odlomku takvo označavanje u potpunosti izostaje. Sigurno je da neprimjeren odabir metadiskursnih označivača u takvim slučajevima negativno utječe na koherentnost teksta.

Pregled tekstova otkriva nepoznavanje ustaljenih oblika pojedinih metadiskursnih označivača, kao u sljedećim slučajevima: *for starter* (< *for starters*), *than* (< *then*) i *on one hand* (< *on the one hand*). Ponekad je jedina greška netočno pisanje izraza poput *never the less* (< *nevertheless*). No ovladanost tim jezičnim sredstvima u inojezičnim govornika prije svega treba promatrati s obzirom na retorički učinak, a ne isključivo gramatičku točnost, kao što to tvrde i Kibler i suradnici (2014).

Rezultati analize njemačkoga korpusa nalaze se u sljedećoj tablici.

Tablica 5. Učestalost i (ne)primjerenost uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima na njemačkom jeziku

	Ukupno			Neprimjerena uporaba		
	<i>f</i>	<i>rf</i>	Udio	<i>f</i>	<i>rf</i>	Udio
Označivači prijelaza	923	45,1	77,4 %	76	3,7	59,4 %
Označivači okvira	179	8,7	15,0 %	33	1,6	25,8 %
Tumači	88	4,3	7,4 %	18	0,9	14,1 %
Endoforički označivači	2	0,1	0,2 %	1	0,0	0,8 %
Ukupno	1192	58,2	100,0 %	128	6,3	100,0 %

U njemačkome je jeziku zastupljenost označivača prijelaza vrlo izražena te obuhvaća 77,4 % svih pojava metadiskursnih označivača. Unutar te kategorije najučestaliji su oni koji izriču usporedbu: *aber, aber andererseits, andererseits, auf der anderen Seite, doch, einerseits, im Gegensatz dazu, jedoch, trotzdem* i *während*. S obzirom na opis razlika u obilježjima bolje i slabije procijenjenih studentskih eseja u Noble (2010), iz gornjega se popisa može zaključiti da su inojezični govornici njemačkoga ovladali i nekim izrazima tipičnima za formalni pisani registar, koje su vjerojatno naučili u okviru pripreme za polaganje državne mature. Označivači su okvira znatno niže učestalosti te obuhvaćaju samo 15,0 % svih pojava. Unutar te kategorije najčešće se rabe oni za označavanje redoslijeda argumenata: *als Erstes, als Zweites, dann, erstens, zuerst, zuletzt* i *zum zweiten*. Tumače uglavnom predstavljaju z. B., *zum Beispiel* i *beispielsweise*, a izraza u funkciji ostale dvije kategorije (gotovo) nema. Dio metadiskursnih označivača (10,7 %) neprimjeren je upotrijebljen. Tako se u sljedećemu primjeru poteškoće javljaju u drugome pojavljivanju izraza *auf der anderen Seite*.

(5) *Heute leben wir in einer Welt von Computern und das Leben in der Stadt kann uns hier viel helfen, weil es mehrere Betriebe gibt die sich mit diesem beschäftigen. Auf der anderen Seite ist das Leben in der Stadt nicht so gut wegen Luftverschmutzung. Sie kann sehr schädlich für den Körper sein. Auf der anderen Seite kann das Leben in einer Stadt mehrere Arbeitsstellen ermöglichen, was in heutiger Zeit das wichtigste ist.*

Pomno čitanje teksta pokazuje da najvjerojatnije nije problem u poznavanju značenja toga izraza, nego u organizaciji sadržaja. Prva uporaba navedena izraza služi izricanju suprotnosti između mogućnosti koje nudi grad i slabije kvalitete života u gradu uslijed zagađenja. Druga bi uporaba navedena izraza trebala izreći suprotnost između nedostatka mogućnosti zapošljavanja na selu i veće mogućnosti zapošljavanja u gradu. No problem je što je prvi element te suprotnosti (nedostatak radnih mjesta u selu) ostao neizrečen.

Izraz *im Gegenteil* u sljedećemu primjeru upotrebljava se za izricanje odnosa suprotnosti. Ta je uporaba ovdje neprikladna s obzirom na to da prethodna propozicija nema negirani dio, što je uvjet za uporabu toga izraza.

(6) *Die Verkehrsbeziehungen sind sehr gut. Man kann mit dem Bus oder mit der Straßenbahn fahren und sie fahren ziemlich oft. Im Gegenteil, das Leben in der Stadt ist nicht gut für unsere Gesundheit. Es gibt keine frische Luft und alles ist verschmutzt.*

Uzme li se u obzir da bi na tome mjestu mogao stajati izraz *auf der anderen Seite*, dolazi se do zaključka da je ova neprimjerena uporaba posljedica učenja napamet čitavih lista izraza za organizaciju teksta uz zadržavanje na semantici bez upoznavanja obilježja njihove uporabe, o čemu pišu i Pavičić Takač i Vakanjac Ivezić (2019: 64). U njemačkome se jeziku uočava neprimjerena uporaba i gomilanje označivača *und i auch* kao što je slučaj s *and* u engleskome.

(7) *Aus meiner Sicht das Leben in der Stadt ist nicht so gut, weil es für mich persönlich zu hektisch ist und ich verbrachte meine Kindheit in dem Dorf und werde auch mein ganzes Leben verbringen.*

(8) *Andererseits, gibt es auf dem Lande keinen stau, weil es weniger Autos gibt und deswegen ist auch die Luft frischer und auch sauberer als in der Stadt.*

U sljedećemu se pak primjeru javljaju označivači iste funkcije: *doch i aber*. Da bi se označilo kako navedena propozicija stoji u odnosu suprotnosti prema prethodnoj, u rečenici treba stajati samo jedan od tih dvaju izraza.

(9) *Doch man übersieht aber die Nachteile die das Leben in der Stadt hat.*

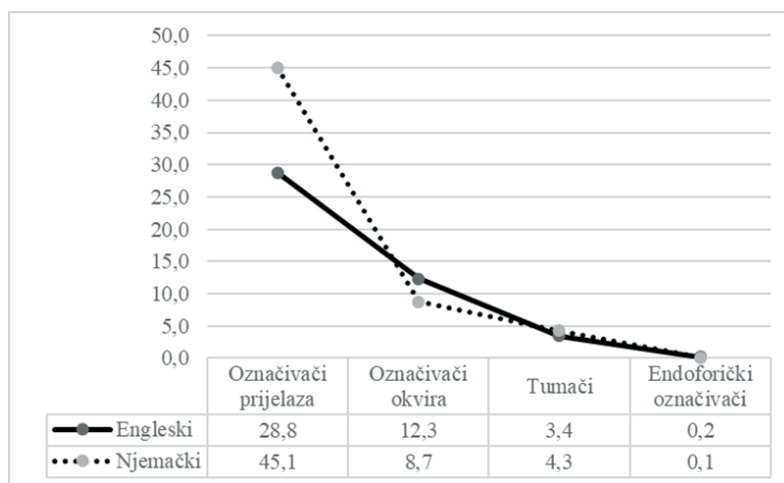
Često se za označavanje sljedećega koraka u argumentaciji rabe izrazi kao što su *auch i noch*, a rijetko *dann, außerdem i sl.* pri čemu nastaju lanci kao što je *ein weiterer Nachteil – noch ein Nachteil*. Osnovno obilježje uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u ovoj funkciji jest njihovo neusklađeno, neistodobno

korištenje. Tako nastaju nizovi poput *erste – andere, zuerst – noch te als Erstes – der zweite Nachteil*, s time da neke od tvrdnja u odlomku stoje bez ikakva označivača. Katkad se može uočiti nesustavna uporaba označivača na razini teksta zato što su samo u jednome odlomku tvrdnje označene izrazima *als Erstes – als Zweites – als Letztes*, a drugi je odlomak oblikovan bez označivača. U pojedinim je slučajevima prvi korak u argumentaciji označen izrazom *der erste Nachteil*, no u nastavku se ne upotrebljava ni *der zweite Nachteil* ni *zweiter* ni *Nachteil*. To je sukladno zapažanjima A. Tyler (1992), koja govori o neparalelnoj uporabi metadiskursnih označivača jer autor odstupa od organizacijske sheme kakvu je najavio izrazom *der erste Nachteil*. No često nema eksplicitnih sredstava za označavanje sljedećega koraka u argumentaciji unutar odlomka. S obzirom na nedostatke u organizaciji sadržaja odlomka, odnosno izostanak razlikovanja pojedinačnih argumenata, izostanak metadiskursnih označivača pojačava dojam nekoherentnosti odlomka.

I u njemačkome se jeziku uočava nepoznavanje oblika izraza, kao u sljedećim primjerima: *zum Beschluss* (< *zum Schluss*), *an anderer Seite* (< *auf der anderen Seite*), *für zusammenfassen* (< *zusammenfassend*), *außer das* (< *außerdem*), *alles in einen* (< *alles in allem*). U nekim se slučajevima javlja netočno pisanje metadiskursnih označivača (*auf der anderen seite* < *auf der anderen Seite*; *auserdem* < *außerdem*; *zu erst* < *zuerst*). Ponekad se uz pogrešno pisanje javljaju i druge greške u uporabi istoga izraza. Tako je u sljedećemu primjeru izraz *als Zweites* zapisan malim slovom z. Kako u pisanju ovakvih primjera griješe i izvorni govornici, to i nije najveći problem. No uporabu toga izraza obilježava i netočan oblik (*Zweite* umjesto *Zweites*) i pogrešan način sintaktičke integracije u rečenicu (izraz je na tzv. nultome, umjesto na prvome mjestu u rečenici).

(10) *Als zweite, in der Stadt passiert immer etwas.*

Iako Kibler i suradnici (2014) naglašavaju da je u vezi s ovladanošću metadiskursnim jezičnim sredstvima važnija retorička primjerenost nego gramatička, a ovdje i pravopisna točnost, treba istaknuti da njemački tekstovi nadilaze engleske po broju i raznovrsnosti takvih grešaka. No u navedenome je primjeru dodatni problem u tome što je dotični označivač sintaktički neintegriran, što je obilježje govornoga registra. S obzirom na usporedbu uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima na engleskome i njemačkome kao stranim jezicima, podatci o apsolutnim i o relativnim frekvencijama govore u prilog tomu da se u tekstovima na njemačkome jeziku interaktivni metadiskursni označivači rabe nešto učestalije nego u tekstovima na engleskome jeziku (usp. tablice 4 i 5). Rezultati Mann-Whitneyjeva U-testa potvrđuju da je ta razlika statistički značajna ($U = 1976,500$, $z = 4,571$, $p = ,000^{**}$). Budući da je važno obilježje njemačkih tekstova veći broj rečenica, u tim tekstovima postoji više prilika i/ili potreba za uporabom metadiskursnih označivača prijelaza. Stoga ne čudi podatak da njemački tekstovi imaju više interaktivnih metadiskursnih označivača.

Slika 1. Zastupljenost pojedinih interaktivnih metadiskursnih označivača u tekstovima na engleskome i njemačkome jeziku (rf)

Pregled relativnih frekvencija pojedinih vrsta interaktivnih metadiskursnih označivača (slika 1) otkriva da su označivači okvira i endoforički označivači učestaliji u tekstovima na engleskome, a ostale su dvije vrste označivača učestalije u tekstovima na njemačkome jeziku.

Tablica 6. Rezultati Mann-Whitneyjeva U-testa za varijable označivači prijelaza i označivači okvira

Varijabla	U	z	p
Broj označivača prijelaza: engleski – njemački	1423,000	-6,401	,000**
Broj označivača okvira: engleski – njemački	2564,500	-2,656	,008**

Rezultati Mann-Whitneyjeva U-testa potvrđuju da postoji statistički značajna razlika između tekstova na engleskome i njemačkome jeziku s obzirom na označivače prijelaza i označivače okvira: tekstovi na njemačkome jeziku sadrže značajno više označivača prijelaza, a tekstovi na engleskome jeziku sadrže značajno više označivača okvira (usp. sliku 1 i tablicu 6). To se može protumačiti kao bolja ovladanost aspektima diskursne kompetencije učenika engleskoga jezika. Naime, smatramo da učenik jezika upravo uporabom označivača okvira pokazuje da vodi računa o čitatelju jer rabi izraze za označavanje globalni(ji)h odnosa, onih na razini i iznad razine odlomka. Za razliku od toga, u slučaju označivača prijelaza učenik pokazuje da je svjestan potrebe eksplicitnoga označavanja odnosa među susljednim rečenicama kako bi uspješno izrazio svoju poruku, no tu je riječ o lokalnim odnosima. To što učenici engleskoga upotrebljavaju manje označivača prijelaza, svakako je i posljedica toga što engleski tekstovi sadrže manji broj rečenica zbog čega je i broj potrebnih označivača prijelaza manji.

Manja učestalost označivača prijelaza u engleskim tekstovima protumačena je kao znak više razine diskursne kompetencije. To je suprotno rezultatu Shi i Han (2014), gdje je veća učestalost te vrste označivača utvrđena u bolje ocijenjenim tekstovima.

Navedeno razilaženje moglo bi biti metodološke naravi. Smatramo da našu tvrdnju potvrđuju dvije važne činjenice: statistički značajno veća učestalost označivača okvira u engleskim tekstovima i statistički značajno veća učestalost neprimjerene uporabe prije svega označivača prijelaza u njemačkim tekstovima (v. dolje).

Pregled uporabe pojedinih označivača još bolje pokazuje sličnosti i razlike između engleskoga i njemačkoga. Tako je u obama korpusima raznovrsnost označivača prijelaza adverbativnoga značenja malena, s time da je najzastupljeniji *but* odnosno *aber*. Razlika je u tome što je *aber* u njemačkim tekstovima učestaliji nego *but* u engleskim (*aber*: $f = 142$, $rf = 6,9$; *but*: $f = 98$, $rf = 4,9$), a to je sukladno rezultatima u Pavičić Takač i suradnika (2020). Prema potonjoj studiji, koja se usredotočuje na označivače adverbativnoga značenja, najzastupljeniji su označivači u inojezičnim tekstovima na engleskome i njemačkome oni koji su tipični za niže razine komunikacijske jezične kompetencije (*but*, *on the other hand*, *aber* i *doch*) – navedeni se i prema našim rezultatima ubrajaju u najučestalije. No naši govornici engleskoga kao stranoga jezika uz navedene rabe i izraze tipične za više razine (v. gore), što govori u prilog tomu da oni posjeduju nešto bolju ovladanost tim izrazima. Taj je zaključak u skladu s rezultatima istraživanja koje su proveli Yüksel i Kavanos (2018). Za uvid u uporabu označivača okvira provjerena je učestalost podskupine koja se koristi za označavanje redosljeda argumenata (engl. 'sequencing'):

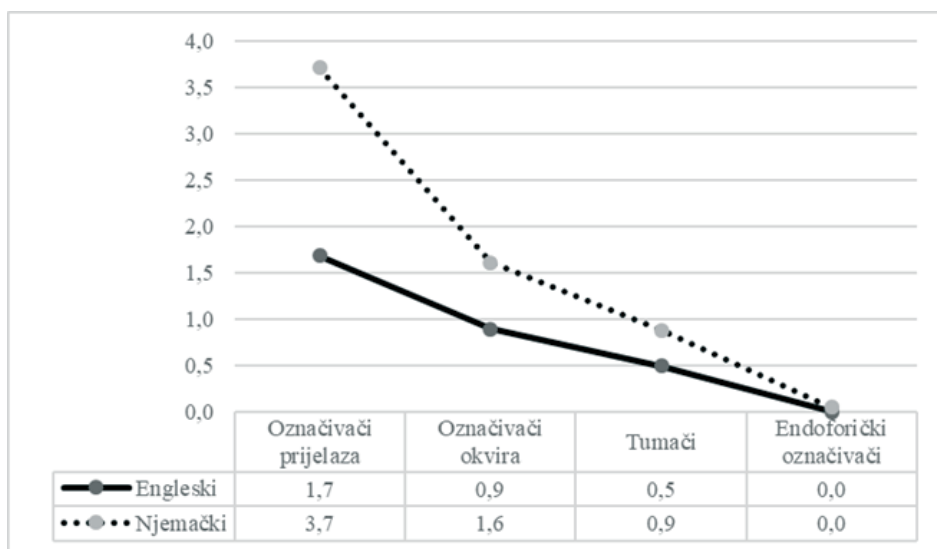
Tablica 7. Učestalost izraza za označavanje redosljeda argumenata u argumentacijskim esejima na engleskome i njemačkome jeziku

označivač	f	rf	označivač	f	rf
<i>first(ly)</i>	51	2,5	<i>erst / als Erstes / das Erste</i>	17	0,8
<i>second(ly)</i>	28	1,4	<i>zweit / als Zweites / das Zweite</i>	14	0,7
<i>thirdly</i>	1	0,1	<i>drittens</i>	0	0,0

Prema podatcima o relativnim frekvencijama tih izraza jasno je da se redosljed argumenata češće eksplicitno označava u engleskim tekstovima. Uzimajući u obzir prijašnje rezultate u vezi s uporabom označivača okvira u bolje ocijenjenim tekstovima (Noble 2010: 157), čini se da nešto veća učestalost ovih označivača u engleskom jeziku također govori u prilog tomu da su inojezični govornici engleskoga jezika u našem istraživanju dostigli nešto višu razinu diskursne kompetencije nego inojezični govornici njemačkoga jezika unatoč tomu što su obje skupine ispitanika ta jezična sredstva upoznali u okviru pripreme za pisanje eseja na državnoj maturi. Kao obrazloženje tvrdnje da je diskursna kompetencija viša u inojezičnih govornika engleskoga jezika može se navesti već spomenuti podatak o većemu prosječnom broju godina učenja engleskoga jezika te većoj izloženosti engleskomu jeziku.

Kako korpus za ovo istraživanje obuhvaća kraće tekstove i relativno nespecifičnu tekstnu vrstu, uz rijetke iznimke uglavnom se ne može uočiti utjecaj materinskoga jezika o kojemu govore prethodna istraživanja (Mauranen 1993; Valero-Garcés 1996; Hong i Cao 2014).

Relativne se frekvencije neprimjereno uporabljenih označivača u tekstovima na engleskome i njemačkome jeziku razlikuju i ako se gledaju pojedine vrste označivača (usp. slika 2).

Slika 2. Zastupljenost neprimjereno uporabljenih interaktivnih metadiskursnih označivača u tekstovima na engleskome i njemačkome jeziku (rf)

Primjenom Mann-Whitneyjeva U-testa provjereno je postoje li statistički značajne razlike između engleskoga i njemačkoga jezika s obzirom na neprimjerenu uporabu označivača.

Tablica 8. Rezultati Mann-Whitneyjeva U-testa za varijablu neprimjereno uporabljeni interaktivni metadiskursni označivači

Varijabla	U	z	p
Ukupan broj neprimjereno uporabljenih interaktivnih metadiskursnih označivača: engleski – njemački	2740,000	-2,230	,026*

Rezultati Mann-Whitneyjeva U-testa potvrdili su da postoji statistički značajna razlika između tekstova na engleskome i njemačkome jeziku ako se promatra ukupan broj neprimjereno uporabljenih označivača.¹¹ U tekstovima na njemačkome jeziku veća je učestalost neprimjerene uporabe tih sredstava.

Gore su navedeni primjeri iz korpusa kojima se prikazuju neprimjereno, odnosno netočno korišteni interaktivni metadiskursni označivači. U obama su korpusima uočene slične pojave: nepoznavanje značenja izraza, nepoznavanje uvjeta uporabe označivača, nesposobnost određivanja odnosa među propozicijama, što za posljedicu ima izbor neprikladnoga izraza, gomilanje istih ili istovrsnih označivača, nepoznavanje načina integracije označivača u tekst (sintaksa, zarez), nepoznavanje oblika označivača te nepoznavanje pisanja. Problemi na razini sintakse i pravopisa u vezi s uporabom označivača ne moraju dovesti do poteškoća u sporazumijevanju

11 Budući da rezultati nisu pokazali statistički značajne razlike između tekstova na engleskome i njemačkome jeziku s obzirom na pojedine vrste označivača, ti se rezultati ovdje ne navode.

i mogu se shvatiti kao odraz poznavanja sintakse i pravopisa općenito. Međutim, ostale navedene pojave čine metadiskursne označivače nefunkcionalnima te uzrokuju probleme u sporazumijevanju. Pojedini nedostaci uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača uočavaju se tek kada se uzme u obzir širi kontekst. Izrazi koji se pojavljuju u nizovima (*first, second... / erstens, zweitens...*) kvare koherentnost teksta zato što se ne upotrebljavaju istodobno ili zato što se rabe za povezivanje dijelova teksta različite razine iako se njihovim odabirom implicira da su povezani dijelovi teksta iste razine. Neprimjerena bi uporaba tih sredstava mogla biti posljedica povratnoga učinka poduke o kojemu govore Pavičić Takač i suradnici (2020): poučeni kako su prije svega označivači prijelaza i označivači okvira važni za kvalitetu teksta, inojezični govornici ih nastoje upotrijebiti u tekstovima u „dovoljnome broju“ zanemarujući pritom njihovo značenje i obilježja uporabe te konkretan kontekst u kojemu ih rabe.

4. Zaključak

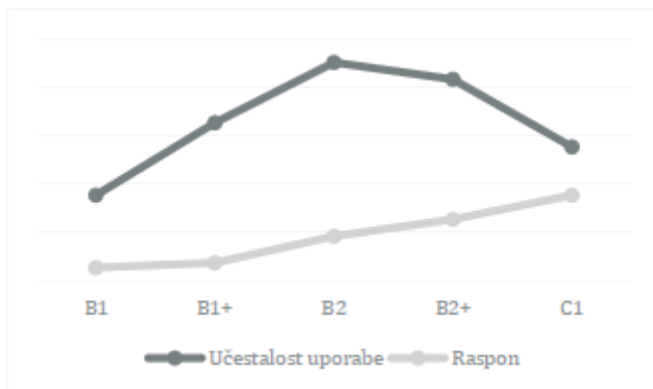
Usporedba korpusa tekstova na engleskome i njemačkome jeziku u ovome istraživanju pokazuje višu razinu ovladanosti aspektima diskursne kompetencije učenika engleskoga jezika s obzirom na udio neprimjereno uporabljenih interaktivnih metadiskursnih označivača, razlike u učestalosti označivača prijelaza i označivača okvira i prisutnosti izraza tipičnih za više razine. Interaktivni metadiskursni označivači koji se rabe za povezivanje dviju susljednih propozicija u obama se jezicima najčešće upotrebljavaju primjereno čime se doprinosi koherentnosti teksta. Više se problema u obama jezicima uočava u uporabi označivača za povezivanje dijelova teksta koji nadilaze pojedinačne propozicije, odnosno za povezivanje većih smislenih cjelina teksta. Takva uporaba unosi nejasnoće u tekst i ugrožava koherentnost teksta, a po svoj je prilici posljedica nedovoljno razvijene sposobnosti sagledavanja globalne razine teksta.

Za shvaćanje uporabe i ovladanosti metadiskursnim označivačima od posebne je važnosti analiza neprimjerene uporabe. Manji je problem identificirati slučajeve neprimjerene uporabe, no identificirati uzrok koji je doveo do neprimjerene uporabe predstavlja nezgodan pothvat zato što u neprimjerenoj uporabi nije jasno je li problem u poznavanju semantike i pragmatike dotičnoga jezičnog sredstva ili o nesposobnosti govornika da dobro odredi u kojemu odnosu stoje dijelovi teksta zbog čega dolazi do izbora neprimjerena označivača ili je riječ o čemu sasvim drugom. Psiholingvističke bi istraživačke metode, poput glasnoga navođenja misli, mogle dovesti do podataka o tome zašto se govornici koriste pojedinim označivačima i što dovodi do problema u njihovoj uporabi.

Opis diskursne kompetencije na razini B2, koji spominje poznavanje konvencija i sposobnost proizvodnje dobro strukturiranih i koherentnih tekstova, Hylandov (2004a) zaključak o uporabi interaktivnih metadiskursnih označivača u člancima,¹² prijašnja istraživanja o njihovu utjecaju na razumijevanje teksta (Reithbauer 2001; Aguilar Pérez i Arnó Macià 2002; Zarrati i sur. 2014) te rezultati analize uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima inojezičnih

12 »Where texts are intended for a specialist audience, as in research papers, we find fewer textual devices« (Hyland 2004a: 116).

govornika engleskoga i njemačkoga kojima je materinski jezik hrvatski upućuju na to da ovladavanje interaktivnim metadiskursnim označivačima izuzetno pojednostavljeno opisuje sljedeći prikaz.

Slika 3. Pojednostavljeni prikaz tijeka ovladavanja interaktivnim metadiskursnim označivačima s obzirom na učestalost uporabe i raspon

Slika 3 odražava rezultate prethodnih istraživanja i istraživanja predstavljena ovim radom pretpostavljajući da se učestalost uporabe i raspon korištenih sredstava povećavaju kako se inojezični govornik približava razini B2, a na razini B2+ i C1 zbog postupna ovladavanja načinima implicitnoga označavanja odnosa među dijelovima teksta, smanjuje se učestalost uporabe tih sredstava. No istovremeno raspon tih sredstava i dalje raste zato što inojezični govornik ovladava izrazima tipičnima za određene registre, stručne jezike i sl.

S obzirom na utvrđene slučajeve neprimjerene uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača, kao i na pozitivan učinak poduke u ovome području, o čemu je bilo govora u pregledu dosadašnjih istraživanja (usp. Hernández 2008; Sadeghi i Kargar 2014; DavatgariAsl i Moradinejad 2016), pedagoške se implikacije rezultata ovoga istraživanja odnose na eksplicitnu poduku obilježja uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u stranome jeziku s osobitim osvrtom na njihovu uporabu za povezivanje većih smislenih cjelina teksta radi uspostavljanja i održavanja koherentnosti teksta na globalnoj razini.

Literatura

- Ädel, A. 2006. *Metadiscourse in L1 and L2 English*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Aguilar Pérez, M.; Arnó Macià, E. 2002. "Metadiscourse in lecture comprehension: does it really help foreign language learners?" *Atlantis*, 24, 1, 7–21.
- Bagarić Medve, V. 2012. *Komunikacijska kompetencija. Uvod u teorijske, empirijske i primijenjene aspekte komunikacijske kompetencije u stranome jeziku*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Balažić Bulc, T.; Požgaj Hadži, V. 2017. „Interakcijske retoričke strategije u znanstvenom diskursu (na primjeru znanstvenog jezika Ivana Ivasa)". *Govor*, 34, 2, 127–151.
- Bolton, K.; Nelson, G.; Hung, J. 2002. "A corpus-based study of connectors in student writing: Research from The International Corpus of English in Hong Kong (ICE-HK)". *International Journal of Corpus Linguistics*, 7, 2, 165–182.
- Breindl, E. 2016. "Konnexion in argumentativen Texten. Gebrauchsunterschiede in Deutsch als L2 vs. Deutsch als L1". d'Avis, Franz; Lohnstein, Horst (ur.). *Normalität in der Sprache*. Hamburg: Buske, 37–64.
- Carrió-Pastor, M. L. 2013. "A contrastive study of the variation of sentence connectors in academic English". *Journal of English for Academic Purposes*, 12, 192–202.
- Chen, C. W. 2006. "The use of conjunctive adverbials in the academic papers of advanced Taiwanese EFL learners". *International Journal of Corpus Linguistics*, 11, 1, 113–130.
- DavatgariAsl, H.; Moradinejad, A. 2016. "The Effect of Explicit Instruction of Discourse Markers on Iranian EFL Learners' Speaking Ability". *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 3, 5, 190–202.
- Granger, S.; Tyson, S. 1996. "Connector usage in the English essay writing of native and non-native EFL speakers of English". *World Englishes*, 15, 1, 17–27.
- Hernández, T. 2008. "The Effect of Explicit Instruction and Input Flood on Students' Use of Spanish Discourse Markers on a Simulated Oral Proficiency Interview". *Hispania*, 91, 3, 665–675.
- Hong, H.; Cao, F. 2014. "Interactional metadiscourse in young EFL learner writing. A corpus-based study". *International Journal of Corpus Linguistics*, 19, 2, 201–224.
- Hyland, K. 2004a. *Disciplinary Discourses. Social Interactions in Academic Writing*. Michigan Classics Edition: Michigan.
- Hyland, K. 2004b. "Disciplinary interactions: metadiscourse in L2 postgraduate writing". *Journal of Second Language Writing*, 13, 133–151.
- Hyland, K. 2005. *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*. London – New York: Continuum.
- Hyland, K. 2017. "Metadiscourse: what is it and where is it going?" *Journal of Pragmatics*, 113, 16–29.
- Intaraprawat, P.; Steffensen, M. S. 1995. "The Use of Metadiscourse in Good and Poor ESL essays". *Journal of Second Language Writing*, 4, 3, 253–272.
- Jokić, N. 2017. "Metadiscourse in ELF spoken discourse of Erasmus students in Austria". *AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik*, 42, 2, posebno izdanje „Metadiscourse in interactive contexts", 211–223.
- Kibler, A. K.; Salerno, A. S.; Palacios, N. 2014. "“But Before I Go to My Next Step’: A Longitudinal Study of Adolescent English Language Learners’ Transitional

- Devices in Oral Presentations". *TESOL Quarterly*, 48, 2, 222–251.
- Mauranen, A. 1993. "Contrastive ESP Rhetoric: Metatext in Finnish-English Economics Texts". *English for Specific Purposes*, 12, 3–22.
- Milton, J.; Tsang, E. S. C. 1993. "A corpus-based study of logical connectors in EFL students' writing: Directions for future research". Perbertom, R.; Tsang, E. S. C. (ur.). *Studies in Lexis*. Hong Kong: Hong Kong University Press, 215–246.
- Noble, W. 2010. "Understanding Metadiscourse Use: Lessons from a 'Local' Corpus of Learner Academic Writing". *Nordic Journal of English Studies*, 145–169.
- Parise, P. 2013. "Mind the Gap: Interpretations of Sentence-Initial Coordinating Conjunctions in Linguistic Studies of L2 and L1 Writing". *BULLETIN of Kanagawa Prefectural Institute of Language and Culture Studies*, 2, 117–130.
- Pavičić Takač, V.; Bagarić Medve, V. 2013. *Jezična i strategijska kompetencija u stranome jeziku*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Pavičić Takač, V.; Kružić, B.; Vakanjac Ivezić, S. 2020. "A Corpus-driven Exploration of Lexical Discourse Markers in L2 Academic Texts". Carrió-Pastor, M. L. (ur.). *Corpus Analysis in Academic Discourse: Academic Discourse and Learner Corpora*. New York: Routledge, 169–190.
- Pavičić Takač, V.; Vakanjac Ivezić, S. 2019. "Frame markers and coherence in L2 argumentative essays". *Discourse and Interaction*, 46–71.
- Pon, L.; Kramarić, M. 2018. „Zum Gebrauch der Konjunktion 'und' in schriftlichen Produktionen kroatischer DaF-Lernender". *Strani jezici: časopis za primijenjenu lingvistiku*, 46, 1/2, 41–63.
- Reitbauer, M. 2001. "Are you with me? Talking to Readers in Academic Discourse: An Empirical Investigation into Using Metadiscourse as a Means of Improving Reading Comprehension". *AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik*, 26, 2, 199–211.
- Sadeghi, B.; Kargar, A. 2014. "The Effect of Explicit Instruction of Discourse Markers on EFL Learners' Writing Ability". *International Journal of Educational Investigations*, 1, 1, 328–338.
- Shi, W.; Han, J. 2014. "Research on Writing Samples from the Perspective of Metadiscourse". *English Language Teaching*, 7, 11, 151–158.
- Silić, J.; Pranjković, I. 2007. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tankó, G. 2004. "The use of adverbial connectors in Hungarian university students' argumentative essays". Sinclair, J. McH. (ur.). *How to Use Corpora in Language Teaching*. Amsterdam: Benjamins, 157–181.
- Tyler, A. 1992. "Discourse Structure and the Perception of Incoherence in International Teaching Assistants' Spoken Discourse". *TESOL Quarterly*, 26, 4, 713–729.
- Vande Kopple, W. J. 2012. "The importance of studying metadiscourse". *Applied Research on English Language*, 1, 2, 37–44.
- Valero-Garcés, C. 1996. "Contrastive ESP Rhetoric: Metatext in Spanish-English Economics Texts". *English for Specific Purposes*, 15, 4, 279–294.
- Williams, J. 1992. "Planning, Discourse Marking, and the Comprehensibility of International Teaching Assistants". *TESOL Quarterly*, 26, 4, 693–711.
- Yüksel, H. G.; Kavanoz, S. 2018. "Dimension of Experience: Metadiscourse in the Texts of Novice Non-Native, Novice Native and Expert Native Speaker". *Advances in*

Language and Literary Studies, 9, 3, 104–112.

Zarrati, Z.; Nambiar, R.; Maasum, T. N. R. T. M. (2014). "Effect of Metadiscourse on Reading Comprehension of Iranian EFL Learners". *3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies*, 20, 3, 27–38.

ZEROJ (2005) = Vijeće Europe. 2005. *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje, vrednovanje*. Zagreb: Školska knjiga.

ZEROJ (2020) = Council of Europe. 2020. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Prilozi

Tablice

Tablica 1. Podatci o ispitanicima

Tablica 2. Podatci o strukturi korpusa

Tablica 3. Klasifikacija interaktivnih metadiskursnih označivača

Tablica 4. Učestalost i (ne)primjerenost uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima na engleskome jeziku

Tablica 5. Učestalost i (ne)primjerenost uporabe interaktivnih metadiskursnih označivača u argumentacijskim esejima na njemačkom jeziku

Tablica 6. Rezultati Mann-Whitneyjeva U-testa za varijable označivači prijelaza i označivači okvira

Tablica 7. Učestalost izraza za označavanje redoslijeda argumenata u argumentacijskim esejima na engleskome i njemačkome jeziku

Tablica 8. Rezultati Mann-Whitneyjeva U-testa za varijablu neprimjerenost uporabljeni interaktivni metadiskursni označivači

Slike

Slika 1. Zastupljenost pojedinih interaktivnih metadiskursnih označivača u tekstovima na engleskome i njemačkome jeziku (*rf*)

Slika 2. Zastupljenost neprimjerenost uporabljenih interaktivnih metadiskursnih označivača u tekstovima na engleskome i njemačkome jeziku (*rf*)

Slika 3. Pojednostavljeni prikaz tijeka ovladavanja interaktivnim metadiskursnim označivačima s obzirom na učestalost uporabe i raspon

INTERACTIVE METADISCOURSE MARKERS IN FOREIGN LANGUAGE TEXTS AT THE B2 LEVEL

Abstract

Discourse competence is a very important component in the structure of communicative language competence and it refers to the ability to design texts. One important aspect of text production is the appropriate use of interactive metadiscourse markers.

This paper studies the use of interactive metadiscourse markers by Croatian foreign language users of English and German at the B2 level according to the CEFR. Using a writing task as an instrument, a corpus of argumentative essays containing 82 texts per language was collected. The texts were analysed with regard to the use of interactive metadiscourse markers using Hyland's (2005) classification. The qualitative and the quantitative analyses were conducted using The Sketch Engine tool and the SPSS 20 program respectively.

The frequency of the use of frame markers, the presence of expressions typical for higher levels of communicative language competence, the range of types of interactive metadiscourse markers, and the proportion of inappropriately used expressions indicate a better mastery of interactive metadiscourse markers by foreign language learners of English. The use of expressions to indicate the order of steps in argumentation by the participants of both groups reveals certain shortcomings with regard to the ability of the global organization of the text. The use of expressions typical of spoken language can be observed among individual participants, regardless of their language.

A better understanding of the mastery of interactive metadiscourse markers and especially the problems they pose would be possible through gaining insight into the text production process using psycholinguistic research methods during or after the writing tasks, given that the analysis of the participants' texts can only identify, but not explain, cases of the inappropriate use of interactive metadiscourse markers.

Key words: interactive metadiscourse markers, English as a foreign language, German as a foreign language, discourse competence, B2 level.

UDK 81'246.3-053.5
Izvorni znanstveni rad
Priljeno 12. 6. 2023.
DOI: 10.38003/zrffs.16.6

Ana Petravić
Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet
HR-10000 Zagreb, Savska cesta 77
ana.petravic@ufzg.hr
<https://orcid.org/0000-0003-0975-9622>

Ana Šenjug Krleža
Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet
HR-10000 Zagreb, Savska cesta 77
ana.senjug@ufzg.hr
<https://orcid.org/0000-0003-4137-3682>

Željka Knežević
Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet
HR-10000 Zagreb, Savska cesta 77
zeljka.knezevic@ufzg.hr
<https://orcid.org/0000-0002-1196-1363>

LEARNER STRATEGIES AND THE PERCEPTION OF CROSS-LINGUISTIC INTERACTION IN YOUNG L3 LEARNERS: AN EMPIRICAL STUDY IN PRIMARY SCHOOL FLT

Abstract

Founded on psycholinguistic insights into the interaction between the language systems of multilinguals and the key role that language learning awareness carries in the development of L3 students' multilingual systems, the paper deals with the use of learner strategies and the perception of cross-linguistic interaction. The results of the empirical research carried out on an extensive sample of primary school students whose L1 is Croatian, while L2 and L3 are English or German, show that primary school L3 learners apply both examined components of language learning awareness in learning and using languages. However, the findings also suggest that their multilingual potential is neither used nor developed sufficiently in primary school language teaching.

Key words: cross-linguistic interaction, language education, language learning awareness, learners' strategies, multiple language acquisition, primary school

1. Introduction

Research of third language acquisition (TLA) and multiple language acquisition (MLA)¹ shows that the process of TLA is essential for developing individual

1 Despite the differences in focus, *TLA* and *MLA* will be used here as synonyms. The abbreviation *MLA* for *multiple language acquisition* used in this paper should not be confused with the abbreviation *MLA* for *multilingual awareness* used by Jessner and her co-authors. (Jessner and Allgäuer-Hackl 2015, Hofer and Jessner 2019).

multilingualism (Hufeisen 2010) and that, in comparison with second language acquisition (SLA), it has marked specificities (Jessner and Allgäuer-Hackl 2015). One of the central characteristics of complex multilingual systems which start to develop with the introduction of L3 is *cross-linguistic interaction* (CLIN) – a dynamic and multidirectional interplay of a multilingual learner's language systems (Hofer and Jessner 2019; Jessner 2006). Based on that, multilinguals can explore the potentials for developing and applying *multilingual awareness* (Hofer and Jessner 2019; Jessner 2006) and *language learning awareness* which, in their interdependence, can have a positive effect on the improvement of language abilities and foster efficiency in language learning (De Angelis and Jessner 2012; Jessner 2018; Marx and Hufeisen 2010).

The focus of this paper comprises two components of language learning awareness in MLA learner strategies and learners' perception of the interaction between languages learned. Starting from the theoretical and empirical insights in that area, the paper presents the results of an empirical study of the two mentioned aspects carried out on a sample of L3 students in a Croatian primary school.² The findings are discussed in the context of institutional FLT.

2. Language learning awareness in multiple language acquisition – theoretical and empirical insights

Within the context of dynamic system theory, psycholinguistic knowledge, which emphasizes that language systems of multilinguals are neither added nor overlapped but engage in a dynamic interaction creating an entirely new quality of individual subsystems and the overall multilingual system, is essential. Based on this, Hofer and Jessner (2019: 6) propose that "[t]he common proficiency underlying multiple languages can be thought of as an extended and integrated *multilingual operating system* (MOS) with dynamic and complex cross-language interactions and with cross-fertilization effects that facilitate and expedite the processing and learning of multiple languages." The *Dynamic Model of Multilingualism* (Herdina and Jessner 2002; Jessner 2006) models these interactions and postulates that the interrelationship between languages and the variability of involved language systems is manifested in the complex set of specific phenomena known as *cross-linguistic interaction* (CLIN). In last few decades, research in MLA has shifted its focus of CLIN from rather negative cross-linguistic influence in the sense of interference, code-switching and borrowing, to possible positive manifestations of the dynamic interplay of languages like transfer of knowledge, use of analogies, and cross-lingual inferencing (Hofer and Jessner, 2019). In other words, the concept of CLIN encompasses various synergy as well as interferential effects on the development of the language systems of multilinguals, which are reflected in the development of learner's specific metacognitive abilities (Jessner 2006; Hofer and Jessner 2019). It is thought that the quantitative growth of CLIN in multilinguals improves the process of TLA (De Angelis and Jessner 2012; Hufeisen and Jessner 2018).

² Primary school in Croatia comprises grades 1-8.

It is crucial that the TLA takes place “[...] at the existing bilingual norm [...]” (Jessner and Allgäuer-Hackl 2015: 218), which opens multiple and multidirectional possibilities for the transfer of language knowledge between L1, L2, and L3. What is more, as emphasised by the *Factor Model of Multiple Language Acquisition* (Hufeisen, 2010), based on the previously acquired knowledge in the process of foreign language learning and on learning strategies, L3 learners dispose of significant learning experience and therefore they approach the L3 in a more cognitive manner. As a result of such processes, but also as their catalyst, TLA research stresses the importance of developing language awareness. Jessner (2006), in the context of MLA, refers to this as *multilingual awareness*, which includes *metalinguistic* and *cross-linguistic awareness* and is “conceptualized as the ability to focus on multiple languages at any time and to reflect and contrast aspects of language³ at all levels, from the linguistic to the sociocultural and pragmatic” (Hofer and Jessner 2019: 2). Another indispensable component of MLA, alongside multilingual awareness, is language learning awareness (Bär 2009; Behr 2007; Jessner 2018) which enables learners to reflect, understand and accordingly control their own learning process (Jessner 2018). MLA relies on language learning awareness but at the same time, it also encourages its development (Jessner 2018).

The function of these two closely related forms of awareness in learning languages is observed by FLT specialists as rationalisation and increased efficiency of L3-Ln teaching, including an increase in motivation (Neuner 2004; Rampillon 2005; Bär 2009) as well as encouragement of student autonomy in acquiring L3-Ln as preparation for lifelong learning. However, the use and development of the plurilingual potential of L3 students is not self-explanatory. Some of them, regardless of their simultaneous acquisition of several languages, retain the *monolingual modus* (e.g. Müller-Lancé 2003), which inhibits the possible positive effects of CLIN. Therefore, the teaching of languages should systematically develop multilingual awareness and language learning awareness (Hofer and Jessner 2019).

The interest of this paper is directed towards language learning awareness in MLA. This comprises the procedural component or “awareness and knowledge of one’s own process of foreign language learning” (Neuner 2004: 28), and knowledge of general characteristics of foreign language learning, and personal behaviour within that process (Neuner 2004). The central role within language learning awareness is attributed to strategies learners use in language learning processes (Bär 2009; Behr 2007; Nosratinia et al. 2014). In this paper, we will refer to these strategies as learner strategies in the process of MLA that rely on cross-linguistic similarities and transfer between languages (Dimitrenko 2017). Accordingly, these strategies include comparison and transfer between languages as well as the establishment of interlingual connections (Hufeisen 2010; see also Hufeisen and Jessner 2018) in both language reception and language production. The basis for developing and fostering the aforementioned strategies is the reflection and verbalisation of their use in the language learning process (Neuner 2004). This is why we consider social strategies, such as asking questions and cooperating with others (Oxford et al. 1989), as an important component of learner strategies in MLA.

3 At this point, we find it relevant to remind the reader that primary school in Croatia comprises eight grades.

The development and use of learner strategies in MLA is closely related to the learners' perception of MLA, i.e. with the individual's experience of specific processes of MLA and their impact on achievement in learning and using languages. The key role in this segment is attributed to the way students perceive CLIN, as this is the foundation on which they can develop and apply appropriate strategies, and hence improve their process of learning and using languages (Jessner et al. 2016). Therefore, the narrower focus of this paper is directed towards learner strategies and the perception of CLIN as two relevant components of MLA.

Research on learner strategies among multilinguals established that the repertoire of strategies increases with the number of languages learned or with the time spent on learning (for an overview, see Dimitrenko 2017), that L3 learning represents a minimal threshold after which students more frequently and in greater number apply learner strategies (Kemp 2007, see also Sung 2011), and that the use of strategies can be improved by targeted input for raising awareness of processes and strategies in TLA (Bär 2009; Behr 2007; Dahm 2017; Petravić and Horvatić Čajko 2014). Correlations between the use of certain learner strategies and the frequency between informal language use outside the classroom were also detected (Mišler 1999). Furthermore, research has shown that multilinguals use specific learner strategies (Bär 2009; Kemp 2007). They mainly rely on the search for similarities as a typical strategy of (multi)lingual processing (Jessner 2006; Török and Jessner 2017), and they, depending on the language proficiency, also use various compensatory production strategies (Letica Krevelj 2012).

Considering learners' perception of MLA, research shows that adults, as well as young learners are aware of CLIN. They use previously acquired knowledge in other languages when decoding meaning of a less known or unknown language (Hofer and Jessner 2019; Woll 2018), and they are able of expressing their metalinguistic and cross-linguistic reflections to some extent (Hofer and Jessner 2019; Troha et al. 2020). Metalinguistic and cross-linguistic awareness are also closely related to learner strategies, as multilinguals use different strategic processing than mono- or bilinguals when encountering an unknown language (Hufeisen and Jessner 2018).

According to the results of previous findings (for an overview of the research, see Cenoz and Gorter 2022), one of the important factors influencing CLIN is the subjective experience of the distance or closeness of the L1-L2-L3 language systems. For various language constellations with differing outcomes, the tested assumption has been that in learning and using L3, the role of the supplier language is not necessarily performed by the language, which is objectively similar to the target language, but the language students perceive as similar (Letica Krevelj 2016; Lindquist 2017; Ó Laoire and Singleton 2009). Research on the subjective theories of multilinguals regarding MLA provided further insights into learners' perception of CLIN. The findings warned of students' awareness of specific teaching methods and appropriate L3-Ln learning strategies (Kallenbach 1998) and indicated that learners comprehend both positive and negative effects of CLIN, however only some of them are capable of productively integrating inhibiting aspects of CLIN into individual MLA processes (Hufeisen 1998).

These insights concerning learner strategies and the perception of CLIN have mainly been obtained from studies on adolescent and adult populations and numerically limited participant samples. However, there are also some empirical studies (so far known to us) which, in their investigation of the broader context of MLA among 8 to 13 year-old children, sporadically yielded findings on learner strategies and their perception of CLIN (Hofer 2015; Hofer and Jessner 2019; Jessner et al. 2016; Kierepka and Krüger 2007; Troha et al. 2020; Troha 2022). These studies indicate that children possess the ability to perceive CLIN and use some learner strategies, especially when provided with specific input. Based on this information, there is a need for research with a narrower focus on these two aspects of language learning awareness in MLA, involving a larger number of younger L3 learners in an institutional setting. Such research could be essential for deepening the understanding and scientifically improving institutional learning and teaching of L3-Ln, and of language education in general.

Within that framework, the following sections of this paper report on the empirical research of language learning awareness in MLA in primary school FL learning regarding two language constellations typical for Croatian education – English or German as L2 or as L3. That means that both languages are being learned – either as the obligatory first foreign language (FL1) starting in grade 1 or as the second foreign language (FL2), which can be selected in grade 4.

3. Empirical research of L3 students' language learning awareness in MLA in primary school

3.1 Method

Goals and research question

The basic aim of the research was to gain insight into the perception of CLIN and learner strategies in MLA among primary school students guided by the following research questions:

1. Do students notice CLIN between languages they are learning and what is their perception of those occurrences?
2. Are learner strategies in MLA used by students and to what extent?
3. Is there a relationship between the perception of CLIN and use of learner strategies?

The formulation of our hypotheses was guided by previous research which established that length of FL learning (see Dimitrenko 2017), and the informal use of language in out-of-school contexts including media, peer communication, and others (Mißler 1999), affecting learners' perception of CLIN and the use of learner strategies. In that respect, it can be assumed that students who have English as their first foreign language (FL1), which is also the language they are more exposed to in an out-of-school context, will more frequently observe CLIN and use more learner strategies.

In that respect, the following hypotheses were set:

Hypothesis 1. Students who have been learning a foreign language for a longer time,

implying students of higher grades, will more frequently observe CLIN and more frequently use learner strategies.

Hypothesis 2. Students whose first foreign language is English will more frequently observe CLIN and more frequently use learner strategies.

Participants

The research was part of an extensive study of multilingual profiles of primary school⁴ students in grades 4–7. The sample comprised 580 students between the ages of 9 and 14 from four schools in Zagreb. Relating to the second hypothesis (H2) and based on data from the language biography questionnaire, students with Croatian as L1 who are learning English and German respectively as L2/FL1 and L3/FL2 were extracted from the sample. We are referring to 454 students, i.e. 78.28% of the total sample of which 50.9% are girls. The FL1 of two-thirds of the subsample was English, while one-third reported learning German as FL1. The subsample encompassed 30.6% of the students from grade 4, 24.7% from grade 5, 24.4% from grade 6, and 20.3% from grade 7 (Table 1)

Table 1. Sample breakdown with respect to grade attended
and foreign language learned as FL1

Grade		FL1		Total
		English	German	
Grade	4	94 (30.82%)	45 (30.20%)	139 (30.62%)
	5	74 (24.26%)	38 (25.50%)	112 (24.67%)
	6	80 (26.23%)	31 (20.81%)	111 (24.45%)
	7	57 (18.69%)	35 (23.49%)	92 (20.26%)
Total		305 (67.18%)	149 (32.82%)	454

The research was conducted at the end of the first semester. In that respect, the duration of learning FL1 ranged between four years and three to four months, or seven years and three to four months. For FL2 learners, the duration of learning ranged from three to four months, or three years and three to four months.

Instruments

As part of the study on the multilingual profiles of primary school students, a series of instruments and research procedures were used. This paper presents the results of the questionnaire which comprised three parts all formulated in the Croatian language as the students' mother tongue to ensure comprehension for the students:

- language biography questionnaire comprising 14 questions relating to the languages students learn in school and out-of-school, motivation for learning languages, overall achievement in those subjects, etc.;
- 4-point scale questionnaire regarding learners' perception of CLIN at the general level of language systems where students estimated the frequency

⁴ At this point, we find it relevant to remind the reader that primary school in Croatia comprises eight grades.

with which Croatian, English and German assist them in learning the other two languages in their language repertoire,

Item example:

Do the languages you are currently learning or have previously learned assist in your current language learning?

1 = never, 2 = sometimes, 3 = often, 4 = always;

When learning Croatian , I find assistance in:					When learning English , I find assistance in:					When learning German , I find assistance in:				
English	1	2	3	4	Croatian	1	2	3	4	Croatian	1	2	3	4
German	1	2	3	4	German	1	2	3	4	English	1	2	3	4
another					another					another				
language	1	2	3	4	language	1	2	3	4	language	1	2	3	4

- c) 4-point scale (from 1=never to 4=always) questionnaire regarding language learning awareness in MLA where students estimated the frequency of individual use of learner strategies and the perception of specific aspects of CLIN within MLA.

This instrument contained 31 items, partially formulated based on the qualitative findings derived from Hofer's (2015) research which provides examples of CLIN manifestations and learner strategies in nine-year-old participants' expressions. Additionally, observations from teachers who taught experimental groups of 5th grade students in the study of the role of multilingual competence in FL learning conducted by Troha (2022) during the 2016/2017 school year were used for formulating some items. To reduce the number of items and identify latent variables in learner awareness in the process of multiple language acquisition, an exploratory factor analysis was conducted. The Kaiser-Meyer-Olkin test ($KMO=0.878$) and Bartlett's test of sphericity ($p<0.000$) indicated that the correlation matrix of variables was suitable for factorization. The initial solution yielded 7 factors which explain approximately 55% of the shared variance. However, the last factor loaded significantly with only two items which showed weakness due to similar loadings on several factors. To improve the questionnaire, these items were removed. The final solution extracted six factors which explained approximately 53% of the variance (Table 2).

*Table 2. Factor saturations and distributions of individual items
after applying Direct Oblimin rotation to the section of the instrument
regarding language learning awareness in MLA*

Items	Factors					
	1	2	3	4	5	6
When I'm studying, the words I've already learned in other languages help me.	.433					
When I'm studying, I compare rules from different languages.	.438					
When I'm missing a word, I use a word from another language.	.502	.367				
When I'm speaking or writing in one language, similar words in different languages help me.	.589					
When I'm speaking or writing in one language, a rule from another language helps me.	.606					
When I'm reading or listening to a text in one language, familiar words from other languages help me in comprehension.	.600					
When I'm reading or listening to a text in one language, rules from other languages help me in comprehension.	.573					
I notice in my classmates that a rule from another language helps them.	.513					
When I'm studying, similar words in different languages confuse me.		.697				
When I'm missing a word, I invent one that sounds or seems as if it's from that language.	.362	.591				
When I'm speaking or writing in one language, I get distracted by words which are similar in different languages		.682				
When I'm speaking or writing in one language, I sometimes mix up words or rules from different languages.		.626				
When I'm speaking or writing in one language, I sometimes pronounce a word in a way that it sounds like it's from another language.		.465				
When I'm reading or listening to a text in one language, familiar words from other languages distract my comprehension.	-.309	.360				

When I'm reading or listening to a text in one language, rules from other languages distract my comprehension.	.416	.346	.349			
It helps me when the teacher in one language class points out similarities with words or rules in another language that I'm learning.	.753					
It helps me when the teacher in one language class points out possible mistakes due to differences in the languages we are learning.	.842					
It helps me when the teacher in one language class gives ideas on how to use the knowledge from other languages we already have.	.814					
It helps me when the teacher in one language class organizes activities in which we make connections with different languages we are learning.	.604					
When I'm studying, I remember situations in class when the teacher compared words or related rules from different languages.	.347					
When I'm studying, I pronounce words from different languages out loud and compare their pronunciation.	.484					
When I'm studying, I make word lists in different languages that have the same meaning.	.808					
When I'm studying, I make lists of similar words from different languages.	.786					
When I'm missing a word, I ask the teacher.		.721				
When I'm missing a word, I ask my classmates.		.620				
When I'm speaking or writing in one language, I ask for assistance from the teacher or my classmates.		.696				
I notice among my classmates that they mix up words from different languages.			.730			
I notice among my classmates that they mix up rules from different languages.			.818			
I notice among my classmates, that they sometimes pronounce words from one language as if they were from another language.			.604			
Eigenvalues	7.248	2.317	2.008	1.590	1.321	1.173
Percentage of variance	24.992	7.989	6.925	5.484	4.556	4.043
Cronbach's alpha coefficient	.768	.740	.758	.673	.635	.721

The first factor obtained through factor analysis is saturated with eight items related to the perception of supportive CLIN occurrences and on language production and reception strategies based on positive transfer at the lexical and morphosyntactic levels in language comprehension and production processes. We labelled this factor *positive CLIN* in learning and using languages. The second factor, *negative CLIN* in learning and using languages, is saturated with seven items which are conceptually comparable to the items of the previous factor but in an opposite direction and refer to the inhibitory effects of CLIN and instances of negative transfer. The third factor termed *noticing specific teaching methods* gathered five items related to teaching activities of cross-language linking and the integration of language knowledge and which relate to activities used by foreign language teachers while teaching. The remaining three factors are saturated with three items each. The fourth factor consists of items related to *learners' strategies for vocabulary acquisition*, namely, comparing the pronunciation, forms, and meanings of words from different languages. Items saturating the fifth factor represent *social strategies*, specifically seeking help from the teacher or classmate in situations where adequate linguistic means are lacking. The final, sixth factor, *noticing CLIN among peers*, is saturated with items related to noticing occurrences of mixing words, grammatical rules, and pronunciation from different languages by classmates.

Positive and negative CLIN in learning and using languages and noticing CLIN among peers are components of learner perception of specific aspects of CLIN in the process of MLA. On the other hand, strategies for vocabulary acquisition, social strategies and noticing specific teaching methods are constituents of learner strategies in MLA. It is important to note that due to the extensiveness of the questionnaire, it was necessary to limit the inclusion to specific learner strategies. Therefore, this research includes strategies which are age-appropriate for students and comprehensible in the form of items. All further analyses in this section of the instrument were conducted based on the described factors.

Procedures

The research was conducted using the paper and pencil method, where the content of items and visual design of the questionnaire had been tailored to students in the 9 to 14 age group. In each school, particular teachers were assigned to explain the questions to the students based on the instructions provided and to be available for additional clarifications. The data collected was analysed with the SPSS for Windows software. Basic descriptive statistical parameters were calculated for all variables. As described previously, in the part of the instrument relating to the perception of specific aspects of CLIN and learner strategy exploratory factor analysis was conducted using the principal component method. The reliability of the obtained factors was assessed using Cronbach's alpha coefficient. An analysis of variance and t-test were used to test the hypotheses.

3.2 Results and interpretation

3.2.1 Learners' perception of CLIN

The answer to the question whether students notice CLIN between the languages they are learning and how they perceive those occurrences is obtained from students' estimates of their perception of CLIN at the general level of language systems and the mean values of factors in the area of perception of specific aspects of CLIN.

Regarding the perception of CLIN at the general level (Table 3), a great number of students report that the languages learned never help them in learning other languages. Here, there is an evident quantitative difference between a large group of participants who do not perceive the support of L2 and L3 when learning L1 (43-50%) and a group which does not notice the support of L1 when learning L2 and L3 (around 36%), i.e. the support of one FL in learning another FL (26-33%). The occasional assistance of L1, L2 and L3 in learning other languages is reported by approximately one third of the participants. On the other hand, approximately one-third of the participants also estimate that in learning German or English as L2 or L3, the other language of this FL pair often or almost always helps them (30% vs. 35%), which is similar to the findings of Woll (2018), and Hofer and Jessner (2019). The same number of participants also find that their L1 helps them in learning both FLs (35%). Opposite that, a notably smaller number of participants reported significant support of FL in learning L1.

Table 3. Perception of CLIN at the general level in %

	Support for learning Croatian		Support for learning English		Support for learning German	
	E	G	C	G	C	E
never (1)	43.2	49.5	36.1	32.5	35.6	26.4
occasionally (2)	38.7	34.4	29.9	34.9	27.0	37.4
often (3)	10.3	11.5	15.3	22.4	21.8	24.9
almost always (4)	7.8	4.6	18.7	10.2	15.6	11.3

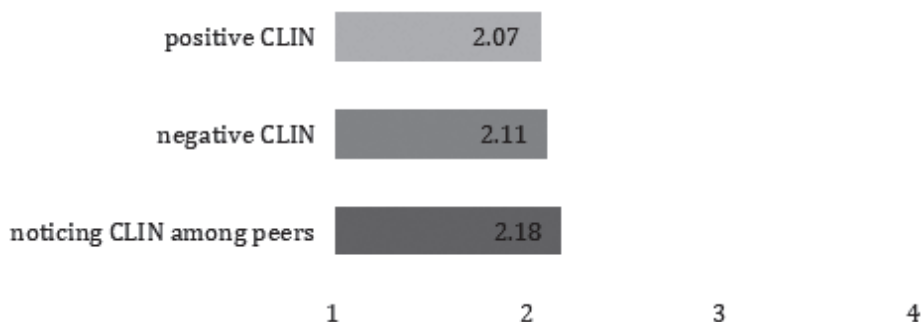
C=Croatian, E=English, G=German

A relatively high proportion of students who do not notice the possible support of one language when learning other languages leads to the conclusion that many learners do not use or are not aware of the multilingual potential that is at their disposal. However, it is observable that with FL, approximately a third of the participants perceive occasional, or frequent and very frequent, support from the other FL, which seemingly reflects the psychotypological factor of experiencing English and German as more mutually alike, compared to Croatian. Those findings are in line with previous research findings (see Cenoz and Gorter, 2022) that stress the subjective experience of the closeness of language systems as an aspect that influences CLIN.

When it comes to learners' perceptions of specific aspects of CLIN, the mean values in Figure 1 show that respondents occasionally ($M \approx 2$) notice positive and negative CLIN as well as CLIN among peers. It seems that the balance in the perception of supporting and inhibiting CLIN in personal processes of learning and the use of

languages as well as noticing such occurrences among peers can be interpreted as favourable groundwork for the targeted development of cross-linguistic connections in teaching. However, from the aspect of glottodidactics, these results are disappointing as they imply that learners notice links between languages only sporadically and that the potentials of CLIN as support in MLA are neither used nor developed systematically in teaching.

Figure 1. Perception of specific aspects of CLIN – mean values of factors

3.2.2 Use of learner strategies

A somewhat altered distribution was established in the area of learner strategies in the context of MLA. Students report frequent use of social strategies ($M=2.7$) and frequent noticing of specific teaching methods regarding cross-language linking ($M=2.6$). However, strategies for vocabulary acquisition are applied only occasionally ($M=1.6$) (Figure 2). It seems that in the process of MLA, students significantly rely on support from interpersonal strategies which include peers and/or teachers, and they are less inclined to use strategies demanding their independent engagement. That could suggest that learner's autonomy is not sufficiently being developed in teaching, i.e. that language education is insufficiently directed towards preparing students for lifelong language learning.

Figure 2. Learner strategies – mean values of factors

3.2.3 Relationship between the perception of CLIN and learner strategies

Regarding the relationship between the perception of CLIN on the one hand and learner strategies and use of language on the other, Pearson's correlation coefficient (Table 4) shows significant correlations between these two tested components. Similar to the findings in previous research presented by Hufeisen and Jessner (2018), students who frequently notice specific aspects of CLIN use learner strategies more frequently in MLA, and vice versa. Notably, we highlight the correlation between learners' strategies for vocabulary acquisition and the perception of positive CLIN, social strategies and the perception of negative CLIN and noticing teaching methods and noticing CLIN among peers. These correlations indicate the pronounced role of transfer at the lexical level in forming cross-linguistic connections and suggest the compensatory role of social strategies in avoiding negative CLIN. The positive relationship between noticing specific teaching methods and noticing CLIN among peers indicates that students may focus attention on incentives that come from their partners in learning and communication. These results may point not only to the close relationship and interdependence of both tested segments of language learning awareness in MLA but also suggest the need for fostering their synergy in language teaching.

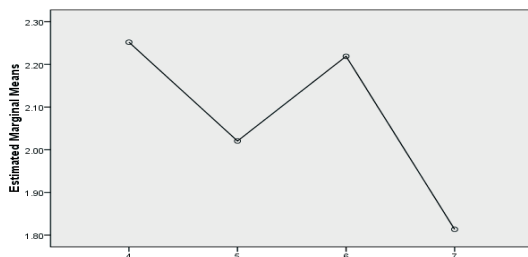
Table 4. Correlation between specific aspects of CLIN and learner strategies

	positive CLIN	negative CLIN	noticing CLIN among peers
Strategies for vocabulary aquisition	.474**	.333**	.237**
Social strategies	.306**	.350**	.182**
Noticing teaching methods	.411**	.352**	.341**

3.2.4. The influence of length of studying FL on the perception of CLIN and use of learner strategies in MLA

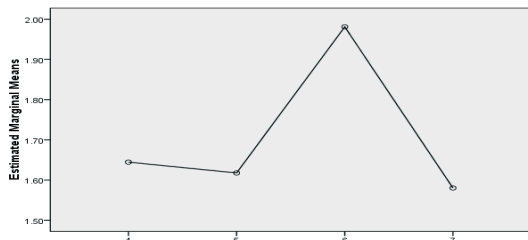
Hypothesis 1 regarding the length of studying FLs on the perception of CLIN and the use of learner strategies was tested through an analysis of variance. Statistically significant differences between participants in the perception of CLIN at the general level was established only for the assistance of German in learning Croatian and English. Compared to students in other grade levels, students in grades 4 and 6 more frequently find German to assist in learning English (Figure 3). In addition, grade 6 students more frequently find German to assist in learning Croatian as well (Figure 4).

Figure 3. Perception of assistance of German in learning Croatian by grade level

df	F	p
3	3.988	.008

Figure 4. Perception of assistance of German for learning English by grade level

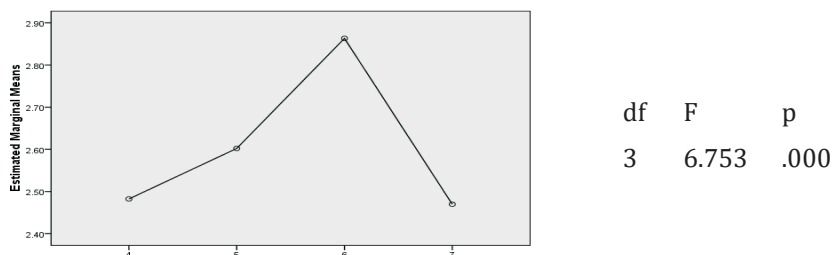
df	F	p
3	5.068	.002

The explanation for the established results of grade 4 and grade 6 students can be found in the *Teaching curriculum for primary school* (MZOŠ 2006),⁵ which defines very similar topics for German as FL1 and English as FL2, and vice versa. Furthermore, students systematically encounter FL2 for the first time in grade 4 and the initial impression of numerous similarities with FL1 are rather strong, particularly regarding vocabulary. The pronounced perception of assistance of German in learning Croatian in grade 6 is understandable considering the numerous links in the grammatical content of the two subjects (MZOŠ 2006). These findings point to the importance of having curricular coherence of language subjects for a more holistic language education of students. Otherwise, as the presented results show, growth of students' language learning awareness in MLA cannot be expected to correlate with years of learning.

In support of this interpretation, we point to the complete absence of statistically significant results regarding the length of learning FLs on learners' perception of specific aspects of CLIN and only one statistically significant indicator of that influence on learner strategies. A statistically significant difference in the area of strategies was established only with respect to noticing teaching methods (Figure 5) in favour of students in grades 5 and 6 who more frequently notice teaching activities of cross-language linking.

⁵ At the time of the research, the *Teaching curriculum for primary school* (MZOŠ 2006) was in effect.

Figure 5. Noticing specific teaching methods with respect to length of study

Students in grade 6 dominate also in this aspect of language learning awareness in MLA. It is possible that the abovementioned relatedness of content within the curriculum coincides with learners' growing cognitive maturity, making them more ready for the use of cross-linguistic connections in MLA.

From the results presented, it is evident that H1, which assumed that the length of learning a foreign language affects learner's perception of CLIN and the use of learning strategies and language use, has not been confirmed.

3.2.5 The influence of the order of learning FLs on the perception of CLIN and the use of learner strategies

Hypothesis 2 regarding the influence of order of learning FLs on the perception of CLIN and the use of learner strategies was tested using t-tests. Statistically significant differences between students with German, or English as FL1, were established solely with respect to some components of the perception of CLIN in the direction of more intensive influence of the German language. In the segment perception of CLIN at the general level, this implies noticing the support of German in learning Croatian ($t=-1.983$, $p=.048$). It is interesting that the direction of CLIN in this case is moving from FL to L1. Thus, in addition to the objective similarities in the morphology and syntax of both languages, we can also assume a possible correlation with the more cognitive approach to teaching the German language, namely the earlier introduction of grammatical concepts in German language teaching in comparison to Croatian language teaching (MZOŠ 2006).

A statistically significant influence of German as FL1 was established in two segments of the perception of specific occurrences of CLIN as well. Students who learn German as FL1 more frequently notice inhibiting occurrences of CLIN ($t=-2.089$, $p=.037$) and phenomena of CLIN among their peers ($t=-2.469$, $p=.014$).

These results show that students with German as FL1 have a somewhat more developed awareness of the role of CLIN at the general level and in specific aspects of MLA. The established differences between students with either German or English as FL1 might point to the possible differences in the process of learning and teaching German, not only in the sense of the previously mentioned more pronounced cognitive approach, but also in more frequent cross-language linking.

This interpretation should be observed in the context of a significantly reduced exposure of students to the German language in comparison with their mother tongue Croatian and ubiquitous English, which leads both teachers and students to more frequent reliance on familiar elements from other languages for the purpose of the easier acquisition of German.

However, the complete absence of statistically significant differences in the frequency of using learner strategies in MLA between students with either German or English as FL1 not only indicates that H2, regarding the influence of the order of learning foreign languages, has not been confirmed, but also suggests that learning and teaching German as FL1 does not significantly differ from learning and teaching English as FL1 in this regard. This finding suggests shortfalls in the systematic development of specific learner strategies in FLT.

4. Conclusion

Research of the perception of CLIN and learner strategies in MLA among circa 450 young L3 learners (age 9-13) shows that students perceive the supportive role of languages of their multilingual system in MLA with pronounced variation in intensity. In contrast to the occasional noticing of specific aspects of CLIN, learner strategies are used more frequently. Despite this contrast in the frequency of perception of specific aspects of CLIN and the use of strategies, a significant correlation of those two aspects of language learning awareness in MLA was established, thus confirming the interdependence of their development.

The results imply that, although part of the students in general retain their monolingual modus, L3 students in primary school apply some components of language learning awareness in MLA and undoubtedly possess the potential for developing such awareness. However, they do not develop it, nor do they use it optimally. Additional support for reaching such a conclusion comes from the finding that the perception of CLIN and the use of learner strategies does not reveal an expected growth with years of learning FLs. In that respect, this research cautions for the more systematic and intense development of learners' language learning awareness in all language subjects, in particular FLT, in order to use learners' multilingual potential for the purpose of optimizing the learning process.

Furthermore, insights into the pronounced role of German as FL1 in the process of developing language learning awareness in MLA might warn of the importance of a more cognitive approach of MLA with emphasis on cross-language linking. They also might point to the advantages of the order of FL learning which begins with the language to which students are less exposed to in their everyday lives and in that sense suggests a review of the prevailing order of learning English as FL1.

The research findings clearly indicate the need for improving specific segments of language education. Systematic integration of developing language learning awareness in FLT should primarily focus on raising awareness of the possibilities of the transfer of language knowledge and learning experience in MLA. This implies applying appropriate teaching methods for developing cross-linguistic connections and learner strategies and encouraging students to discover and apply their multilingual potential autonomously. The precondition for efficiently carrying out

such principles of multilingual didactics in teaching practice calls for curricular coherence between language subjects at the national and school levels, followed by supporting teaching materials and the development of relevant teacher competences in initial and continuous teacher education.

References

- Bär, M. 2009. *Förderung von Mehrsprachigkeit und Lernkompetenz. Fallstudien zu Intekomprehensionsunterricht mit Schülern der Klasse 8 bis 10*. Tübingen: Gunter Narr.
- Behr, U. 2007. *Sprachenübergreifendes Lernen und Lehren in der Sekundarstufe I. Ergebnisse eines Kooperationsprojektes der drei Phasen der Lehrerbildung*. Tübingen: Gunter Narr.
- Bimmel, P.; Rampillon, U. 2000. *Lernerautonomie und Lernstrategien*. Berlin et al.: Langenscheidt.
- Cenoz, J.; Gorter, D. 2022. "Enhancing bilingual resources in third language acquisition: towards pedagogical translanguaging". *Educational Linguistics* 1(2), 338–357.
- Cohen, A. D. 1998. *Strategies in Learning and Using a Second Language*. London and New York: Longman.
- Dahm, R. 2017. "Developing Cognitive Strategies Through Pluralistic Approaches." In Gessica De Angelis, Ulrike Jessner, Marijana Kresić (Eds.), *Crosslinguistic Influence and Crosslinguistic Interaction in Multilingual Language Learning* (pp. 43-70). London et al.: Bloomsbury.
- De Angelis, G.; Jessner, U. 2012. "Writting across languages in a bilingual context: a dynamic systems theory perspective." In Rosa Manchón (Ed.), *L2 writing development. Multiple perspectives* (pp. 47-68) Berlin/New York: Mounton de Gruyter.
- Dmitrenko, V. 2017. "Language learning strategies of multilingual adults learning additional languages", *International Journal of Multilingualism*, 14:1, 6-22.
- Herdina, P.; Jessner, U. 2002. *A Dynamic Model of Multilingualism. Perspectives of Change in Psycholinguistics*. Clevedon et al.: Multilingual Matters.
- Hofer, B. (2015). *On the Dynamics of Early Multilingualism. A Psycholinguistic Study*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Hofer, B.; Jessner, U. 2019. "Assessing components of multi-(lingual) competence in young learners". *Lingua* (2019), <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2019.102747>
- Hufeisen, B. 1998. "Individuelle und subjektive Lernerbeurteilungen von Mehrsprachigkeit. Kurzbericht einer Studie." *IRAL XXXVI/2*, 121-135.
- Hufeisen, B. 2010. "Theoretische Fundierung multiplen Sprachenlernens - Faktorenmodell 2.0. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 36, 200-207.
- Hufeisen, B.; Jessner, U. 2018. "The psycholinguistics of multilingualism: learning and teaching multiple Languages". In Lisa Aronin, David Singleton (Eds.), *Twelve Lectures of Multilingualism* (pp. 65-100). Bristol: Multilingual Matters.
- Jessner, U. 2006. *Linguistic Awareness in Multilinguals. English as a Third Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jessner, U.; Allgäuer-Hackl, E. 2015. "Mehrsprachigkeit aus einer dynamisch komplexen Sicht oder warum sind Mehrsprachige nicht einsprachig in mehrfacher

- Ausführung?" In Elisabeth Allgäuer-Hackl, Kristin Brogan, Ute Henning, Britta Hufeisen, *Mehr Sprachen? – PlurCur! Berichte aus der Forschung und Praxis zu Gesamtsprachencurricula* (pp. 209-229). Baltmannsweiler: Schneider Hohengehren.
- Jessner, U.; Allgäuer-Hackl, E.; Hofer, B. 2016. "Emerging Multilingual Awareness in Educational Contexts: From Theory to Practice". *The Canadian Modern Language Review / La revue canadienne Des langues vivantes*, 72(2), 157-182.
- Jessner, U.; Megans, M.; Graus, S. 2016. "Crosslinguistic influence in Third language acquisition". In Rosa Alonso (Ed.), *Crosslinguistic Influence in Second Language Acquisition* (pp.193-214). Clevedon: Multilingual Matters
- Jessner, U. 2018. "Metacognition in multilingual learning. A DMM perspective". In Åsta Haukås, Camilla Bjørke, Magne Dypedahl, M. (Eds.), *Metacognition in Language Learning and Teaching* (pp. 31-47). London: Routledge.
- Kallenbach, C. 1998. "Da weiß ich schon, was auf mich zukommt' L3 Spezifika aus Schülersicht." In Britta Hufeisen, Beate Lindeman (Eds.), *Tertiärsprachen. Theorien, Modelle, Methoden* (pp. 47-57). Tübingen: Staufenberg.
- Kemp, C. 2007. "Strategic Processing in Grammar Learning: Do Multilinguals Use More Strategies?" *International Journal of Multilingualism*, 4 (4), 241-260.
- Kierepka, A.; Krüger, R. 2007. "Mehrsprachigkeit in der Grundschule – Vision oder Realität". In Adelheid Kierepka, Eberhard Klein, Renate Krüger (Eds.), *Fortschritte im frühen Fremdsprachenunterricht. Auf dem Weg zur Mehrsprachigkeit* (pp 113-136). Tübingen: Narr.
- Letica Krevelj, S. 2012. "Multilinguals' Exploitation of Affordances: Evidence from the Use of Compensatory Strategies." In Jelena Mihaljević Djigunović, Marta Medved Krajnović, *UZRT 2012: Empirical Studies in English Applied Linguistics* (pp. 113- 130). Zagreb: FF press.
- Letica Krevelj, S. 2016. "Multilinguals' perceptions of crosslinguistic similarity and relative ease of learning genealogically unrelated languages." *SRAZ LXI*, 175-205.
- Lindquist, C. 2017. "Do Learners Transfer from the Language They Percieve as Most Related to the L3? The Role of Psychotypology for Lexical and Grammatical Crosslinguistic Influence in French L2." In Gessica De Angelis, Ulrike Jessner, Marijana Kresić (Eds.) *Crosslinguistic Influence and Crosslinguistic Interaction in Multilingual Language Learning* (pp. 231-251). London et al.: Bloomsbury.
- Marx, N.; Hufeisen, B. 2010. "Mehrsprachigkeitskonzepte." In Hans-Jürgen Krumm, Christian Fandrych, Britta Hufeisen, Claudia Riemer (Eds.), *Deutsch als Fremd- und Zweitsprache. Ein internationales Handbuch* (pp. 826-832). Berlin and New York: De Gruyter Mouton.
- Mißler, B. 1999. *Fremdsprachenlernerfahrungen und Lernstrategien. Eine empirische Untersuchung*. Tübingen: Stauffenburg.
- Müller-Lancé, J. 2003. "A strategy model of multilingual learning." In Jasone Cenoz, Ulrike Jessner, Britta Hufeisen, (Eds.), *The Multilingual Lexicon* (pp. 117-132). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- MZOŠ - Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa 2006. *Nastavni plan i program za osnovnu školu (Teaching curriculum for primary school)*, Zagreb.

- Neuner, G. 2004. "The concept of plurilingualism and tertiary language didactics." In Britta Hufeisen, Gerhard Neuner (Eds.), *The Plurilingualism Project: Tertiary Language Learning – German after English* (pp. 13-34). Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Nosratinia, M.; Saveiy, M.; Zaker, A. 2014. "EFL Learners' Self-efficacy, Metacognitive Awareness, and Use of Language Learning Strategies: How Are They Associated?". *Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 4, No. 5, 1080-1092
- Ó Laoire, M.; Singleton, D. 2009. "The role of prior knowledge in L3 learning and use. Further evidence on psychotypological dimensions." In Larissa Aronin, Britta Hufeisen (Eds.) *The exploration of multilingualism: development of research on L3, multilingualism and multiple language acquisition* (pp. 63-77). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Oxford, R. L.; Lavine, R. Z.; Crookall, D. 1989. "Language Learning Strategies, the Communicative Approach, and their Classroom Implications". *Foreign Language Annals*, 22, No. 1, pp. 29-39.
- Petravić, A.; Horvatić Čajko, I. 2014. "Lernstrategien und -techniken im Kontext des Tertiärsprachenunterrichts. Eine empirische Studie zu Deutsch als L3 nach Englisch als L2." *Zagreber Germanistische Beiträge* 23, 105-129.
- Sung, K.-Y. 2011. "Factors influencing Chinese language learners' strategy use". *International Journal of Multilingualism*, 8:2, 117-134.
- Török, V.; Jessner, U. 2017. "Multilingual awareness in Ln (foreign language) learners' strategies and processing." *Hungarian Journal of Applied Linguistics* 2, 1-18.
- Troha J. (2022). *Uloga višjejezične kompetencije u učenju drugog stranog jezika u osnovnoškolskom obrazovanju – njemački kao J3 i engleski kao J3* [The Role of Plurilingual Competence in Learning a Second Foreign Language in Primary School – German as L3 and English as L3] University of Zagreb, Faculty of Teacher Education, unpublished doctoral thesis.
- Troha, J.; Petravić, A.; Šenjug Krleža, A. (2020). "Multilingual Awareness in L3 English and German Class in Primary School". *Croatian Journal of Education* 22 (2), 451-485.
- Woll, N. 2018. "Investigating dimensions of metalinguistic awareness: what think-aloud protocols revealed about the cognitive processes involved in positive transfer from L2 to L3". *Language Awareness*, DOI:10.1080/09658416.2018.1432057

Tables

Table 1. Sample breakdown with respect to grade attended and foreign language learned as FL1

Table 2. Factor saturations and distributions of individual items after applying Direct Oblimin rotation to the section of the instrument regarding language learning awareness in MLA

Table 3. Perception of CLIN at the general level in %

Table 4. Correlation between specific aspects of CLIN and learner strategies

Figures

Figure 1. Perception of specific aspects of CLIN – mean values of factors

Figure 2. Learner strategies – mean values of factors

Figure 3. Perception of assistance of German in learning Croatian by grade level

Figure 4. Perception of assistance of German for learning English by grade level

Figure 5. Noticing specific teaching methods with respect to length of study

UČENIČKE STRATEGIJE I PERCEPCIJA MEĐUJEZIČNE INTERAKCIJE U UČENIKA J3 DJEČJE DOBI: EMPIRIJSKA STUDIJA U OSNOVNOŠKOLSKOJ NASTAVI STRANIH JEZIKA

Sažetak

Na temeljima psiholingvističkih spoznaja o interakciji među jezičnim sustavima višejezičnika te uvida u ključnu ulogu svjesnosti o ovladavanju jezicima za razvoj višejezičnoga sustava učenika J3, rad se bavi uporabom učeničkih strategija i percepcijom međujezičnih poveznica. Prikazuju se rezultati empirijskoga istraživanja na opsežnome uzorku učenika osnovnoškolske dobi kojima je hrvatski J1, a engleski odnosno njemački J2 i J3. Osnovni je nalaz istraživanja da učenici J3 u učenju i uporabi jezika primjenjuju obje komponente svjesnosti o ovladavanju jezicima, no rezultati također upućuju na zaključak da se taj višejezični potencijal u osnovnoškolskoj nastavi jezika ne koristi i ne razvija na optimalan način.

Ključne riječi: jezično obrazovanje, međujezične poveznice, osnovna škola, svjesnost o učenju jezika, učeničke strategije, višestruko ovladavanje jezicima

UDK 811.112.2'243:37.015.3

Prethodno priopćenje

Primljeno 1. 2. 2023.

DOI: 10.38003/zrffs.16.7

Andrea Sjauš

Die Münchener Kindl Kinderkrippen und Kindergarten GmbH

DE-80807 München, Leopoldstraße 236

andrea.sjaus@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4342-0481>

Nikolina Miletić

Sveučilište u Zadru, Odjel za germanistiku

HR-23000 Zadar, Obala kralja Petra Krešimira IV 2

nmiletic2@unizd.hr

<https://orcid.org/0000-0002-2316-6797>

STRAH NA NASTAVI NJEMAČKOGA KAO STRANOGA JEZIKA

Sažetak

Emocije su neizbježan dio svakoga ljudskog iskustva. One su važne za našu psihofizičku dobrobit te utječu na vještine poput percepcije, izražavanja, razlučivanja i razumijevanja. Pri učenju stranoga jezika često se javlja strah od komuniciranja, strah od ispitivanja i negativne evaluacije, što u konačnici može negativno utjecati na akademski uspjeh. Cilj je ovoga istraživanja ispitati prisutnost straha od upotrebe stranoga jezika u studenata te to povezati s korelatom sramežljivosti. U istraživanju su sudjelovala ukupno 104 studenta i studentice koji na Sveučilištu u Zadru slušaju Njemački jezik kao izborni kolegij. Rezultati su pokazali da većina studenata posjeduje srednju razinu straha od upotrebe njemačkoga jezika, a studentice imaju višu razinu straha od upotrebe njemačkoga jezika. T-testom se utvrdilo da postoji statistički značajna razlika u strahu na nastavi njemačkoga jezika u odnosu na spol. Međutim, nije se moglo potvrditi statistički značajnu povezanost straha s boravkom na njemačkome govornom području i prethodnim učenjem njemačkoga jezika. Pearsonov koeficijent korelacije također nije pokazao statistički značajnu povezanost između straha na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika i sramežljivosti.

Ključne riječi: afektivnost, nastava njemačkoga kao stranoga jezika, sramežljivost, strah na nastavi

1. Uvod

U današnje vrijeme učenici imaju priliku komunicirati s ljudima iz cijeloga svijeta, što pomaže razvoju komunikacijske jezične kompetencije u stranome jeziku. Međutim, oni su u tim situacijama zaštićeni anonimnošću. S druge strane, učenici u učionicama nemaju kontrolu nad situacijama u kojima se nalaze. Na nastavi je stranoga jezika potrebna komunikacija te nije moguće predvidjeti u kojemu će trenutku učenik trebati što reći. U redovnoj nastavi njemačkoga jezika postoji mnogo čimbenika koji pozitivno

ili negativno utječu na proces učenja stranoga jezika. Tu spadaju karakteristike nastavnika i njihovih metoda, nastavna atmosfera, ali i karakterne osobine učenika i njihova emocionalna stanja. Na nastavi stranoga jezika dolaze do izražaja i različite osobnosti učenika. Ono što komu predstavlja neugodnost, komu drugom neće izazvati poteškoće. Neki će radije šutjeti na satu stranoga jezika, nego reći ono što znaju. Zabrinuti su zbog osuđivanja drugih učenika ili učitelja, što dovodi i do ustručavanja u govoru. Svi navedeni afektivni čimbenici igraju važnu ulogu u nastavi stranoga jezika, a u ovome će se radu prikazati uloga straha i sramežljivosti u studenata i studentica Sveučilišta u Zadru na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika.

Rad se sastoji od ukupno pet dijelova. Prvi je dio teorijski pregled afektivnih čimbenika u učenju stranih jezika (stavovi, motivacija, atribucije, samopoimanje i strah od jezika). U drugome je dijelu razložena metodologija istraživanja, a u trećemu su dijelu kvantitativno i kvalitativno prikazani rezultati istraživanja. Četvrti dio sadrži raspravu u kojoj su pobliže objašnjeni dobiveni rezultati istraživanja. U završnome se dijelu rada nalazi zaključak u kojemu su opisani doprinosi, nedostaci i ograničenja istraživanja.

2. Afektivni čimbenici u učenju stranih jezika

Afektivni se čimbenici odnose na emocije prilikom učenja stranoga jezika. Dok učenik percipira jezik, pohranjuje ga, obrađuje i nadograđuje postojeće znanje, a to utječe na njegovo stanje uma. Prema Riemer i Wild (2018: 10), afektivni su čimbenici višedimenzionalni i ukorijenjeni, promjenjivi te ih nije lako uočiti. Nardi (2006:15) afektivne čimbenike dijeli prema: (1) *tipu preduvjeta za učenje*, odnose se na stavove i motivaciju učenika i (2) *trajanju njihove učinkovitosti*, odnosi se na emocionalna stanja koja mogu biti dugotrajna i kratkotrajna. Emocionalna su stanja dugotrajna ako se ne pojavljuju iznenada, već su prisutna neko vrijeme (npr. poseban strah od upotrebe stranoga jezika). Kratkotrajna emocionalna stanja javljaju se u procesu učenja jezika i uzrokovana su zabavom ili dosadom tijekom učenja. Stavovi prema nastavniku ili nastavi također mogu izazvati različite emocije.

Afektivna se stanja najčešće dijele na raspoloženja i emocije. Raspoloženja su afektivna stanja koja rastu, opadaju i variraju tijekom dana, ali traju dulje od većine emocija. Emocije su akutne i kratke psihološke promjene raspoloženja koje se javljaju kao odgovor na važnu situaciju. Zbog emocija je osoba prisiljena odrediti prioritete i razmišljati o životnim situacijama. Raspoloženja mogu trajati satima ili danima i nisu toliko postojana kao afektivne osobine ličnosti (usp. Rosenberg 1998: 248).

Prema Watsonu i suradnicima (1988: 347), istraživanja pokazuju da postoje dva opća čimbenika raspoloženja: pozitivna i negativna afektivnost. To nisu dvije suprotstavljene dimenzije, nego su dvije sasvim različite i ortogonalne dimenzije. Pozitivan je afekt dimenzija koja odražava ugodan odnos s okolinom. Visoka se razina pozitivne afektivnosti javlja u vezi s čovjekovim entuzijazmom, optimalnom razinom energije, zanimanjem i radošću te odlučnošću (usp. Eschenbeck 2009: 89). Nasuprot tomu, negativan se afekt opisuje kao opći čimbenik subjektivne nevolje u kojemu se javlja širok spektar negativnih emocija. Te su emocije strah, depresija, usamljenost i tuga. Zbog negativne se afektivnosti doživljavaju negativne emocije koje imaju velik utjecaj ne samo na sliku o sebi nego i na pogled na svijet (usp.

Watson i sur. 1988: 347). Tellegen (1985: 688) ističe da te dvije dimenzije ovise i o individualnim razlikama. Pozitivan afekt povezan je s ekstrovertiranom osobnošću, a negativan afekt nalazi se u stanjima poput neuroticizma i anksioznosti. Dankić (2005: 97) upućuje na povezanost ekstrovertiranosti i doživljaja pozitivnih emocija. Ekstrovertirane osobe doživljavaju pozitivne emocije vezane za sudjelovanje u aktivnostima koje dovode do neke nagrade.

U nastavku su detaljnije objašnjeni afektivni čimbenici koji utječu na podučavanje stranih jezika: stavovi, motivacija, atribucije, samopoimanje i strah od govora.

Stavovi se odnose na trajni odnos s ljudima i predmetima s kojima se interagiraju. Prema teoriji učenja jezika stavovi su osnova motivacije za učenje stranoga jezika. Oni su jedna od sociopsiholoških karakteristika, mijenjaju se i ovise o kulturnoj zajednici u kojoj osoba živi. Ljudski sustav ocjenjivanja ima velik utjecaj na stavove. Procjenjuju se vanjski podražaji i u skladu s time nastaje ponašanje kao reakcija na doživljeni podražaj (usp. Nardi 2006: 42). Tri su temeljne komponente stavova: afektivna, bihevioralna i kognitivna (usp. Mihaljević Djigunović 1998: 21 prema Rajecki 1990). Afektivna je komponenta važna za procjenu stava i na temelju nje ljudi prosuđuju je li što dobro ili loše. Bihevioralna se komponenta odnosi na namjeru poduzimanja radnje. Kognitivna komponenta sadrži informacije, konstatacije ili znanja koja pojedinac posjeduje u odnosu na određeni stav (usp. Mihaljević Djigunović 1998: 21). Gardner i Lambert (1972) u svojim su se istraživanjima bavili stavovima i motivacijom kao dijelom afektivnih varijabla. Rezultati istraživanja doveli su do konstruiranja sociopsihološke teorije učenja stranoga jezika. Ta teorija pretpostavlja da osoba koja želi uspješno savladati strani jezik mora usvojiti drukčija ponašanja karakteristična za pripadnike druge kulturno-jezične skupine. Motivaciju za učenje stranoga jezika oblikuju stavovi prema drugim, stranim skupinama ili stavovi prema učenju (usp. Gardner i Lambert 1972: 3; Lewis 1981: 262).

Motivacija je važan aspekt učenja stranoga jezika. To je jedan od afektivnih čimbenika koji ima vrlo velik utjecaj na učenje. Ona je uvijek povezana s korištenjem strategija učenja i uspjehom u učenju stranoga jezika. Motivacija je također važna za postizanje određenoga cilja. Riemer (2010: 171) nudi detaljan pregled svih elemenata koji u sociokulturnome miljeu utječu na motivaciju učenja stranoga jezika. Svaki je učenik izložen društvenim i kontekstualnim čimbenicima koji na njih utječu. To uključuje obitelj, mogućnosti učenja i nastavu. Ti društveni čimbenici zatim utječu na konstrukciju osobnih čimbenika kao što su motivi, stavovi, emocije itd., iz čega se u konačnici razvija i motivacija.

Nadalje, Mihaljević Djigunović (1998: 55) tumači atribucije kao proces kojim pojedinac objašnjava uzrok svojega uspjeha ili neuspjeha. Važno je uzeti u obzir te varijable jer se tijekom procesa učenja javljaju mnoge pogreške. Weiner (1985: 549) je pokušao razjasniti kako pojedinci objašnjavaju događaje i kako ta interpretacija utječe na njihovo promišljanje i ponašanje. Prema teoriji atribucije učenici su jako motivirani osjećajima samozadovoljstva. Stoga je način na koji objašnjavaju svoj uspjeh ili neuspjeh pod snažnim utjecajem njihova samopoštovanja.

Svaki učenik ima vlastiti složeni skup uvjerenja koji utječe na njegov ili njezin proces učenja. Svatko različito tumači svoja iskustva i ima različite ciljeve. Ta uvjerenja daju učenicima osjećaj kontinuiteta i pomažu im razumjeti svoje mjesto u svijetu i odnos

prema njemu. Samopoiimanje je važan afektivni čimbenik u učenju stranoga jezika i slika koju učenik ima o sebi kao učeniku stranoga jezika. Taj se čimbenik odnosi na samopoiimanje. Sadržaj toga čimbenika čine učenikovi odgovori na pitanja tko je on, u što vjeruje, koje su mu prednosti i nedostaci te koje su mu sposobnosti (usp. Mihaljević Djigunović 1998: 57). Prema Merceru (2011: 2), koncept samopoiimanja ne odnosi se samo na uvjerenja o sebi i o svojim sposobnostima nego i na to kako osoba procjenjuje ta uvjerenja.

Posljednji afektivni čimbenik u ovome dijelu strah je od upotrebe jezika. Jezična je anksioznost definirana kao strah u situaciji u kojoj se služimo nematerinskim jezikom kojim osoba često ne vlada vrlo kompetentno. Tako definiran strah od upotrebe jezika zapravo je crta ličnosti i odnosi se na nervoznu reakciju osobe kada govori, sluša, čita ili piše drugim jezikom (usp. Mihaljević Djigunović 1998: 52). Mnogi osjećaju tjeskobu pri učenju stranih jezika i smatraju da je učenje stranih jezika, posebno u učionici, stresno. Takva pojava ima negativan utjecaj na uspjeh. Prema Horwitzu i suradnicima (1986: 127), anksioznost je subjektivan osjećaj napetosti, tjeskobe, nervoze i brige, a uzrokovana je uzrujavanjem autonomnoga živčanog sustava. Prema Young (1991: 427), strah od upotrebe jezika proizašao je iz sljedećih elementa: (1) osobni i međuljudski strah, (2) učenikovi stavovi o učenju jezika, (3) nastavnikovi stavovi o poučavanju jezika, (4) interakcija između učenika i nastavnika, (5) nastavni proces i (6) jezični testovi. Osobni i međuljudski strah najučestaliji su i o njima se u znanstvenoj zajednici najviše raspravlja. Nisko samopouzdanje jedan je od uzroka straha od upotrebe jezika. Drugi je razlog usporedba s drugim učenicima ili s idealiziranom slikom o sebi. Takva kompetitivnost može dovesti do tjeskobe (usp. Young 1991: 427).

2. Istraživanje

Opći je cilj ovoga istraživanja ispitati prisutnost straha od upotrebe stranih jezika u studenata koji slušaju kolegij Njemački jezik na Sveučilištu u Zadru te to povezati s korelatom sramežljivosti. U istraživanju su sudjelovala ukupno 104 studenta i studentice koji na Sveučilištu u Zadru slušaju Njemački jezik kao izborni kolegij.

Instrument se ovoga istraživanja sastoji od triju dijelova. U prvome dijelu studenti trebaju navesti metapodatke koji se odnose na spol, godinu studija, smjerove, prethodno učenje njemačkoga i boravak u zemlji njemačkoga govornog područja. Kako bi se istražio problem straha od upotrebe njemačkoga kao stranoga jezika, primijenjena je *Foreign Language Classroom Anxiety Scale* (FLCAS¹), odnosno *Ljestvica za mjerenje straha od stranoga jezika u razrednoj situaciji*. Kako bi se to povezalo s čimbenikom osobnosti, također je primijenjena *Shyness Scale* (McCroskey i Richmond 1982), odnosno *Ljestvica sramežljivosti*. FLCAS se odnosi na strah od komuniciranja, strah od testova i strah od negativne ocjene u nastavi stranih jezika. Za ovo su istraživanje 33 izjave posebno prilagođene za njemački kao strani jezik. Ispitanici su zamoljeni da ocijene svoj odgovor na *Likertovoj ljestvici*² brojem od jedan (1) do pet (5).

1 *Foreign Language Classroom Anxiety Scale* (FLCAS) sastavila je Elaine K. Horwitz 1983. godine. Za potrebe ovoga istraživanja upotrijebljen je hrvatski prijevod ljestvice za mjerenje straha od stranog jezika u razrednoj situaciji koji je prevela Mihaljević Djigunović (2002:101).

2 Rezultati *Likertove ljestvice* za pitanja 2, 5, 8, 11, 14, 18, 22 proizašli su kako slijedi: »(1) manje od 76 bodova = nizak strah od stranoga jezika, (2) 76 – 119 bodova = srednji strah od stranoga jezika i (3) više od 119 bodova = visok strah od stranoga jezika« (Mihaljević Djigunović 2002: 164).

Kako bismo povezali skalu za mjerenje straha od upotrebe stranoga jezika s čimbenikom osobnosti, za ovo je istraživanje odabrana *Shyness Scale*, odnosno *Ljestvica sramežljivosti* autora McCroskeya iz 1997. godine (usp. McCroskey 1997). McCroskey i Richmond (1982: 80) definiraju sramežljivost kao sklonost da budemo plašljivi, suzdržani te da manje pričamo. Ta ljestvica mjeri komunikacijsko razumijevanje osobe i uvjerenje o tome koliko osoba govori u odnosu na druge ljude, što može biti povezano sa sramežljivošću. Skala se sastoji od 14 tvrdnja čiji su odgovori upisani na *Likertovoj ljestvici*³ od pet (5) stupnjeva. Objašnjenja Likertovih razina u skladu su s razinama FLCAS-a.

U središtu se ovoga rada nalaze sljedeći ciljevi: (1) utvrditi zastupljenost straha među studentima na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika, (2) istražiti razinu straha u studenata u odnosu na čimbenik sramežljivosti, spol, vrijeme provedeno u zemlji njemačkoga govornog područja te godine učenja stranoga jezika i (3) utvrditi vezu između straha, sramežljivosti, spola, vremena provedena u zemlji njemačkoga govornog područja i vremena učenja stranoga jezika.

3. Rezultati

U anketi su sudjelovala 104 studenta i studentice koji uče Njemački jezik kao izborni kolegij na Sveučilištu u Zadru. Što se tiče spolne strukture ispitanika, 83,65 % ukupnoga broja jesu žene i 16,35 % muškarci. Ispitanici se mogu podijeliti u još dvije skupine. Njemački kao strani jezik uči 60,58 % ispitanika na Odjelu za turizam i komunikologiju, a njih 39,42 % to čini u sklopu Centra za strane jezike. Od toga je 32,69 % ispitanika na prvoj godini, 19,23 % na drugoj i 27,88 % na trećoj godini preddiplomskoga studija. Na prvoj je godini diplomskoga studija 16,35 % ispitanika, a na drugoj godini 3,85 %.

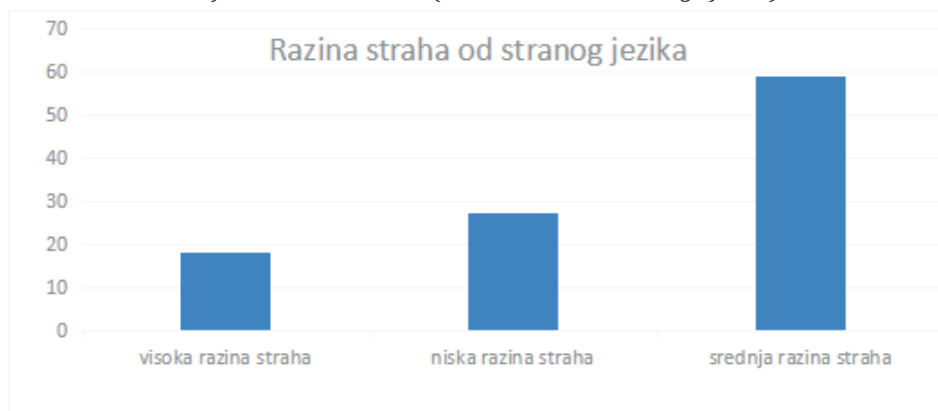
Većina studenata 75 % (78 osoba) učila je njemački jezik (u školi, na tečajevima, na sveučilištu) prije trenutačno upisanoga kolegija Njemački jezik, a 25 % (26 osoba) nije pohađalo tečaj njemačkoga jezika. Nadalje, 5,13 % ispitanika učilo je njemački jezik manje od tri godine. Njemački je od četiri do šest godina učilo 35,09 % ispitanika, 28,02 % od sedam do devet godina, 24,36 % od deset do dvanaest godina te 6,41 % od trinaest do petnaest godina. Što se tiče boravka u zemlji njemačkoga govornog područja, 62,05 % ispitanika nikada nije bilo u zemlji njemačkoga govornog područja, 30,77 % provelo je manje od mjesec dana, 3,85 % ispitanika provelo je od jednoga do šest mjeseci, a 2,88 % više od šest mjeseci.

3.1. Rezultati FLCAS-a i Ljestvice sramežljivosti

Obradom odgovora na FLCAS-u rezultati su pokazali da većina ispitanika (56,73 %) ima srednju razinu straha od upotrebe stranoga jezika. Slijedi niža razina straha od upotrebe stranoga jezika (25,96 %) i na kraju visoka razina straha od upotrebe stranoga jezika (17,31 %).

3 Za izračun bodova potrebno je u prvome koraku zbrojiti bodove za tvrdnje 1, 4, 6, 7, 9, 11, 12. Zatim, u drugome koraku treba zbrojiti i preostale izjave. Rezultat se izračunava prema formuli: »42 + rezultat drugoga koraka - rezultat prvoga koraka. Iz ovoga slijedi objašnjenje rezultata: (1) manje od 32 boda = niska razina sramežljivosti, (2) od 32 do 52 boda = srednja razina sramežljivosti, (3) više od 52 boda = visoka razina sramežljivosti« (Mihaljević Djigunović 2002: 164).

Graf 1. Rezultati FLCAS-a (Razina straha od stranoga jezika)

Osim FLCAS-a, studentima je u istraživanju mjerena i ljestvica sramežljivosti. Iz rezultata je vidljivo da većina učenika (49,04 %), kao i u FLCAS-u, ima prosječnu razinu sramežljivosti. Slijedi visoka razina sramežljivosti (27,88 %), a vrlo malo učenika ima nisku razinu sramežljivosti (23,08 %).

Graf 2. Rezultati Ljestvice sramežljivosti ('Shyness Scale')

Iz tablice 1 vidljivo je da studenti najčešće misle da drugi u grupi bolje govore njemački od njih ($M = 3,75$). Visoku razinu straha od upotrebe stranoga jezika potvrđuje i tvrdnja da se velik broj učenika na nastavi njemačkoga jezika nikada ne osjeća ugodno ($M = 3,62$). Većina ispitanika ne osjeća se ugodno govoriti bez pripreme ($M = 3,57$). Ipak, na FLCAS-u jedna pozitivna izjava ima vrlo visoku vrijednost. To je izjava: *Ne bih imao ništa protiv da moram češće pohađati nastavu njemačkoga jezika* ($M = 3,52$), što znači da učenici prepoznaju važnost nastave njemačkoga jezika i, iako se ne osjećaju sasvim ugodno dok govore njemačkim jezikom, nemaju ništa protiv toga da se u školski program uvede više sati njemačkoga jezika.

Tablica 1. Maksimalne vrijednosti FLCAS-a

Kategorija	M	SD	Min	Max
Često mislim da drugi u grupi govore njemački bolje od mene. (7)	3,75	1,34	1	5
Nikada se ne osjećam ugodno govoreći njemački na satu. (1)	3,62	1,29	1	5
Postanem nervozan kada me profesor ispituje, a nisam spreman. (33)	3,62	1,24	1	5
Paničarim kada trebam govoriti bez prethodne pripreme. (9)	3,57	1,31	1	5
Ne bih imao ništa protiv da moram češće pohađati sate njemačkoga. (5)	3,52	1,22	1	5

Iz tablice 2 vidljivo je da se učenici uglavnom ne boje da će nastavnik ispraviti svaku grešku ($M = 1,40$). To može ovisiti o nastavniku i može značiti da je stvoreno pozitivno ozračje na nastavi. Druga se tvrdnja također odnosi na nastavnikovo ispravljanje pogrešaka iako se većina ispitanika ne ljuti ako ne razumije koje im pogreške nastavnik ispravlja ($M = 1,91$). Treća i četvrta tvrdnja odnose se na ozračje na nastavi, pri čemu studenti ne smatraju da će ih drugi studenti ismijavati ($M = 2,22$) te procjenjuju da se na satu njemačkoga jezika većinom ne osjećaju sputanije i uzbuđenije od ostalih sati ($M = 2,24$). Posljednja izjava: *Što više učim za ispit, to manje znam.* ($M = 2,30$) ne odnosi se na većinu studenata.

Tablica 2. Minimalne vrijednosti FLCAS-a

Kategorija	M	SD	Min	Max
Što više učim za ispit, to manje znam. (21)	2,30	1,34	1	5
Na satima njemačkoga jezika osjećam se sputanije i uzbuđenije nego na drugim satima. (26)	2,24	1,41	1	5
Bojim se da će me drugi učenici ismijavati dok govorim njemački. (31)	2,22	1,35	1	5
Ljuti me kada ne razumijem koje mi je pogreške profesor/ica ispravio/la. (15)	1,91	1,12	1	5
Bojim se da će profesor/ica ispraviti svaku grešku. (19)	1,40	0,81	1	5

Obradom rezultata t-testom za mali nezavisni uzorak utvrđena je statistički značajna razlika u strahu na nastavi njemačkoga jezika u odnosu na spol (tablica 3). Drugim riječima, studentice često misle da drugi govore njemački bolje od njih i sklone su panici kada na nastavi njemačkoga jezika moraju govoriti bez prethodne pripreme. Nadalje, one će radije izbjeći nastavu njemačkoga nego studenti, koji se osjećaju sigurnije. Kada studenti govore na satu njemačkoga, osjećaju se opuštenije i sigurnije te im ne bi smetalo da imaju više sati toga kolegija.

Nije bilo statistički značajnih razlika u varijabli straha na nastavi njemačkoga kao stranog jezika u odnosu na vrijeme provedeno u zemljama njemačkoga govornog

područja i prethodno učenje njemačkoga jezika. To znači da su slične rezultate postigle osobe koje su u zemljama njemačkoga govornog područja boravile kraće ili duže od mjesec dana i koje su učile ili nisu učile njemački prije trenutačno upisanoga kolegija.

Tablica 3. Prikaz rezultata t-testa za male nezavisne uzorke za varijablu strah na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika u odnosu na spol (NM = 50; NŽ = 77); varijable boravak na njemačkome govornom području (ND = 7; NK = 97) i prethodno učenje njemačkoga jezika (NL = 78; NNL = 26)

		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
STRAH OD NJEMAČKOGA JEZIKA	MUŠKO	2,44	0,94	2,56	102	0,05
	ŽENSKO	3,05	0,89			
STRAH OD NJEMAČKOGA JEZIKA	BORAVAK NJEMAČKO GOVORNO PODRUČJE (>1MJ)	2,58	0,84	1,11	102	0,27
	BORAVAK NJEMAČKO GOVORNO PODRUČJE (<1MJ)	2,98	0,93			
STRAH OD NJEMAČKOGA JEZIKA	PRETHODNO UČENJE NJEMAČKOGA JEZIKA	2,93	0,92	-0,31	102	0,76
	BEZ PRETHODNOGA UČENJA NJEMAČKOGA JEZIKA	3,00	0,96			

3.2. Korelacija između FLCAS-a i Ljestvice sramežljivosti

Kako bi se ispitala veza između straha na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika i sramežljivosti, izračunati su Pearsonovi koeficijenti korelacije za cijeli uzorak (N = 104).

Tablica 4. Prikaz rezultata Pearsonova koeficijenta korelacije između straha na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika i sramežljivosti na cijelome uzorku (N = 104)

	STRAH
SRAM	-0,15

Legenda: STRAH – strah na nastavi njemačkoga jezika; SRAM – sramežljivost

* $p < 0,05$

Rezultati Pearsonova koeficijenta korelacije ne pokazuju statistički značajnu povezanost između straha na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika i sramežljivosti.

4. Rasprava

Rezultati istraživanja pokazuju da 56,73 % ispitanih studenata i studentica ima srednju razinu straha od upotrebe stranoga jezika, 25,96 % ima nižu razinu straha od upotrebe stranoga jezika i 17,31 % ima visoku razinu straha od upotrebe stranoga jezika. Strah od upotrebe stranoga jezika može proizići i iz negativnih stavova prema njemačkome jeziku. Takvo ponašanje onda smanjuje i motivaciju (usp. Nardi 2006: 42). Afektivni čimbenici općenito utječu jedni na druge. Oni koji imaju višu razinu straha od upotrebe stranoga jezika mogli bi prije doživjeti neuspjeh zbog toga ometajućeg čimbenika. Zbog takva će obrasca ponašanja osoba prije izgubiti motivaciju za učenje jezika. Uspjeh u učenju stranih jezika djeluje kao uvjet ili kao nagrada (usp. Mihaljević Djigunović 1998: 25). Tumačenje uspjeha ili neuspjeha također mijenja zadovoljstvo sobom i utječe na motivaciju (usp. Weiner 1985: 549). Oni koji dožive neuspjeh zbog straha od upotrebe stranoga jezika, izgubit će interes za učenje i aktivnosti učenja (usp. Mihaljević Djigunović 1998: 56).

Nerlicki (2007) je istraživao osjećaj straha i njegov mogući utjecaj na učenje stranih jezika u studenata prve godine germanistike magistarskoga i strukovnog studija. U ispitivanim skupinama mogu se primijetiti neke zanimljive tendencije, posebice u pogledu straha od govora. U studenata igraju ulogu okolnosti govornih situacija. Budući da se te situacije za većinu studenata procjenjuju prije svega u kontekstu školskoga okružja, pri ocjenjivanju su važna prethodna iskustva nastave. Spomenuti su faktori poput govora u grupi i pred grupom, interakcije (uključujući ispitivanja) s nastavnicima i stavovi prema pogreškama. Vidljivo je da studenti općenito ne vole izlaziti pred grupu i govoriti. Mnogi plašljivi studenti jako ovise o okružju u kojemu uče, pa njihovi osjećaji straha proizlaze iz toga kako ih drugi procjenjuju (npr. postoji opasnost od ismijavanja). Stoga su usporedbe vlastite osobe s drugima za neke izvor straha.

Mnogi znanstvenici ističu i da su žene bolje od muškaraca kada je riječ o komunikacijskim vještinama te da stoga imaju manji strah od upotrebe stranih jezika (usp. Campbell i Shaw 1994: 228). Međutim, mnoga su istraživanja pokušala dokazati da nema značajnih rodni razlika (usp. MacIntyre i sur. 2002: 64) ili da žene tijekom nastave stranoga jezika doživljavaju više emocija od muškaraca i stoga su anksioznije (usp. Deweale i sur. 2016: 59; Koul i sur. 2009: 685; Nerlicki 2007: 236). Takva su saznanja potvrđena i u ovome istraživanju jer su rezultati t-testa pokazali da studentice emotivnije reaguju na nastavu njemačkoga jezika, negativnije

ocjenjuju svoje jezične vještine od studenata, ne usuđuju se govoriti njemački jezik bez prethodne pripreme itd.

U ovome se istraživanju krenulo od pretpostavke da određeni prethodni kontakt s njemačkim jezikom (boravak na njemačkome govornom području i prethodno učenje njemačkoga jezika) donosi pozitivne emocije na nastavi njemačkoga jezika te da je zbog toga razina straha manja. Rezultati nisu pokazali da postoji određena statistički značajna povezanost u tim varijablama. Nadalje, u ovome je istraživanju primijenjen Pearsonov koeficijent korelacije kako bi se utvrdila povezanost pitanja sramežljivosti studenata i upotrebe njemačkoga kao stranoga jezika, a rezultati su pokazali da ne postoji povezanost između sramežljivosti studenata i straha od upotrebe stranoga jezika.

Osobine kao što su ekstrovertiranost ili introvertiranost ne mogu se automatski izjednačiti s uspjehom u usmenoj produkciji stranoga jezika iako Fischer (2005) opisuje kako studenti sami navode da imaju poteškoća u tom području zbog svoje sramežljivosti. U njezinu istraživanju o utjecaju motivirajućih i/ili inhibirajućih čimbenika na učenje stranoga jezika, ekstrovertirani karakter korelira s uspješnim rezultatom. Iz toga se da zaključiti kako je samopouzdanje u uskoj vezi s motivacijom. U odraslih učenika postoji jedna dodatna otežavajuća okolnost: manje su spremni nego djeca ili adolescenti suočiti se s osjećajem neuspjeha, jer se boje da će se osramotiti ili čak izgubiti svoj identitet (usp. Quetz 2003: 466).

5. Zaključak

Afektivni čimbenici imaju snažan utjecaj na nastavu stranih jezika. Strah od upotrebe stranoga jezika emocionalno je stanje koje se ne javlja iznenada, već se razvija tijekom dužega razdoblja. Afektivna stanja nisu samo negativna, ona mogu biti i pozitivna. Pozitivna afektivnost odnosi se na odlučnost, motivaciju i entuzijizam. Nasuprot tomu, negativna afektivnost uključuje tjeskobu, depresiju i tugu. U proučavanju stranih jezika znanstvenici se više bave negativnom afektivnošću jer je to ometajući čimbenik pri učenju stranoga jezika. Afektivni čimbenici koji utječu na podučavanje stranih jezika uključuju stavove, motivaciju, atribucije, samopoimanje i strah od govora.

U ovome je radu glavni fokus istraživanja bio strah od upotrebe stranoga jezika. Cilj je bio utvrditi prisutnost straha u studenata Sveučilišta u Zadru na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika, što se može postići korištenjem FLCAS-a. Nadalje, ispitivale su se razlike u stupnju straha u odnosu na spol, boravak na njemačkome govornom području i prethodno učenje njemačkoga jezika. Cilj povezivanja dimenzije sramežljivosti s razinom straha od upotrebe stranoga jezika postignut je *Ljestvicom sramežljivosti*. Rezultati su pokazali da većina studenata ima srednju razinu straha od upotrebe stranoga jezika te da studentice imaju višu razinu straha od upotrebe stranoga jezika. Međutim, nije se mogla potvrditi statistički značajna povezanost straha s boravkom na njemačkome govornom području i prethodnim učenjem njemačkoga jezika.

Na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika mogu se primijeniti razne mjere kako bi se smanjio strah od stranoga jezika. Te se mjere mogu odnositi na odabir nastavnih metoda, kao npr. projektna nastava u kojoj može doći do povećanja motivacije jer

su studenti više uključeni u tu vrstu zadataka te nemaju osjećaj da ih se ocjenjuje. Studenti imaju aktivnu ulogu u nastavnome procesu i preuzimaju odgovornost za uspjeh cijele grupe. Stvaranje poticajnoga okružja za učenje jezika može pomoći u smanjenju straha od pogrešaka. Na greške treba gledati kao na prirodni dio učenja stranoga jezika. Ispravljanje pogrešaka može stvoriti negativnu atmosferu između nastavnika i studenta, osobito kada se ispravljanje pogrešaka obavlja pred drugim studentima. Usto se za smanjenje straha od jezika može koristiti i grafikon straha. Studenti time klasificiraju svoje strahove na nastavi te uviđaju kako svaka vrsta usmene interakcije ne uzrokuje istu razinu straha. Nužno je krenuti od pretpostavke da se stvaranjem pozitivnoga afektivnog okružja strah može uvelike smanjiti. Iz empirijske bi perspektive također bilo zanimljivo istražiti u kojoj bi mjeri svjesno tematiziranje osjećaja straha tijekom nastave moglo pridonijeti njegovu smanjenju. Provedeno istraživanje ima nekoliko nedostataka i ograničenja. Prvo je malen uzorak, a drugo je ograničenje to što je istraživanje uključivalo studente za koje se smatra da su do sada naučili upravljati svojim negativnim emocionalnim stanjima. Ipak, ovaj rad može poslužiti kao temelj za daljnja istraživanja s obzirom na rapidne promjene u društvu koje zahtijevaju stalno propitivanje. Rad će također osvijestiti nastavnike da postoje različiti čimbenici koji utječu na uspjeh učenika, a neki od njih su afektivni čimbenici. Prepoznavanjem razine straha na satu njemačkoga učitelj može promijeniti način rada i stvoriti ugodnije okruženje u učionici za sve učenike omogućujući svima da ostvare svoj potencijal. Čak i školarci mogu imati koristi od osvještavanja problema straha od upotrebe stranoga jezika. To im omogućava da prijeđu s podizanja svijesti na usvajanje strategija učenja koje pomažu u suzbijanju negativnih emocija i njihova negativnoga utjecaja na učenje jezika.

6. Literatura

- Campbell, C. M.; Shaw, V. M. 1994. "Language Anxiety and Gender Differences in Adult Second Language Learners: Exploring the Relationship". U Carol Klee (ur.), *Faces in a Crowd: The Individual Learner in Multisection Courses* (str. 223–251). Boston: Heinle & Heinle Publishers.
- Chishti, K.; Amin, F.; Yousaf, T. 2018. "Relationship between shyness and academic achievement among adolescents in Karachi". *Bahria Journal of Professional Psychology*, 17, 1, 83–98.
- Dankić, K. 2005. "Negativna afektivnost i tjelesni simptomi". *Psihologijske teme*, 14, 2, 95–107.
- Dewaele, J.-M.; MacIntyre, P.; Boudreau, C.; Dewaele, L. 2016. "Do Girls Have All the Fun? Anxiety and Enjoyment in the Foreign Language Classroom". *Theory and Practice of Second Language Acquisition*, 2, 1, 41–63.
- Eschenbeck, H. 2009. "Positive and negative Affektivität". U Jürgen Bengel; Matthias Jerusalem (ur.), *Handbuch der Gesundheitspsychologie und Medizinischen Psychologie* (str. 86–92). Göttingen: Hogrefe Verlag.
- Fischer, S. 2005. "Sprechmotivation und Sprechangst im DaF-Unterricht". *German as a foreign language*, 3, 31–45.
- Gardner, R. C.; Lambert, W. E. 1972. *Attitudes and Motivation in Second-Language Learning*. Massachusetts: Newbury House Publishers.

- Horwitz, E. K.; Horwitz, M. B.; Cope, J. 1986. "Foreign Language Classroom Anxiety". *The Modern Language Journal*, 70, 2, 125–132.
- Keller, K.; Troesch, L. M.; Grob, A. 2013. "Shyness as a risk factor for second language acquisition of immigrant preschoolers". *Journal of Applied Developmental Psychology*, 34, 6, 328–335.
- Koul, R.; Roy, L.; Kaewkuekool, S.; Ploisawaschai, S. 2009. „Multiple goal orientations and foreign language anxiety". *System*, 37, 4, 676–688.
- MacIntyre, P. D. 2002. "Motivation, anxiety and emotion in second language acquisition". U Peter Robinson (ur.), *Individual Differences and Instructed Language Learning* (str. 45–68). Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- McCroskey, J. C. 1997. "Willingness to Communicate, Communication Apprehension, and Self-Perceived Communication Competence: Conceptualizations and Perspectives". U John A. Daly, James C. McCroskey, Joe Ayres, Tim Hopf, Debbie M. Ayres Sonandre (ur.), *Avoiding communication: Shyness, Reticence, & Communication Apprehension* (str. 75–108). Cresskill, NJ: Hampton Press.
- McCroskey, J. C.; Richmond, V. P. 1982. "Communication apprehension and shyness: Conceptual and operational distinctions". *Central States Speech Journal*, 33, 458–468.
- Mercer, S. 2011. *Towards an Understanding of Language Learner Self-Concept*. Springer Publisher: New York.
- Mihaljević Djigunović, J. 1998. *Uloga afektivnih faktora u učenju stranoga jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mihaljević Djigunović, J. 2002. *Strah od stranoga jezika*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Nardi, A. 2006. *Der Einfluss außersprachlicher Faktoren auf das Erlernen des Deutschen als Fremdsprache*. Doktorski rad. Zürich: Universität Zürich.
- Nerlicki, K. 2007. "Angstgefühle und deren mögliche Auswirkungen auf das Lernen von Fremdsprachen. Fokus: Studienanfänger/innen in der Germanistik – eine Fallstudie". *Convivium. Germanistisches Jahrbuch Polen*, 1, 227–261.
- Oflaz, A. 2019. "The Effects of Anxiety, Shyness and Language Learning Strategies on Speaking Skills and Academic Achievement". *European Journal of Educational Research*, 8, 4, 999–1011.
- Quetz, J. 2003. "Erwerb von Fremdsprachen im Erwachsenenalter". U Karl Richard Bausch, Herbert Christ, Hans-Jürgen Krumm (ur.), *Handbuch Fremdsprachenunterricht* (str. 464–470) Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.
- Riemer, C. 2010. "Motivation". U Wolfgang Hallet, Frank G. Königs (ur.), *Handbuch Fremdsprachendidaktik* (str. 168–172). Seelze – Velber: Kallmeyer – Klett.
- Riemer, C.; Wild, K. 2018. *Individuelle Einflüsse auf den Fremdspracherwerb – Einführung in das Themenfeld*. DOI:10.31816/Dhoch3.2018.82
- Rosenberg, E. 1998. "Levels of Analysis and the Organization of Affect". *Review of General Psychology*, 2, 3, 247–270.
- Tellegen, A. (1985): "Structures of mood and personality and their relevance to assessing anxiety, with an emphasis on self-report". U Hussain Tuma, Jack Maser. (ur.), *Anxiety and the anxiety disorders* (str. 681–706). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, S.
- Watson, D.; Clark, L. A.; Carey, G. 1988. "Positive and Negative Affectivity and

- Their Relation to Anxiety and Depressive Disorders". *Journal of Abnormal Psychology*, 97, 3, 346–353.
- Weiner, B.1985. "An Attributional Theory of Achievement Motivation and Emotion". *Psychological Review*, 92, 4, 548–573.
- Young, D. J. 1991. "Creating a Low-Anxiety Classroom Environment: What Does Language Anxiety Research Suggest?". *The Modern Language Journal*, 75, 4, 426–439.

Prilozi

Tablice

Tablica 1. Maksimalne vrijednosti FLCAS-a

Tablica 2. Minimalne vrijednosti FLCAS-a

Tablica 3. Prikaz rezultata t-testa za male nezavisne uzorke za varijablu strah na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika u odnosu na spol (NM = 50; NŽ = 77); varijable boravak na njemačkome govornom području (ND = 7; NK = 97) i prethodno učenje njemačkoga jezika (NL = 78; NNL = 26)

Tablica 4. Prikaz rezultata Pearsonova koeficijenta korelacije između straha na nastavi njemačkoga kao stranoga jezika i sramežljivosti na cijelome uzorku (N = 104)

Grafovi

Graf 1. Rezultati FLCAS-a (Razina straha od stranoga jezika)

Graf 2. Rezultati Ljestvice sramežljivosti ('Shyness Scale')

Upitnik

Afektivnost u nastavi njemačkoga kao stranoga jezika

Poštovane studentice i studenti,
u ovome upitniku ispituje se prisutnost straha od upotrebe stranoga jezika te naše osobine poput sramežljivosti, koje mogu pozitivno ili negativno utjecati na razvoj straha od upotrebe stranoga jezika.

Upitnik je anoniman i sastoji se od dva dijela za čije rješavanje je potrebno do 10 minuta. Molim vas da na pitanja odgovarate iskreno.

Hvala na sudjelovanju.

Spol

☐

Muški

☐

Ženski

Upišite vašu dob (brojkama) _____

Što studirate? _____

Na kojoj ste godini studija? _____

Jeste li i prije trenutno upisanog kolegija iz njemačkoga jezika pohađali satove (kolegije) njemačkoga jezika (u školi, na tečajevima, na fakultetu)?

☐

Da

☐

Ne

Ukoliko je odgovor na prethodno pitanje DA: Koliko ste ukupno godina učili njemački jezik (uključujući osnovnu i srednju školu, fakultet i tečajeve) prije upisane godine na kojoj se trenutno nalazite? (upisati brojkom) _____

Jeste li boravili u zemljama njemačkoga govornog područja? Koliko?

☐

nikad

☐

manje od mjesec dana

☐

od mjesec dana do šest mjeseci

☐

dulje od šest mjeseci

Skala za mjerenje straha od stranoga jezika u razrednoj situaciji (FLCAS) (Horwitz 1983)

Odredite koliko vas dobro opisuju sljedeće tvrdnje. Zaokružite odgovarajući broj prema ovoj legendi:

- 1 = uopće se ne odnosi na mene
2 = većinom se ne odnosi na mene
3 = ponekad se odnosi na mene, a ponekad ne
4 = djelomično se odnosi na mene
5 = potpuno se odnosi na mene

	1	2	3	4	5	
1. Nikada se ne osjećam potpuno sigurnim u sebe kada govorim na nastavi njemačkoga jezika.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
2. Ne zabrinjavaju me pogreške koje radim na satu njemačkoga jezika.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
3. Uхвати me strah kad vidim da će me profesor prozvati.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
4. Uplašim se kad ne razumijem što profesor govori na njemačkome jeziku.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
5. Ne bi me smetalo da imam više sati njemačkoga jezika.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
6. Tijekom sata često razmišljam o stvarima koje nemaju veze s njemačkim jezikom.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
7. Često mislim da drugi u razredu znaju njemački jezik bolje od mene.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
8. Kad imamo ispit (kolokvij) iz njemačkoga jezika, obično sam opušten.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
9. Uхвати me panika kad na satu njemačkoga jezika moram govoriti bez pripreme.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
10. Bojim se posljedica loše ocjene iz njemačkoga jezika.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
11. Ne znam zašto se neki toliko uzrujavaju oko njemačkoga jezika.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene

	1	2	3	4	5	
12. Na satu njemačkoga jezika mogu postati toliko nervozan da zaboravim i ono što znam.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
13. Neugodno mi je javljati se na satu.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
14. Da moram na njemačkome jeziku razgovarati s izvornim govornikom, ne bih bio nervozan.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
15. Uzrujam se kad me profesor ispravi, a ne razumijem u čemu je pogreška.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
16. Čak i kad se dobro priprelim, strah me na satu stranoga jezika.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
17. Često mi se ne ide na sat njemačkoga jezika.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
18. Osjećam se sigurnim u sebe kad govorim na satu stranoga jezika.
19. Bojim se da moj profesor čeka da pogriješim kako bi me ispravio.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
20. Osjećam kako mi srce lupa kad me na satu profesor treba prozvati.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
21. Kad učim za ispit (kolokvij), što više učim, to sam više zbunjen.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
22. Ne osjećam se prisiljen da se dobro pripremam za sat njemačkoga jezika.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
23. Uvijek mi se čini da drugi govore njemački jezik bolje od mene.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
24. Neugodno mi je govoriti njemački jezik pred drugima u razredu.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
25. Toliko brzo prelazimo gradivo iz stranoga jezika da me strah da ću zaostati.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
26. Na predavanjima njemačkoga jezika nervozniji sam nego na drugim predavanjima.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene
27. Kad govorim na satu stranoga jezika, osjećam se nervozno i zbunjeno.
uopće se ne odnosi na mene ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ potpuno se odnosi na mene

	1	2	3	4	5	
28. Prije sata njemačkoga jezika osjećam se opuštenim i sigurnim u sebe.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
29. Postanem nervozan kad ne razumijem svaku riječ koju profesor kaže.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
30. Obeshrabruje me broj pravila koja treba znati da bi se govorio njemački jezik.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
31. Bojim se da će mi se drugi na predavanju smijati kada govorim na njemačkome jeziku.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
32. U društvu izvornih govornika vjerojatno bih se osjećao ugodno.						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene
33. Nervozan sam kad me profesor pita, a nisam se spremio						
uopće se ne odnosi na mene	☐	☐	☐	☐	☐	potpuno se odnosi na mene

Skala sramežljivosti (McCroskey 1977)

	1	2	3	4	5	
1. Ja sam sramežljiva osoba.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
2. Drugi ljudi misle da mnogo govorim.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
3. Vrlo sam pričljiva osoba.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
4. Drugi misle da sam sramežljiva osoba.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
5. Mnogo govorim.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
6. Sklon sam biti tih u razredu.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
7. Ne govorim mnogo.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
8. Govorim više od većine ljudi.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje

	1	2	3	4	5	
9. Tiha sam osoba.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
10. U malim grupama (tri do šest osoba) govorim više od drugih.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
11. Većina ljudi govori više od mene.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
12. Drugi ljudi misle da sam vrlo tiha osoba.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
13. U razredu govorim više od većine drugih.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje
14. Većina je ljudi sramežljivija od mene.						
loše me opisuje	☐	☐	☐	☐	☐	dobro me opisuje

FEAR IN TEACHING GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

Emotions are an inevitable part of every human experience. They are important for our psychophysical well-being and affect skills such as perception, expression, discernment and understanding. When learning a foreign language, there is often a fear of communication, a fear of tests and of negative evaluations, which can ultimately have a negative impact on academic success. The aim of this research is to examine the presence of the fear of using a foreign language among students and to relate it to the correlate of shyness. A total of 104 male and female students taking German as an elective subject at the University of Zadar participated in the research. The results showed that most students have a medium level of fear of using a foreign language, while female students have a higher level of fear of using a foreign language. The t-test showed that there is a statistically significant difference in the fear of German language classes in relation to gender. However, it was not possible to confirm a statistically significant association of fear with residence in a German-speaking area or the previous learning of the German language. Pearson's correlation coefficient also did not show a statistically significant relationship between the fear of learning German as a foreign language and shyness.

Key words: affectivity, teaching German as a foreign language, fear in class, shyness

UDK 78.071-055.2(437.6)

Prethodno priopćenje

Primljeno 20. 2. 2023.

DOI: 10.38003/zrffs.16.8

Yveta Kajanová

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta

SK-81102 Bratislava, Gondova 2

yveta.kajanova@uniba.sk

<https://orcid.org/0000-0002-4356-1129>

SLOVAKIAN FEMALE COMPOSERS AND ROCK INSTRUMENTALISTS: THEIR STATUS, SUCCESS AND PERSPECTIVES¹

Abstract

The paper discusses gender issues and the reception of female musicians in Slovakia. Using historical analysis, the author examines the establishment of, and behaviour towards, females in various genres from classical to jazz, alternative rock and electronic music. Whilst the acceptance of classical female composers began forty years ago, their jazz and rock counterparts were disadvantaged by a twenty-year delay. It was not until 2000 that female instrumentalists started to gain attention from audiences as drummers, bassists, or guitarists. Based on the evaluation of a survey of Slovakian alternative rock players, a study of their careers, and a comparison of selected artists, the writer analyses issues relating to the acceptance of female composers and instrumentalists in Slovakia. The vast majority of research participants, who are musically educated, identified market size as one of the barriers for female musicians. With regard to audience perception of females on stage, half of the respondents stated that gender predominates, and the rest, on the other hand, believed that the quality of music-making had a greater significance.

Key words: female composers, female rock instrumentalists, classical music, jazz, alternative rock, electronic music, Slovak music

1. Research on Feminism and Music in Slovakia

Issues about the social acceptance of female artists still persist in Slovakia. On the one hand, female musicians face the challenge of asserting themselves in competition with their male counterparts who have had more time to professionalise since they are not tied to female domestic roles. However, they may also be expected to conform with gender norms in their work. On the other hand, there are very heterogeneously differentiated audiences, which can choose their favourite style and genre and form themselves into a particular segment of listeners. The aim of this study is to investigate whether the audience receives female musicians only as gendered attractions or as talented musicians. On another line, the contribution traces changes in Slovak audiences, which have appeared to be conservative so far.

¹ This article was made possible by a grant from VEGA (No.1/0016/23).

In Slovak musicology, the most discussed issue regarding female musicians has been their status in the musical culture. Since the works published in Slovakia in this area form rather an exception to the mainstream, the authors deal with historical topics (Jónasová 2015; Lengová 2002, 2014, 2015, 2019; Táborecká 2002) and look for female composers and musicians from the nineteenth century up to the present. The topics are also dealt with by students (Apfelová 2013; Beňová 2004; Juhaščíková 2017; Lechmanová 2018; Prohásková 2020) or the female composers themselves (Čekovská 2019; Szeghy 2000; Ursínyová 1999). The latter contribute to this area with essay-like testimonies about their status, since women as composers are attractive for the media (Kmitová 2002; Kopcsayová 2012; Letňanová 2020; Tuchý 2020; Zajacová 2002). Students and junior researchers earnestly try to grasp this topic (Beňová 2004; Lukáčová 2012), but their engagement, on the whole, does not tend to be long-term and systematic due to their fluctuating interests and work opportunities in academic positions. This fluctuation is necessitated by their circumstances – the livelihood of young people and the underfunding of musical culture. Changing jobs is not the choice of female researchers. They often choose this topic only for it being an interesting phenomenon (Buffa 2012) and do not deal with its specifically sociological issues; instead, they approach it with the traditional methods of the musical analysis of melody, harmony, and form. Certain specificities of female musical thinking such as sensuality, musical poetry, fragility, and the subtleness of expression (for instance composers as Iris Szeghy and Ľubica Čekovská) manifest themselves here (Buffa 2012: 59). On the other hand, female composers (e.g. Viera Janárčeková) reveal themselves in the exactly opposite light, too – sophistication, experimenting, speculativeness (Buffa 2012: 26) or compositional techniques with references to the Darmstadt School (Iris Szeghy), (Zagorski 2020: 47, 58). However, all these characteristic features may be attributed to male composers as well, which is a premise noted already in the nineteenth century by Richard Wallaschek (1882, 1903, Muszkalska 2009: 79-80; Ostleitner 1994), the founder of empirically oriented musicology. At the 2019 UNESCO conference in Paris, which discussed this topic, Slovakia was represented by the composer Ľubica Čekovská. She said:

Compositions cannot be judged according to whether they were written by a woman or a man because chords cannot be divided into female and male ones; therefore, regardless of the fact whether the composer is a woman or a man, their music may equally be of high or low quality (Čekovská 2019).

Other researchers have dealt with the topic of women and music with a broader scope of genre and style, from folk music, through jazz and rock, up to classical music (Kajanová 2018; Urbancová 2019). As for the statistics of the proportion of female instrumentalists in Slovak symphonic orchestras, research has not been conducted in Slovakia on this area yet, although in global research it forms the oldest and one of the most fundamental topics in the area of women and music. Many prominent Slovak musicologists do not want to deal with this topic because they are convinced that there is no connection between music and aspects of sexuality, or music and the discrimination of women, as exposed in this context. While the first issue of the relationship of music and sexuality probably does not have any internal connection

and still forms the subject of research conducted by psychologists, the latter issue cannot be circumvented by saying that if women were talented, they would assert themselves because, in our opinion, each artist, regardless of their gender, fights for their artistic "rivalry field" (Bourdieu 1994; Pietraszewski 2016: 217). Moreover, in the case of female musicians, prejudices have to be overcome because, in their efforts to assert themselves on the musical scene, male artists are preferred to female ones. The prevailing attitudes of Slovak musicologists correspond to the conservative views of Slovak society, which tends to maintain the status quo and not change anything from it. (Bitušíková 2002: 63) However, this paraphrased reflection of Alexandra Bitušíková from 2002 does not mean that Slovak society is not open to change or that no dynamic development is taking place in it.

The stale waters of the musical public were stirred up by *Cinka Panna*, the 2008 film (directed by Dušan Rapoš in Slovak-Czech-Hungarian co-production) about Cinka Panna, the first female Gypsy first violinist of the eighteenth century. By an exaggerated emphasis on her emancipatory ambitions, the film makers diminished the values of this talented musician and improviser with perfect pitch. They focused on her relationship with men and the nobility, avoided authentic Romani folk music, and did not engage Romani actors because they did not want to "bother" with them (Bernát, 2008). Therefore, her views, updated in the new millennium as a legacy for the society, turned against contemporary female tendencies and only supported the prejudices of the conservative Slovak audience. This is confirmed also by the several negative critiques, which take into account the screenplay, the direction, the camera, the actors' performances, but ignore the music (Bernát 2008; Klembara 2009; Šilanová 2008).

According to foreign media, the recent direction of Slovak society points to a "victory for progressive values" because a woman, Zuzana Čaputová, won the presidential election with 58.4% of the vote, although previously women had only been successful in local politics (Bitušíková 2006).² Another candidate, Maroš Šefčovič, said during the campaign that he wanted to appeal to voters "who insist that Slovakia should remain a Christian country", by which he attacked Čaputová's liberal views about LGBT rights and abortion legislation (Walker 2019).

Let us return to the first issue, where all pieces of research imply that music works with abstract musical tools. When sexuality is analysed, it only happens in the lyrics of the songs or compositions, or in music videos, i.e., in the "words" or images, outside music (Peraino, Cusick, 2013; Wilbourne 2017; Wright, Qureshi 2015). Nevertheless, some researchers examine through music the area of gender and sexuality in teenagers (Hodas 1991), which includes sociological aspects of the reception of certain genres as "female" (pop music) or "male" (heavy metal). Other pieces of research note that masculinity or femininity in music belong to the sphere of sociology (Bradby, Laing 2001) because, for example, despite the quantitative preferences for heavy metal among men, the theories about rock music being a male genre or form, and pop music belonging only to girls, have not yet been either confirmed or refuted (Bradby, Laing 2001: 295). On the contrary, in gender

2 It is worth noticing that the results of a survey on alternative rock, which asked whether female instrumentalists are received as women or as musicians, is also close to the mean, although there is no correlation between presidential elections and surveys on alternative rock.

stereotypes where, in real life, we would expect that women would act as the fair sex, it turns out that these expectations can easily be circumvented through the internet. If they are excluded by male musicians of extreme metal “from offline real presentations” (Schaap, Berkers 2014: 101) in the real musical life, this does not mean that female musicians and female singers cannot record metal music, evade the presented stereotypes of female singers, and upload their recorded music on YouTube. In their research, Dutch researchers included fifteen videos on YouTube with their cover versions, which involved men and fifteen cover versions performed by female musicians. From the examined amount of sixty-five extreme metal video clips, female musicians performed in the original videos only in two cases (Schaap, Berkers 2014) Research on the extreme metal scene, where comments to the videos were examined (Schaap, Berkers 2014: 106), revealed that, although the proportion of the statements of men and women was equal (the number of views, likes, dislikes, and comments), men participated to a larger extent in the comments and recommendations for the artists (criticism of the visual aspects of the videos, of the vocal techniques, the sound, etc.) (Schaap, Berkers 2014: 108).

1.2. Women in the Position of Multiprofessional Musicians, Participatory Observation

Taking into account that the least represented female professions in arts are those of a composer and instrumentalist, this was the area where we tried to conduct a comparison and qualitative research through interviews. We monitored mainly those female professions in arts which have been exclusive for female musicians in Slovakia for the past ten years. Solo professions in arts, where women figure as singers-composers-lyricists-instrumentalists in one person, have been appearing increasingly often. While Zuzana Smatanová, Katka Knechtová, both singers, guitarists, and authors of their music and lyrics, entered the scene in the late 1990s, the emergence of Sima Martausová (b. 1988) and of Katarzia (b. 1989, Katarína Kubošiová by her real name) took place fifteen years later, in the mid-2010s. At that time, the music market focused on live concerts to avoid the income deficit arising from the pirated copying of CDs and file sharing systems, which affected the market since the late 1990s and had a radical impact on the institutions, the economy, the management, and the artistic direction of the personalities (Spitz, Hunter 2005). The Slovak National Group of the IFPI was dissolved and the album sales are now monitored by the Czech National Group of the IFPI in Prague. Some media looked for ways to expand the musical market by organizing joint Czechoslovak SuperStar reality shows (the first show was broadcast in 2009 by the Czech TV Nova and the Slovak TV Markíza). To prevent the total collapse of the Slovak pop music scene, compulsory quotas of playing Slovak music in the media were introduced (from 2016, private media must contain at least 20%, from 2017, 25% of the broadcasting time monthly; state media from 2016 stands at 30%, since 2017 35%).³ All these

3 Act No. 278/2015 Coll., on the Amendment and Supplementation of Act No. 308/2000 Coll. on Broadcasting and Retransmission and on the Amendment of Act No. 195/2000 Coll. on Telecommunications, as Amended, Amending and Supplementing Certain Acts, § 28b, in force since 20/052016, <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2015-278>

factors led to the challenges of how to attractively address listeners to win them over for the artists. This took place partly thanks to special themes that reflect the problem of violence against women.⁴

There is similar experience with the establishment of female composers and performers thanks to themes such as violence against women or the discrimination of women abroad, too, where some female personalities have established themselves thanks to such themes (Szemere 2020). What the motives of the listeners are when reflecting on these themes formed the subject of our research carried out by observation at a club concert in Prešov⁵ and on the concert stage in Istropolis in Bratislava.⁶

In Prešov, from among the roughly two hundred standing audience members, the lyrics' passages cited below were sung aloud by men, as we verified by observation. The ironic and provocative remarks of Katarzia against the male bass guitarist, who was allegedly expecting news about the birth of his child during the concert, caused boisterous laughter. Similarly, the provocative attacks on men in her songs' lyrics triggered a turbulent response from the audience.

Here is a part of the lyrics:

Michal sa narodil, namiesto revu sa smial
Omyl prírody, a predsa tak výnimočný zjav
Tak prázdny a krásny, tak bez citu
Neskúšaj s ním mať ani gram súcitu

Umenie podľa neho stojí na ľudských troskách
Vraj na tom tiež fičím, vraj som sprostá
Pod nátlakom revem ako fontána
Myslí, že nie som Del Rey no Hannah Montana⁷

4 To mention but a few, S. Martausová: *Modlitba [Prayer]*, 2017, CD *Len tak sa stíšim [Only in That Way Will I Quiet]*, 2019, S. Martausová: *Dobrá deň, to som ja [Good Morning, It's Me]*, a song for the television serial *Tajné životy [Secret Lives]* about violence against women living in a shelter, 2015-2017, CD *Dobrá deň, to som ja [Good Morning, It's Me]*, 2013. Then there are themes of seeking equality with one's partner (Katarzia: *Michal [Michael]*, CD *Agnostika*, 2016), of female prostitution (Katarzia: *Hodinový hotel [Love Hotel]*, CD *Agnostika*, 2016), of the depression of the male partner and the woman being accused of being responsible for it (*Všetko sa mení [Everything Changes]*, Katarzia: CD *Agnostika*).

The success of these female musicians, singers, and instrumentalists is connected to the fact that they expose up-to-date female themes, and the listeners receive them thanks to these themes. In some cases, their compositional merits are disputed; to mention an example, the song of Sima Martausová & For You: *Nenahraditeľná [Irreplaceable]* (2019) has been labelled as a copy of the song of Macy Gray: *I Try* (1999) because the melody and the harmony of the refrain are identical (Vrška 2019).

5 On 22/09/2017 in the Christiania club as part of the FemFest event, Katarzia for MyMamy.

6 One Day Jazz Fest, White Moon Session, leader: Martin Valihora, guests: Anita Soul and Katarzia, Istropolis, 10/11/2017.

7 Katarzia: *Michal*, CD *Agnostika*, Slnko Records 2016, SZ 0085 1 331. Translated by Lea and Geoff Duffell.

Michal was born, instead of crying he was laughing
A nature's error and yet of such an extraordinary appearance
So empty but beautiful, so devoid of emotions
Do not even attempt to show a grain of sympathy to him.

He believes art stands on human wreckage
He says I am part of it too
and that I am stupid
Under the pressure I bawl like a fountain
He thinks I am not a Del Rey nor a Hannah Montana

While the audience in the club had fun and laughed ironically at various controversial issues, and the reception involved examples of both positive and negative discrimination, the jazz audience in the Big Hall of Istropolis in Bratislava did not dare to act like this. The jazz audience remained cold, responded to her performance only with short, polite applause, and even the reviews of the concert only noted that it was pop music and rock songs, since her performance was part of a jazz festival (Oláh 2017). This was another type of audience, characterised already by Adorno (1975: 17, 26, 46). Although today's audience is not as homogeneous as Adorno assumed (Broeckx 1971: 76-77), "jazz experts" look for other artistic values than of the "music as entertainment" type, attempt structural listening (Sofer 2017), and behave differently (Buhl 2004: 128, 175).

We verified this attitude of ironic ridicule and its serious acceptance by various types of listeners by the method of interview at a music criticism lesson in 2017. Twenty-three students, aged between 19 and 25, were presented with Katarzia's complete album *Agnostika*. Fifteen respondents thought that the success of Katarzia was based on these provoking themes, five respondents were of the opinion that she was a talented lyricist, composer, and musician, and three did not find this theme interesting at all. While the first two opinions were stated by both men and women, the three respondents who did not find the theme interesting were men.

1.3. Women in Classical Music and in Jazz, Rock, and Pop Music

The reception of female musicians varies according to the music genre. In Slovakia, female classical composers have been battling prejudices for almost 40 years and despite an earlier start than their jazz and rock counterparts, their problems are similarly unresolved.

For my study into the musical and social status of female musicians in Slovakia after 2000, I have selected the following four: Ľubica Čekovská, Jana Bezek, Hanka Gregušová, and Shina. They all emerged from a multi-genre and multi-stylistic environment with no prejudices against high or low art and are open to all classical music genres, as well as to jazz, rock, electronic music and pop music. Čekovská (b. 1975) exemplifies a classical artist who, in 2013, achieved high status in composition with her modern opera *Dorian Gray* (Lechmanová 2018). Bezek (b. 1977) began with jazz, debuted as a jazz composer and pianist, and worked her way into the field of classical composition. Gregušová (b. 1980) is a jazz singer, writes poetry, and adds

a finishing touch to jazz compositions by improvisation. Shina (b. 1968) is a co-composer of alternative music pieces in which she crosses into rock, folk, electronic and classical music genres. After having compared their career developments and achievements, I can conclude that, despite preconceptions, females in the classical genre find it easier to establish themselves, as they can still utilise traditional institutions (Slovak Philharmonic, 1949, Opera – Slovak National Theatre, 1920). On the contrary, no traditional institutions of the philharmonic or opera type, which enjoy state support, existed in jazz or rock music. This situation changed after the year 2000 when several jazz and rock festivals were established, and jazz and rock musicians, both male and female, have been able to equally apply for state support through grants, just like in classical music. The decade after the Velvet Revolution may be viewed as a transitional period of transformation in institutions with regard to jazz and rock music.

Let us also mention the female classical composers Viera Janárčeková (b. 1941) and Iris Szeghy (b. 1956). Since Janárčeková emigrated to Germany in 1972, it was Szeghy who had to overcome challenging prejudices in the early 1980s (Zagar 1998, Szeghy 2000: 73–80, Veselý 2017). Arriving in Rottenburg, Janárčeková worked as a piano teacher because, as a composer, she was an autodidact. Janárčeková did not begin to experience success as a composer until the 1980s, at the time of a trend that affirmed the position of female composers. After Szeghy and Janárčeková, the opening into the field of classical music in Slovakia was followed by other female composers: Olga Kroupová (b. 1966), Ľubica Čekovská (b. 1975), Lucia Koňakovská (b. 1975), Petra Bachratá (b. 1975), Jana Kmitová (b. 1976), Lucia Papanetzová (b. 1978), and Lucia Chuťková (b. 1984).

For the sake of completeness, the first female singer of popular music in Slovakia was Magdaléna Schwingerová-Mutňanská (1915-1993), who entered the scene in 1942 (SP *Kde kvitnú ruže červené*), followed in the same year by Mária Smutná-Vlková and the vocal trio Včielky. The first Slovak female jazz singer was Gabriela Hermélyová (SP *Ty nie si môj typ*), followed by Elena Pribusová (1941-2011), Gabriela Húščavová, Ria Hajnalová, Helena Blehárová, Adriena Bartošová - singer, pianist, leader, and composer, and the singer Silvia Josifoská. From among the more recent female singers who entered the scene in the new millennium, let us mention Lucia Lužinská. In the past decade, there have been a lot more female jazz singers, which can be documented by the albums released at the Esprit event, and a poll about the best jazz album of the year – Anita Soul, Ester Wiesnerová, Hana Šebestová (Esprit Award 2016), Sisa Feher, Jana Gavačová, Brigita Szelidová, Elia Kačiová, the vocal Paper Moon Trio, Iveta Lišková, Miriam Bayle, Kristína Mihalová - singer and composer, Kristína Prekopová, Zuzana Mikulcová - pianist, singer, and composer. The efforts of female pop singers to enter the professional Slovak scene were reinforced by several superstar reality shows. However, only a few of them achieved a professional status, thanks to the good teamwork of producers, arrangers, instrumentalists, and managers (e.g. Celeste Buckingham, Emma Drobná).

The situation in accepting female jazz musicians changed in the new millennium. Since 2000, females have been composing as well as playing musical instruments. Those that moved abroad or collaborated with international artists have been particularly

successful. Among them, the singer Hanka Gregušová and the vibraphone player and composer Ľudmila Štefániková (b. 1982) deserve special attention. Gregušová earned a good reputation through her career in the USA, where, in 2017, she was taken under the wing of her mentor-to-be, Cassandra Wilson (last album *Hanka G: Universal Ancestry*, 2021). Štefániková, after her debuts in Paris and New York, has been performing in the USA with her All Female Jazz Quartet. She has released the albums *Be Beautiful* (2012) and *ElectriCity* (2013).⁸

A positive change in appreciating female musicians seems to be associated with the 2016 Esprit Jazz, in which three women succeeded with ease in a competition of 17 nominated albums. The flautist and composer Sisa Michalidesová (b. 1983) won the Esprit Award for her album *Dream Rhapsody* (2015), which she recorded with the Venezuelan pianist Benito Gonzales. At the Esprit event dedicated to the International Day of Jazz declared by UNESCO, Michalidesová won the critics award, the singer Ingrid Bezák scored the audience award for her album *Deep Inside* (2015), and the pianist and composer Jana Bezek was ranked second by the audience for her CD *Jana Bezek Trio: Cracow* (2015).

The situation on the Slovak rock music scene changed around the year 2000. Female musicians started to establish themselves as percussionists, bass guitarists, and solo guitarists. Until then, a notion had prevailed that “male” strength and adequate technical “speed” were necessary to play these instruments, and that heavy metal was a “total denial of gender anxieties through the articulation of fantastic worlds without women” (Walser 1992: 278, Walser 1993: 110, Rafalovich 2006: 19). Female rock instrumentalists commented on these stereotypical notions in the below-mentioned research. Significant personalities who have made profile albums and performed at festivals in Slovakia and abroad include Agnes Lovecká (drums; *Živé kvety* band), Shina (bass guitar), Zuzana Ďurčeková (percussion; bands *Kolowrat* and *Dalla Matina Alla Sera*), Veroni Meszáros (bass guitar; *Moustache* band), Zsuzsi Vermes (guitar; bands *Moustache* and *Gwerkova*), Radmila Kvasničková and Ria Bobotová from the *Youcoco* band (guitar, percussion), and Barbora Chrappová (bass guitar; bands *Vandali* and *Čad*).

2. Female Rock Instrumentalists

In 2013, the Department of Musicology at Comenius University in Bratislava conducted a questionnaire survey of eleven Slovak female musicians who, instead of having stereotypical vocalist roles, played bass guitar, guitar, or drums in mostly alternative rock bands (Apfelová 2013). The questions concerned their music education, the status of female instrumentalists in Slovakia and abroad, demotivational factors, gender and musical aspects pertaining to audience perception of women as instrumentalists, and their image in the band.

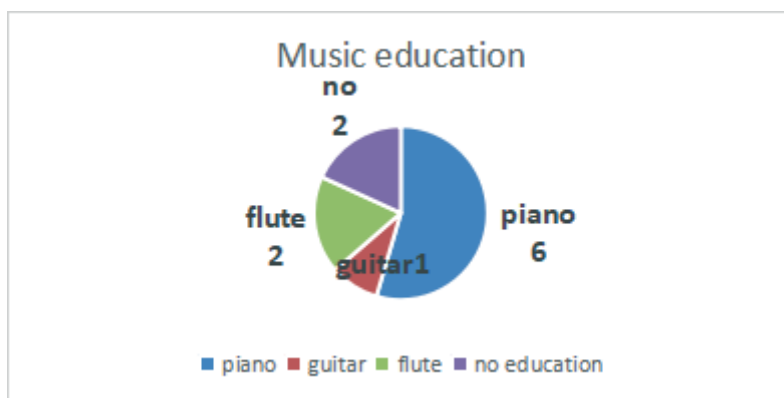
Female instrumentalists were asked ten questions. Their answers were not preformulated in the research but were expressed by the female musicians themselves. The goal of the research was to get an insight into the issues of women

8 In a line-up with her female colleagues Amanda Andrews (guitar), Christine Moad (bass guitar), Jazz Robertson (drums), and guest performers Peter Lipa (vocals)–the legend of Slovak jazz–and the American trumpeter Greg Hopkins.

instrumentalists and find the true reasons behind their status in their answers. From the ten questions, we identified and evaluated five areas of issues in their answers. Certain formulations recurred in the answers of female instrumentalists, from which we created qualitative categories. We evaluated the identical categories in word cloud software, which means that the bigger the font in word cloud, the more frequently the given qualitative category appeared in their answers.

As far as music education, two female-instrumentalists did not acquire any and the remaining nine matriculated from an elementary school of arts. As Figure 1 demonstrates, six respondents studied the piano, two learnt flute, and one guitar. However, in rock bands they did not play the studied instruments (e.g., a guitarist switched to a bass guitar).

Figure 1

When asked whether Slovak female instrumentalists had a different status from their counterparts abroad, five participants responded positively, five agreed that there was no difference, and one did not know (refer to Table 1).

Tabla 1

Difference in status	Number of answers
Yes	5
No	5
I do not know	1

Those agreeing on the disparate status of domestic and foreign female instrumentalists supported their opinion with a variety of reasons. The market size as the chief cause was given by two respondents. One stated that in Slovakia it is rare for female musicians to play typically “male” instruments. Feeling empowered to defend their status in band was also a factor, according to one. Likewise, one interviewee claimed that the difference was associated with the overall position of women in society.

Another question aimed to investigate demotivation with respect to gender stereotypes, especially family responsibilities and rearing of children. As many as six

musicians indicated that they had wanted to stop playing (see Table 2). Nevertheless, only one mentioned family and children as the main reason.

Table 2

Have you ever wanted to stop playing?	Number of answers
Yes	6
No	5

Other demotivational factors included:

- desire for listening to silence and seeking new inspiration (2 respondents)
- unsuccessful concert performances (1)
- problematic relationships among band members (1)
- and dissatisfaction with their own performance (1).

In response to a question about audience perceptions of gender and music abilities, four participants believed that gender judgement predominates, and the same number thought it was the quality of performance itself. Three claimed that both had an equal standing (Table 3).

Table 3

Aspects in audience perceptions	Number of answers
Gender	4
Music	4
Both	3

Given the balance of the two aspects, the presence of female instrumentalists undoubtedly influences audience perceptions, but they are also valued as musicians. Although our research sample was small, it can be concluded that the gender and music aspects overlap and, hence, society is probably moving towards a bias-free music culture. Although this conclusion cannot be derived only from the statements of female instrumentalists, since these reflect the attitude of female musicians and their self-reflection, further research should focus on audience reception.

The final question focussed on image, i.e., physical appearance and whether it is important for females on stage.

Respondents were in unanimously positive agreement and their view was reflected by participant Zsuzsi Vermes (guitarist in bands Moustache and Gwerkova):

Women have always added a unique value onto music scenes. Not only with their aesthetic appearance but also the ability to perform as well as men.

Our survey affirmed that Slovak society has been overcoming prejudices against female musicians. Having said that, embedded stereotypes do still exist in the music world, and there are yet things to eliminate. The following statements mentioned by the surveyed artists provide a few examples: “a band leader must be a man”, “you had better sing than play, put away the bass so that you can move around freely.”

Or some usual comments of sound engineers: “you do not understand, I shall do it my way, I know better”, “female sensitive music”, “I will give you valuable advice on how to play”, “woman: bad player”, “woman in band, singer only”, “woman in band = cause of dissolution.” There have also been cases of positive discrimination, such as “a woman behind the drums is a better choice, because she does not show off her technique and dominance to others.” Overall, however, the status of Slovak female musicians also relates to stereotypes, which differ between the classical genre and jazz, rock and pop music. With regard to audience perception of females’ instrumentalists on stage, half of the respondents stated that gender predominates, and the rest, on the other hand, believed that the quality of music-making had a greater significance for listeners.

3. Conclusion

Even though Slovak women as jazz, rock and pop musicians have striven for greater recognition on the music scene, they are still regarded as exotica, especially in composer, conductor, and instrumentalist roles. Women artists are commonly and most frequently offered vocal parts, in which they can showcase their unique tessituras together with their sex appeal. However, this stereotype does not correspond with the ambitions of Slovak women artists themselves as their education, professional training and abilities match those of men. One of the factors, impacting even more on the acceptance of women in the music industry, is the multitude of active artists that makes it difficult to identify those having a high standard. Regardless, man or woman, all performers find themselves in highly competitive and challenging national and international markets where they need to seize the attention of listeners and the media. Nevertheless, in this current competitive environment, in which the audiences’ favour tends to be won by attractive shows produced with non-musical elements, the quality of music itself inevitably suffers. Besides, numerous alternatives for spending free time (e.g. tourism, sports, or unusual experiences) represent another contributor to a decline in music listening (Roberts 2006: 15, Mogilner & Norton 2016: 12-16); this is supported by statistics (The U. S. Consumer 2020: 23) clearly showing an unfavourable outcome for music. In line with the conclusions of late nineteenth-century empirical sociology, discussions in the media as well as in the general public about the expectations of men and women as musicians do not seem to be musically based and are generally prejudicial.

References

Printed Publications

- Adorno, T. W. 1975, 1962. *Einleitung in die Musiksoziologie: 12 theoretische Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Apfelová, S. 2013. *Ženský fenomén v inštrumentálnej rockovej hudbe na Slovensku* [The Female Phenomenon in Instrumental Rock Music in Slovakia], Master's thesis. Bratislava: Comenius University.
- Beňová, K. 2004. "Fenomén ženy skladateľky na Slovensku" [The Phenomenon of Female Composers in Slovakia], In Očenášová-Štrbová, S. (ed.), *Sféry ženy, literatúra, umenie, komunikácia*, [The Spheres of Women, Literature, Art, and Communication], (pp. 189-197). Banská Bystrica: Faculty of Humanities, Matej Bel University - Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences. Banská Bystrica: Faculty of Arts, Matej Bel University.
- Bitušíková, A. 2002. "Slovakia: An anthropological perspective on identity and regional reform." In Batt, J., Wolczuk, K. (eds.) *Region, State and Identity in Central and Eastern Europe* (pp. 41-64). London-Portland, New York: Frank Cass.
- Bitušíková, A. 2006. "(In)visible women in political life in Slovakia." *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 14, 6, 1005-1021.
- Bourdieu, P. 1994. *The Field of Cultural Production*. New York: Columbia University Press.
- Bradby, B. – Laing, D. 2001. "Introduction to „Gender and sexuality“" special issue, *Popular Music*, 20, 3, 295-300.
- Broeckx, J. 1971. "Ästhetische und soziologische Implikationen in Adornos „Typen musikalischen Verhaltens.“" *Studia Philosophica Gandensia*, 9, 1, 76-77.
- Buffa, D. 2012. *Kompozičná tvorba pre komorný súbor od štyroch slovenských skladateľiek žijúcich v zahraničí: Viera Janárečkovej, Iris Szeghy, Petra Bachratovej, Jany Kmitovej* [The Chamber Compositions of Four Slovak Female Composers Living Abroad: Viera Janárečková, Iris Szeghy, Petra Bachratá, Jana Kmitová], Dissertation. Bratislava: Faculty of Arts, Comenius University.
- Buhl, W. L. 2004. *Musiksoziologie, Varia Musicologica 3*. Bern: Peter Lang.
- Lengová, J. 2019. *Stephanie Wurmbrand-Stuppachová (1849-1919): Život, dielo, korešpondencia*, [Stephanie Wurmbrand-Stuppachová (1849-1919): Life, Works, Correspondence], Bratislava: Institute of Musicology, Slovak Academy of Sciences.
- Hodas, G. R. 1991. "Using original music to explore gender and sexuality with adolescents." *Journal of Poetry Therapy*, 4, 205-220.
- Jónasová, A. 2015. "Hudobná skladateľka Alexandrine Rossi-Esterházyová", [The Female Composer Alexandrine Rossi-Esterházyová], *Hudobný život*, XLVII, 5, 18-19.
- Juhaščíková, A. 2017. "Fenomén vzniku hudobného diela v súčasnosti", [The Phenomenon of the Genesis of a Composition Today], *12th Students' Scientific and Artistic Conference Proceedings I* (history, ethics, philosophy, and aesthetics sections) (pp. 110-115). Prešov: University of Prešov in Prešov. (<http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Konyova2>).

- Kajanová, Y. 2018. "Slovaške skladateljice – pogumne, izvirne in brez predsodkov". In Stefanija, L., Bogunović Hočevar, K. (eds.) *Žensko v glasbi skladateljic po 1918 : pogledi nekaterih manjših glasbenih kultur Evrope (Glasba na Slovenskem po 1918), Femininity in female music since 1918. Views of some smaller musical cultures in Europe* (pp. 263-287). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za muzikologijo.
- Kmitřová, J. 2002. "K hudobnej tvorbe Iris Szeghy v 90. Rokoch", [On the Musical Output of Iris Szeghy in the 1990s], *Slovenská hudba*, 28, 1, 64-76.
- Lechmanová, M. 2018. *Etické vrstvy vo vybraných slovenských operách*, [Ethical Layers in Selected Slovak Operas], dissertation. Bratislava: Faculty of Arts, Comenius University.
- Lengová, J. 2002. "Chvály a obrany slovenského (alebo aj iného) skladateľa", [Praises and Defence of Slovak (and Other) Composers] *Slovenská hudba*, 28, 1, 77-83.
- Lengová, J. 2019. *Stephanie Wurmbrand-Stuppachová (1849 – 1919): Život, dielo, korešpondencia*, [Stephanie Wurmbrand-Stuppachová (1849 – 1919): Life, Works, Correspondence], Bratislava: Institute of Musicology, Slovak Academy of Sciences.
- Letňanová, E. 2020. "Cieľom umenia je robiť človeka šťastným", [The Goal of Arts is to Make People Happy], *Hudobný život*, 52, 7-8, 11.
- Lukáčová, A. 2012. "Prekonané bariéry? Ženy-hudobníčky v slovenskej ľudovej ansámblovej hudbe", [Barriers Overcome? Female Musicians in Slovak Folk Ensemble Music] In Příbylová, I., Uhlíková, L. (eds.). *Od folkloru k world music: Hudba a bariéry*. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie, [Scientific Conference Proceedings], (pp. 48-60). Náměšť nad Oslavou: Městské kulturní středisko.
- Martináková, Z. 2002. *Slovak Composers After 1900. Formation and Styles*. Banská Bystrica: Academy of Arts.
- Mogilner, C. & Norton, M., 2016. "Time, money and happiness," in *Current Opinion in Psychology*, 10, 12-16.
- Muszkalska, B. 2009. "Biological and social aspects of the theoretical thought of Richard Wallaszek." *Interdisciplinary Studies in Musicology*, 8, 79-80.
- Ostleitner, E. 1994. "Forschungsschwerpunkt Frau und Musik." *Frau und Musik* (pp. 3-19). Institut für Musiksoziologie. Vienna: Hochschule für Musik und darstellende Kunst.
- Pietraszewski, I. 2016. "Strategies of domination or ways of differentiation from rivals in the jazz field." In Kajanová, Y., Pickhan, G., Ritter, R. (eds.) *Jazz from Socialist Realism to Postmodernism* (pp. 211-224). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Prohásková, A. 2020. *Postavenie žien v hudobnom živote a skúsenosť skladateľiek na Slovensku*, [The Status of Women in Musical Life and the Experiences of Female Composers in Slovakia], Bachelor's Thesis. Bratislava: Faculty of Arts, Comenius University.
- Rafalovich, A. 2006. "Broken and Becoming God-Sized: Contemporary Metal Music and Masculine Individualism", *Symbolic Interaction* 29, 1, 19-32.
- Roberts, K. 2006. *Leisure in Contemporary Society*. Second Edition, Wallingford-

- Cambridge: CABI Publishing.
- Sofer, D. 2017. "Strukturelles Hören? Neue Perspektiven auf den idealen Hörer". In Aringer, K., Praßl, F. K., Revers, P., Utz, Ch. (eds.). *Geschichte und Gegenwart des musikalischen Hörens. Diskurse – Geschichte(n) – Poetiken* (pp. 107-131). Rombach Verlag.
- Spitz, D. - Hunter, S. 2005. "Contested Codes: The Social Construction of Napster." *The Information Society*, 21, 3, 169-180.
- Szeghy, I. 2000. "Sú na Slovensku ženy? (Feministický pohľad na súčasnú situáciu vo vážnej hudbe na Slovensku)", [Are There Any Women in Slovakia? (A Feminist View on the Contemporary Situation in Slovakian Classical Music)], In *Slovenskí skladatelia I.* (pp. 73-80). Bratislava: Stimul.
- Táborecká, A. 2002. "Zaujímavé ženy v našej histórii. Prvá slovenská hudobná skladateľka" [Interesting Women in Our History. The First Slovak Female Composer], *Knižnica*, 6, 290-291.
- Tuchý, S. 2020. "Slovenská filharmónia. Dva decembrové koncerty s Jamesom Juddom" [V parku môjho otca], [The Slovak Philharmonic. Two December Concerts with James Judd (In My Father's Park)], *Hudobný život*, 52, 1-2, 7.
- Urbancová, H. 2019. *Žena v tradičnej ľudovej hudobnej kultúre* [Woman in traditional folk musical culture]. Bratislava: ÚHV SAV.
- Ursínyová, T. 1999. "Ženu hudbou neudrieš. Skladateľka Iris Szeghyová", [You Can't Hit a Woman with Music. The Composer Iris Szeghyová], *Slovenka*, 52, 16, 24.
- Veselý, O. 2017. "Sonda do tvorby slovenských skladateľov žijúcich v zahraničí (s výlučným zreteľom na médium gitary)", [A Probe into the Works of Slovak Composers Living Abroad (With Exclusive Focus on the Guitar Medium)], *Slovenská hudba* 43, 3, 261-273.
- Wallaszek, R. 1903. *Anfänge der Tonkunst*, Leipzig.
- Walser, R. 1992. "Eruptions: Heavy Metal Appropriations of Classical Virtuosity." *Popular Music*, 11, 3, 263-308.
- Walser, R. 1993. *Running with the Devil: Power, Gender, and Madness in Heavy Metal Music*. Hannover: Wesleyan UP.
- Wright, Ch. – Qureshi, E. 2015. "The Relationship between sexual content in music and dating and sexual behaviors of emerging adults." *Howard Journal of Communications*, 26, 3, 227-253.
- Zagar, P. 1998. "Iris Szeghy." In Jurík, M., Zagar, P. (eds.). *100 slovenských skladateľov*, (pp. 274-276). Bratislava: NHC.
- Zagorski, M. 2020. *Adorno and the Aesthetics of Postwar Serial Music*. Hofheim: Wolke Verlag.

Legal materials

- Act No. 278/2015 Coll., on the Amendment and Supplementation of Act No. 308/2000 Coll. on Broadcasting and Retransmission and on the Amendment of Act No. 195/2000 Coll. on Telecommunications, as Amended, Amending and Supplementing Certain Acts, § 28b, in force since 20/05/2016, <available from <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2015-278> (18/12/2022)>.

Internet and Electronic Sources

- Bachratá, Petra, *Hudobné centrum*, [Music Centre], <available from <https://hc.sk/o-slovenskej-hudbe/osobnost-detail/240-bachrata-petra/bibliografia> (20/11/2022)>.
- Bernát, D. 2008. "Cinka Panna nezahrála bez falošných tónov", [Cinka Panna Did Not Play Without False Tones], *Pravda*, 23/10/2008, <available from [https://kultura.pravda.sk/film-a-televizia/clanok/31262-cinka-panna-nezahrála-bez-falosnych-tonov/\(8/05/2020\)](https://kultura.pravda.sk/film-a-televizia/clanok/31262-cinka-panna-nezahrála-bez-falosnych-tonov/(8/05/2020))>.
- Čekovská, Ľ. 2019. "Panelová diskusia „Byť ženou skladateľkou v 21.storočí“" [Panel Discussion "Being a Female Composer in the 21st Century"] In the UNESCO headquarters in Paris, 13 March 2019, 18/03/2019, Slovak Commission for UNESCO, <available from <http://www.unesco.sk/a/Panelova-diskusia--E2-80-9EByt-zenou-skladatelkou-v-21--storoci-E2-80-9C-v-sidle-UNESCO-v-Parizi--13--marca-2019> (5/05/2019)>.
- Čekovská, Ľubica, *Hudobné centrum*, <available from <https://hc.sk/o-slovenskej-hudbe/osobnost-detail/228-lubica-cekovska> (20/10/2022)>.
- Chutková, Lucia, *Hudobné centrum*, <available from <https://hc.sk/o-slovenskej-hudbe/osobnost-detail/1780-lucia-chutkova/bibliografia> (01/11/2022)>.
- IFPI, <available from <https://www.ifpicr.cz/> (20/12/2022)>.
- Jazz.sk, <available from <https://www.jazz.sk/esprit> (20/12/2022)>.
- Klembara, M. 2009. "Cinka Panna", *Cinemaview.sk*, 4 January 2009, <available from <https://www.cinemaview.sk/recenzie/cinka-panna/> (5/04/2020)>.
- Kmitťová, Jana, *Hudobné centrum*, <available from <https://hc.sk/o-slovenskej-hudbe/osobnost-detail/424-jana-kmitova/bibliografia> (20/07/2022)>.
- Koňakovská, Lucia, *Hudobné centrum*, <available from <https://hc.sk/o-slovenskej-hudbe/osobnost-detail/1025-lucia-konakovska/bibliografia> (20/07/2022)>.
- Kopcsayová, I. 2012. "Primáška SLUK-u Zuzana Pokorná: Zuza, ty hráš ako chlap", [Zuzana Pokorná, the First Violinist of SLUK: Zuza, You Play Like a Man], *Sme*, 18/11/2012, <available from <http://kultura.sme.sk/c/5081300/primaska-sluk-u-zuzana-pokorna-zuza-ty-hras-ako-chlap.html#ixzz20mrMPczS> (4/01/2020)>.
- Kroupová, Oľga, *Hudobné centrum*, <available from <https://hc.sk/o-slovenskej-hudbe/osobnost-detail/498-olga-kroupova/bibliografia> (20/07/2022)>.
- Lengová, J. 2014. "K otázke rodových štúdií: Ženy v opernej a operetnej prevádzke bratislavského Mestského divadla (1886 – 1920)", [Women in the Opera and Operetta Department of the Municipal Theatre in Bratislava (1886 – 1920)], *Musicologica Slovaca* 5, 31/1, 35-65, Musicologica.eu, 27 September 2015, <available from <http://www.musicologica.eu/k-otazke-rodovych-studii-zeny-v-opernej-a-operetnej-prevadzke-bratislavskeho-mestskeho-divadla-1886-1920/> (10/05/2021)>.
- Oláh, D. 2017. "Reportáž groovujúci One Day Jazz festival v bratislavskom Istropolise", [A Grooving Report on the One Day Jazz Festival in Istropolis, Bratislava], *jazz.sk*, 21/11/2017, <available from <https://www.jazz.sk/articles/reportaz-groovujuci-one-day-jazz-festival-v-bratislavskom-istropolise> (15/03/2020)>.
- Papanetzová, Lucia, *Hudobné centrum*, <available from <http://hc.sk/o-slovenskej-hudbe/osobnost-detail/1780-lucia-papanetzova/bibliografia> (20/07/2022)>.

- hudbe/osobnost-detail/1024-papanetzova-lucia/bibliografia (20/07/2022)>.
- "The U.S. Consumer 2020 Report, Statista Global Consumer Survey," December 2020, number of respondents 1930. *Statista.com*, November 2020, <available from <https://www.statista.com/study/85061/the-us-consumer-report/>,file:///C:/Users/kajanova/AppData/Local/Temp/study_id85061_the-us-consumer-report.pdf. (15/03/2022)>.
- Szemere, A. 2020. "Three „F“-Words": Freedom, Femininity, and Family in Bea Palya's Musical World," *MusicaFemina International Symposium*. Budapest: Central European University, 08-09/01/2020. <available from <https://gender.ceu.edu/musicafemina-budapest-8-9-january-2020> (3/03/2020)>.
- Šilanová, N. 2008. "Cinka Panna", *kinema.sk*, 23/10/2008, <available from <https://www.kinema.sk/filmova-recenzia/32580/cinka-panna.htm> (5/04/2020)>.
- Vrška, R. 2019. "Podobnosť čisto náhodná!?" [Similarity by Pure Chance?], *frontman.cz*, 15/03/2019. <available from <https://www.frontman.cz/podobnost-cisto-nahodna> (1/03/2020) >.
- Walker, S. 2019. "Slovakia's first female president hails victory for progressive values", *The Guardian*, 31 March 2019, <available from <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/31/slovakia-elects-zuzana-caputova-first-female-president> (07/10/2020)>.
- Wilbourne, E. 2017. "Gender and Sexuality in Music." *Oxford Bibliographies*, 27 April 2017, <available from <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199757824/obo-9780199757824-0198.xml> (06/10/2020)>.
- Zajacová, Z. 2002. "Komponovanie je alchýmia", [Composing is Alchemy], *Sme*, interview with Ľubica Čekovská, 08/11/2002, <available from <https://www.sme.sk/c/721075/komponovanie-je-alchymia.html> (4/01/2020)>.

Discography

- CD *Antológia slovenskej populárnej hudby/Slovak Retro Music Anthology*, vol. 4, HF 2008, SF 00572331.
- SP Gabriela Hermélyová: *Ty nie si môj typ [You Are Not My Type]*, 1955, Supraphon 50864, 50865.
- CD Hanka G: *Universal Ancestry*, 2021, Hanka G, 0730706003608.
- CD *Jana Bezek Trio: Cracow*, 2015, Pavian Rec., PM0087-2.
- CD *Katarzia: Agnostika*, 2016, Slnko Records, SZ 0085 1 331.
- CD Ľudmila Štefániková: *Be Beautiful*, 2012, Inner Circle Music.
- CD Ľudmila Štefániková: *ElectriCity*, 2013, SF, SF00752531.
- SP Magdaléna Schwingerová-Mutňanská: *Kde kvitnú ruže červené [Where Red Roses Bloom]*, Telefunken T 70585; 52378, 1942. CD Sisa Michalidesová: *Deep Inside*, 2015, Orpheus 2506001-2.

COMPOSITRICI E MUSICISTE ROCK SLOVACCHE: IL LORO STATUS, IL SUCCESSO E LE PROSPETTIVE

Riassunto

Il presente contributo intende trattare le questioni di genere legate alla ricezione delle donne musiciste in Slovacchia. Attraverso un'analisi storica, l'autrice esamina l'affermazione delle donne, e il comportamento nei loro confronti, nei diversi generi musicali, dalla musica classica al jazz, al rock alternativo e alla musica elettronica. Se da una parte l'accettazione di donne compositrici nell'ambito della musica classica è iniziata quarant'anni fa, dall'altra le loro controparti in ambito jazz e rock sono in svantaggio con un ritardo di vent'anni. Bisognerà attendere il 2000 affinché le musiciste donne inizino ad attirare l'attenzione del pubblico come batteriste, bassiste o chitarriste. Sulla base del risultato di un sondaggio effettuato tra musiciste di rock alternativo slovacco, di un attento studio sulle loro carriere musicali e di un confronto tra le artiste selezionate, l'autrice analizza le questioni relative all'accettazione di compositrici e musiciste donne in Slovacchia. La stragrande maggioranza delle partecipanti a questa ricerca, che sono in possesso di una solida formazione musicale, ha identificato nelle dimensioni del mercato musicale uno dei maggiori ostacoli per le musiciste. Per quanto riguarda la percezione del pubblico circa le donne sul palco, la metà delle intervistate ha affermato che la parte predominante è costituita dal genere, mentre l'altra metà ritiene invece che la qualità del fare musica abbia una maggiore valenza.

Parole chiave: donne compositrici, musiciste rock, musica classica, jazz, rock alternativo, musica elettronica, musica slovacca

UDK 1Cicero, M. T.

177.9(37)

Pregledni rad

Priljeno 31. 3. 2022.

DOI: 10.38003/zrffs.16.9

Marija Barić Đurđević

Sveučilište u Splitu, Studij Hotelijerstvo i gastronomija

HR-21000 Split, Ulica Ruđera Boškovića 31

marija.baric.durdevic2@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-0404-2345>

IDEAL PRAVEDNOSTI MARKA TULIJA CICERONA

Sažetak

Okosnica je ovoga članka pojam pravednosti u filozofiji Marka Tulija Cicerona. Iako ga razmatra i u drugim djelima, najsustavnije ga razlaže u trećoj knjizi djela *De re publica*. Pisano je prema uzoru na Platonovu *Državu* te stoga krije vrijednu filozofsku građu utemeljenu na antičkim autoritetima. Djelo se uspoređuje i s Platonovom *Državom* (*Politeia*) i važnim Aristotelovim promišljanjima o pravednosti. Ugledajući se na Platona, nakon napisane *Države*, Ciceron stvara djelo *Zakoni*, u kojemu obrađuje problem pravednosti i pravde u okviru prava. Osim dvaju potonjih djela, u članku će se analizirati i moralno-filozofska rasprava *O krajnostima dobra i zla*. Predstavit će se način na koji Ciceron shvaća pravednost, njezinu povezanost s božanskim podrijetlom i naravi te razliku između građanskoga i prirodnoga prava. Za Cicerona muževi su instrument više mudrosti i dobra države ispred su dobra pojedinca, a moguće je biti pravedan oslušivanjem i najvećim nastojanjem slijeđenja prirodnih zakona. Iako se nepravednošću dobiva najviše dobara, zemlje ili časti, njome se najviše i gubi. Glavni je argument protiv nepravednosti taj što ona uznemirava, donosi nesklad, razara zajednice i odnose te narušava državu, što upućuje na unutarnji nagon za pravednošću. Pravednost je vrsta kamena temeljca prirodnoga zakona, zakona koji potječe iz više sile i dan je ljudima kako bi održavali dobar društveni red. Ciceron zastupa ideju univerzalnoga morala, zajedničkoga svim ljudima. Pravednost stavlja na pijedestal vrlina pripisujući joj državotvornost. Pisanje *Države* i *Zakona* stoga su posljednji Ciceronovi pokušaji spašavanja Rimske Republike. U radu će se objasniti značenje pojma *pravednost* te usporediti Ciceronova promišljanja s Platonovim i Aristotelovim.

Ključne riječi: Ciceron, država, Platon, pravda, pravednost, republika, univerzalni moral zakon

1. Uvod

Izrazito politički turbulentno posljednje stoljeće Rimske Republike rezultiralo je mnogim promišljanjima o ispravnim načinima upravljanja državom. Atentati, smjene vlasti, izgnanstva, korupcija i građanski ratovi signalizirali su da *Res publica* više nije „javna stvar“, već privatizirana „arena“ za stjecanje moći čiji sudionici nemaju gotovo nikakva promišljanja o dobrobiti i budućnosti građana. U tome amoralnom i (vrlo

slično) makijavelističkom društvenom ozračju, koje je svakim sukobom sve manje demokratsko, a sve više totalitarno, javljaju se pojedinci koji pod svaku cijenu žele zadržati postojeći državni poredak, republiku, pribojavajući se vladavine jednoga, u liku cara. Najplodonosnija takva promišljanja došla su iz pera počasnoga oca domovine (*pater patriae*) i najvažnijega rimskog konzula, Marka Tulija Cicerona. Iako pad Republike nije uspio zaustaviti, nakon što je iscrpio sve mogućnosti s pozicije moći, započinje svoju intelektualnu borbu za njezino očuvanje. Poučen bogatim upravljačkim iskustvom, impozantnim političkim putom *in anno suo*¹ i teškim političkim padom, tijekom svojega privremena umirovljenja od aktivne politike, tajgovornik i filozof piše dva važna filozofsko-politička djela, *O državi* (*De re publica*) i *Zakoni* (*De legibus*). Poglavitito na Platonovima, a potom i Aristotelovim temeljima počinje svoja promišljanja o idealnome državnom uređenju proučavajući etiku vrlina. Ovaj rad obradit će središnju vrlinu, pravednost, a izvor proučavanja bit će i moralno-filozofsko djelo *O krajnostima dobra i zla* (*De finibus malorum et bonorum*). Zadaću proučavanja autorovih misli otežava fragmentiranost tih djela jer su mnogi dijelovi izgubljeni. Da bi rekonstruirali spise, filolozi su se koristili mnogim sekundarnim izvorima koji su upućivali na određena mjesta u djelima, poput Augustinove *Države Božje* (*De civitate Dei*), koja je omogućila pouzdanu rekonstrukciju treće i četvrte knjige *Države*, najvažnijih za ovo razmatranje. Tu su zadaću olakšale i Laktancijeve *Božanske ustanove* (*Institutiones divinae*) te Nonijevo djelo *Sažeti nauk* (*De compendiosa doctrina*). Temelj istraživanja Ciceronova ideala pravednosti analiza je rasprave o pravednosti i nepravednosti, koja se odvija u trećoj knjizi *Države*. Kako bi se razlikovale Ciceronove izvorne misli od onih koje su preuzete iz drugih izvora, ponajprije Platona, potrebno je usporediti navedeno s djelom *Država* (*Politeia*). Iako neizravno, na Cicerona su utjecale i Aristotelove misli o pravednosti. Osim spomenutih mislilaca, kao dodatna podloga istraživanju predstaviti će se misli Hannah Arendt, Antuna Stresa, Ante Pažanina, Pave Barišića, sv. Augustina, Karola Wojtyła, Francisa Fukuyame te Michaela Josepha Sandela. Da bi se jasnije shvatile okolnosti i motivi nastanka djela, razmotrit će se i izložiti stajališta u privatnim pismima Marka Tulija Cicerona svojem bratu. Usto, za objašnjenje značenja pojmova koristit će se mrežnim izdanjima grčkoga, latinskoga, engleskoga i hrvatskoga rječnika. Za potrebe dodatnoga tumačenja rada koristilo se mrežnim izvorima i jednim empirijskim istraživanjem Cahita Guvena o sretnim građanima. U bilješkama će se detaljnije objasniti određene prakse rimskoga svijeta ili povijesni konteksti određenih događaja. Tamo će se zabilježiti i izvorni tekstovi na latinskome jeziku. Valja napomenuti da je članak nastao preradom dijela diplomskoga rada pod nazivom *Ideal pravednosti u Ciceronovu djelu De re publica*, obranjena 14. srpnja 2021. na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom dr. sc. Pave Barišića, prof.

2. Pravednost

Pravednost je jedno od ključnih i mnogoput raspravljanih pitanja u povijesti filozofije. Posebnu pozornost privlačila je u prvaka grčke filozofije, Platona i Aristotela. Dakako, pitanje pravednosti nije samo predmet proučavanja filozofije. Pišući o Aristotelu,

1 Postojali su mnogi uvjeti za obavljanje političkih funkcija, a jedan od njih bile su dobne granice strogo propisane za svaku funkciju. Ciceron je postao rimskim konzulom u najranijoj zakonski propisanoj dobi, što je često naglašavao.

Strauss i Cropsey (2006: 97) pravednost smatraju »temeljnim uzrokom sigurnosti«. Osim što je pravednost sastavnica bez koje društvena sigurnost nije moguća, ona je kao ideal prisutna i kulturološki. U kršćanstvu, religiji čiji su moralni postulati u korijenima Europe, »biti pravedan« jedan je od glavnih atributa Boga. Ulogu koju pravednost ima u moralnoj izgradnji osobe vidljiva je i po tome što se spominje u Isusovim blaženstvima: »Blago gladnima i žednima pravednosti: oni će se nasititi« (Matej, 5, 6). Kršćanstvo je svjesno razorne snage nepravednosti i njezina utjecaja na pojedinca, ali i na društveni poredak. Paradoks kršćanskoga poimanja pravednosti sastoji se u tome što za kršćane kategorija pravednoga ne predstavlja »dati svakomu ono što mu pripada«, nego djelovati moralno u najvišoj mjeri (u maniri milosrđa), čak i dok se trpi nepravda. Nit vodilja utemeljena je na načelu da je bolje podnositi nepravdu nego je činiti. U islamu se pojam pravde (*adl*) također nalazi u središtu: »Pravedni bud'te, pravednost je najbliža bogobožaznosti!« (*Ku'ran*, El-Maide 8). Stoga u velikim monoteističkim religijama pravednost je jedna od temeljnih vrlina, atribut boga. Izvor pravednosti leži u izvanjskome, to jest u bogu, a ne u ljudima. Slično poimanje ima i Ciceron, rođen prije nastanka kršćanstva i islama. Za njega pravednost dolazi iz prirodnoga zakona, od višega bića. U svojem se shvaćanju te državotvorne vrline Ciceron poziva, iako njezino podrijetlo tumači prema stoičkome nauku, na Platona te na njegovim temeljima gradi svoju teoriju pravednosti. Ciceron piše djelo *De re publica* u dijaloškome obliku po uzoru na Platona. Jedan od sudionika razgovora, Lucije Furije Fil, izlaže tvrdnje Karneada, skeptika iz Cirene, o dobrobitima postupaka nepravednosti za državu. Lelije, s druge strane, predstavlja kontrast i pobija tvrdnje u korist pravednosti, iz čega je vidljiva metoda teze i antiteze kojom se autor u tome djelu koristi češće nego u svojim drugim filozofskim radovima. Nije sačuvan predgovor knjige, no zamjenjuje ga Augustinov sažetak (*Civ. Dei* II, 21). Prije analiziranja djela objasniti će se podrijetlo riječi *pravednost*.

2.1. Riječ pravednost

Ciceron proučava pravednost s triju točaka gledišta. Budući da je pravnik, u *Zakonima* ga najviše zanima pravni aspekt pravednosti. U djelu *O krajnostima dobra i zla* pravednost razmatra s aspekta praktične filozofije. Pravednost kao državotvornu krepost razlaže u djelu *Država*. Riječ pravednost u hrvatskome jeziku dolazi od pridjeva *prav*, *prava*, *pravo*, a isti korijen imaju imenice *pravo*, *pravda*, *pravac*, *uprava* (Gluhak 1993: 500). Slično je s latinskom inačicom te riječi koja glasi *iustitia*, -ae, f. Nastala je od pridjeva *iustus*, 3, što znači 'pravedan'. Istoga je korijena riječ *ius*, *iuris*, n. s osnovnim značenjem 'pravo'. U grčkome jeziku događa se identična jezična pojava. Grčka riječ *δίκη*, ἡ (latinična transliteracija: *dike*) znači 'pravda', a istoga je korijena pridjev *pravedan*, grč. *δίκαιος*, -α, -ov (latinična transliteracija: *dikios*) te imenica *sudac*, grč. *δικαστής*, οῦ, ὁ (latinična transliteracija: *dikastes*) (Liddell, Scott i James 2022). Kao zanimljivost valja istaknuti da u češkome, kao jednomu od sestrinskih jezika hrvatskomu prema skupini slavenskih jezika, riječ *pravda* znači 'istina'. S obzirom na to da se u jeziku često ogledaju misli naroda, nije slučajno da *pravo* i *pravda* imaju isti korijen riječi. Iako se u praksi ti pojmovi često razilaze, narodima je bilo intuitivno da je pravda u esenciji prava, što se očitovalo u jeziku. Hannah Arendt tako u svojem djelu *Vita activa* Rimljane naziva »najpolitičnijim

narodom od svih koje znamo« primijetivši izuzetnu sjedinjenost latinskoga jezika i rimskoga načina života (Arendt 1958: 11).

2.2. Filova obrana nepravednosti u djelu *De re publica*

Kao što je navedeno, svoje stavove o pravednosti Ciceron najviše iznosi u trećoj knjizi djela *Država* (*De re publica*). Problem pri analizi djela javlja se već u naslovu. S obzirom na to da je djelo izgubljeno, nije moguće znati točan naslov. Književno-povijesni izvori djelo nazivaju jednom od ovih dviju latinskih inačica: *De re publica* ili *De Republica*. Djelo je pisano latinskim jezikom (iako su rimski filozofi imali običaj pisati grčkim), a sadržaj uvelike podsjeća na Platonovo djelo *Politeia* (grč. Πολιτεία). U pismu bratu Kvintu, koje je napisano u svibnju 54. pr. Kr., Ciceron je dao do znanja da piše djelo »koje će nazvati politika (grč. πολιτικά), spis golem i mukotrpan« (Cic. Q. fr. 2.12), a koji je istovjetan onomu Aristotelovu. Stoga ne bi bilo pogrešno vjerovati antičkim izvorima da je Ciceron naslovio djelo latinskim jezikom, *De re publica*, kao prijevod Platonova djela *Politeia*, koje je sadržajem najbližnje Ciceronovu djelu, a ne Aristotelovu, iako mu je to bila prvotna namjera, što zaključujemo iz pisma. Argument u prilog naslovu na latinskome može biti i Ciceronovo jezično čistunstvo jer je sve prevodio na latinski i sustavno izbjegavao posuđenice.

Prijevod naslova nimalo nije jednostavan. Hrvatski prijevod glasi *Država*, no on u potpunosti ne obuhvaća značenje sintagme *res publica*. U doslovnome prijevodu *res, rei, f.* znači 'stvar', a pridjev *publicus, 3* znači 'javno'. Stoga bi doslovan prijevod bio *javna stvar*. Javna stvar može biti bilo što, od doslovnoga shvaćanja materijalnih dobara (primjerice, javna površina) sve do nematerijalnih stvari poput politike ili države, prava građana i sl. U latinskome jeziku postoji niz izraza koji u kombinaciji s riječi *res* imaju novo značenje. Osim *res publica*, česti su i izrazi *res divina* ('bogoslužje'), *res rustica* ('seoski poslovi'), *res gestae* ('slavna djela') i sl., a fraza bi uključivala doslovno sve aktivnosti koje se tiču tih termina. Također, možemo uvidjeti da se gotovo nikada riječ *res* ne prevodi u svojem osnovnom značenju, to jest kao *stvar*. Stoga ne možemo reći da je *res publica* isključivo država, nego i javno dobro, institucije (koje su zauzimale posebno značenje kao temelji nacionalnoga ponosa i identiteta), narod, granice države u fizičkome i metafizičkome smislu, odgoj građana itd. Ciceron je dakle napisao djelo o državi u njezinu najširem smislu, a jednu knjigu posvetio je vrlini koju smatra državotvornom, vrlini pravednosti.

Govor o pravednosti u djelu *De re publica* započinje antitezom u kojoj je Luciju Furiju Filu² zadano da obrani nepravednost. Toga se nerado prihvaća i ograđuje se, no sugovornik Lelije³ nagovara ga argumentom da, kao što je to bio običaj u pripadnika stare akademske škole, brani tvrdnju oprečnu svojem uvjerenju jer je to jedan od najboljih načina traganja za istinom. Nakon što Filo pristane, iako će se „svjesno zablatiti“, pravednost opisuje vrjednijom traženja nego sve zlato. U argumentaciji odbija izlagati vlastite argumente, pa se koristi riječima Karneada iz Kirene, skeptika i pripadnika nove Akademije (v. Ciceron, *De re publica*, III, IV, 8). Nažalost, početak je Filova govora izgubljen, no može se uspješno rekonstruirati Laktancijevim djelima

2 Lucius Furius Philus (Lucije Furije Fil), rimski konzul, pripadnik Scipionova književnoga kruga.

3 Gaius Laelius Sapiens (Gaj Lelije Mudri), rimski govornik i vojskovođa. Ciceron ga kao sugovornika navodi u djelima *Lelije ili O prijateljstvu*, *O starosti* i *Država*.

Institutiones divinae i *Epitome*. Laktancije prepričava da je Karnead, inače vrlo vješt i uvjerljiv u govoru, bio poslan kao atenski izaslanik u Rim te je prvi dan branio i uzdizao pravednost, a sutradan, kada su svi očekivali nastavak obrane pravednosti, raspravu prethodnoga dana srušio uzdižući nepravednost (Laktancije, *Inst. Div.*). No, Laktancije ističe da to nije radio »ozbiljnošću filozofa, čije mišljenje mora biti čvrsto i postojano, nego govorničkom uvježbanošću. [...] To je običavao činiti da može pobijati druge, što god mu tvrdili«⁴ (Ciceron, *De re publica*, III, VI, 1).

One koje je u svojem govoru osporavao, zasigurno su bili Platon i Aristotel, koji su prvi sustavno progovorili o pravednosti kao jedinom jamcu jednakosti »jer ona daje svakom ono što mu pripada (...) i [jedina je] vrлина n.a.] koja nije okrenuta samoj sebi i skrivena, nego sva izbija van i naginje dobročinstvu da može koristiti što većem broju ljudi«⁵ (Ciceron, *De re publica*, III, VIII, 10). Kao što je prethodno Platon istaknuo u definiciji države⁶, ljudi se, među ostalim, zbog koristi okupljaju u društvo i državu, a pravednost je jedina vrлина koja se »za razliku od ostalih, potpuno proteže i odnosi na tuđu korist«⁷ (Ciceron, *De re publica*, III, VIII, 12).

Ciceron, Filovim riječima, na tragu moralnoga relativizma propituje univerzalnost pravednosti jer među narodima vladaju različiti zakoni i shvaćanja te kreposti. Navodi primjere Krećana i Aitolaca, koji razbojništvo smatraju časnim, Gala, koji sramotnim drže stjecanje žita radom, pa nasiljem žanju tuđa polja, ali i Rimljana, cinično ih nazivajući najpravednijim ljudima koji ne dopuštaju zaalpskim plemenima uzgajati masline i vinovu lozu kako bi rimske imale veću cijenu (Ciceron, *De re publica*, III, IX, 14–16). Taj privid moralnoga razilaženja svoj korijen ima u građanskome pravu jer »pravo, koje ispituje, postoji kao građansko, ali kao prirodno ne, jer ako bi ono postojalo, pravedno i nepravedno bi, poput toploga i hladnoga, gorkog i slanog, bilo isto za sve«⁸ (Ciceron, *De re publica*, III, VIII, 13). Ciceron daje naslutiti da ne vjeruje u moralni relativizam, ali pokušava pronaći uzroke različitih shvaćanja morala. U djelu *Zakoni* ide korak dalje: »Mi ne možemo razlučiti dobar zakon od lošega ni po kojem drugom pravilu nego po prirodnome«⁹ (Ciceron, *De legibus*, I, 44). Vidljivo je da kristalizira svoj stav o moralnome relativizmu, koji čvrsto odbacuje i navodi glavni izvor ispravnoga moralnog djelovanja, prirodni zakon, koji je u kontrastu s građanskim.

2.3. Zakoni i pravednost

Da bi se moglo nastaviti s analizom rasprave o pravednosti, treba razjasniti Ciceronovo shvaćanje zakona i njegove korelacije s pravednošću. Baš kao što je to slučaj u Platona, Ciceronova uzora, djelo *Zakoni* napisano je nakon *Države*, također u

4 »Nobilem in primis philosophum, cumquaereretur ex eo quid adsequeretur eiusdiscipuli, respondisse ut id sua sponte facerentquod cogeretur facere legibus.«

5 »Iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminent.« Izvadak iz Lactantius, *Epitome*, 1964: 50, 55, 5–8.

6 Platonova definicija države glasi: »Prema mome mišljenju, nastaje, dakle, država, zato, što svaki od nas nije sam sebi dosta, nego mu mnogo treba i potrebni su mu drugi. [...] Tako dakle uzima jedan drugoga da nam pomogne ovo i ono, i budući da nam mnogo treba, skupimo mnoge dionike i pomoćnike na jednom mjestu i tome zajedničkom prebivalištu nadjenemo ime država« (Platon, *Politeia*, 369 b). Ciceron tu definiciju proširuje i dodaje nužnost prihvatanja prava.

7 »Quae virtus praeter ceteras totam se ad alienas porrigit utilitatis atque explicat.«

8 »Ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum; nam si esset, ut calida et frigida, ut amara et dulcia, sic essent iusta et iniusta eadem omnibus.«

9 »Atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma diuidere possumus.«

dijaloškome obliku. Za razliku od sugovornika u *Državi*, u *Zakonima* sugovornici nisu slavne ličnosti Rimske Republike, nego u njoj sudjeluju Ciceron, njegov brat Kvint i bliski cjeloživotni prijatelj Tit Pomponije Atik. Svaki je od njih pristalica različitih filozofskih škola, što je očigledno u razgovorima. Ciceron je akademičar, Kvint stoik, a Atik epikurejac. Ciceron je zagovaratelj prirodnoga prava, što se najbistrije očituje u *Zakonima*, a otkriva i utjecaj stoičke filozofije na vlastito poimanje svijeta, u čijemu je središtu moral koji se prilagođava prema prirodnome zakonu.

2.3.1. Naravni zakon i metafizičko podrijetlo građanskoga zakona

Spomenuti stoicizam, filozofski pravac koji je imao najdominantniji utjecaj na rimsku filozofiju, odvraća pozornost od pojedinca i okreće se kozmičkomu skladu svega što postoji. Ciceron također ne stavlja fokus na individualno, građanina, nego prednost daje državi i njezinoj funkcionalnosti. U *Državi* odmah napominje da je domovina »stariji roditelj od onoga koji nas je stvorio«¹⁰ (Ciceron, *De re publica*, I, 1a) i da je briga o njoj i ispred brige za vlastitu obitelj. Nadalje smatra da prirodni zakon, usađen u čovjeka od višega bića, pomaže čovjeku postići blagostanje. Blagostanje jest dvostrukoga učinka. U službi je pojedinca, ali pomaže i postizanju reda u državi, kao kući u kojoj građanin boravi.

Za Cicerona zakon ne predstavljaju pisani statut ili popis propisa, nego je zakon duboko usađen u ljudskome duhu kao dio ljudskoga iskustva. Smatra da su ljudi stvoreni od viših sila ili sile. Prilično će vremena posvetiti uvjeravanju epikurejca Atika u postojanje višega entiteta. Ista sila dala nam je razum, govor i razmišljanje. Ta tri konstrukta dokaz su božanske iskre u nama. Budući da je ljudski razum podrijetlom od bogova, s pretpostavkom da su ti bogovi dobroćudni, znači da su i ljudi, ako se pravilno služe razumom, također dobroćudni. Ciceron opovrgava da su ljudi sami došli do zakona ovim riječima: »Ako bi pravo postavljale odredbe naroda, dekreti prvaka, mišljenja sudaca, pravo bi bilo pljačkati, pravo bluditi, pravo krivotvoriti oporuke, ako bi to bilo odobreno glasovanjem ili odlukom mnoštva«¹¹ (Ciceron, *De legibus*, I, 44–45). Zakon je ono što promiče dobro i zabranjuje zlo. Ono što nas uzdržava da to apsolutno podržimo jesu naše ljudske mane, požude za zadovoljstvom, bogatstvom, položajem, druge posljedice izvan vrline i časti. Zakon treba biti ispravljač mana i poticatelj vrline. Zbog toga je majka svega dobrog mudrost. Jedino nas je ona naučila spoznati same sebe (Ciceron, *De legibus*, I, 58).

»Zakon je najviši razum usađen u prirodu, koji nalaže što treba činiti«¹² (Ciceron, *De legibus*, I, VI, 18), kaže Ciceron time ističući zajedničku sastavnicu čovjeka i prirode. Prirodom vlada razum, baš kao i čovjekom, a čovjek je razumom povezan s prirodom. Štoviše, razum čovjeku daje sudioništvo s bogovima. Stoga svako ponašanje mora biti u skladu s time, to jest ako je čovjek sudionik razuma, onda mu je zajednički pravilan razum (usp. Ciceron, *De legibus*, I, VII, 23). »Osnovu prava treba izvoditi iz zakona: on je sila prirode, duh i razum mudroga«¹³ (Ciceron, *De legibus*, I, VI, 19). S

10 »Patria et est antiquior parens quam is, qui creavit.«

11 »Quodsi populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum iura constituerentur, ius esset latrocinari, ius adulterare, ius testamenta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur.«

12 »Lex est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea quae facienda sunt, prohibetque contraria.«

13 »Ea est enim naturae uis, ea mens ratioque prudentis.«

obzirom na to da je svim ljudima isti korijen mudrosti i da svi stanovnici svijeta žive u istoj prirodi, svi se trebaju ponašati kako im govori razum, odnosno svi trebaju poštovati isti zakon.

2.3.2. *Isprepletenost prirode i čovjeka kao temelj univerzalnoga morala i zakonodavnoga poretka: božansko podrijetlo pravednosti*

U daljnjoj raspravi autor ulazi u opširnu argumentaciju o tome na koji je način čovjek povezan s bogovima, objašnjava sudioništvo u božanskoj inteligenciji, koja je izvor čovjekove inteligencije, a sve s ciljem da sugovornika Atika, epikurejca, uvjeri u božansko postojanje kako bi prihvatio plemenito podrijetlo zakona i pravde čiji je izvor u metafizičkome, izvanjskome i time neosporan. Sve to radi kako bi obranio pravednost. Moglo bi se reći da je stavlja na pijedestal kao prvu od svih vrlina. Ciceron govori da smo »rođeni za pravednost i da ništa nije postavljeno mišljenjem nego prirodom«¹⁴ (Ciceron, *De legibus*, I, X, 28). Njegov ideal jest čovjek koji je u potpunome sudioništvu i suživotu s cijelim svijetom, ne samo fizički nego i duševno, moralno i metafizički. Sve što postoji povezano je i isprepleteno. Problem nastaje onda kada se čovjek odvađa od prirode, a izopačenosti predstavljaju zajedničku crtu ljudskoga roda. Ne ponašaju se ljudi pravedno jer su promišljali o takvoj vrstu djelovanja, nego rođenjem, gotovo instinktivno, znaju kako treba djelovati. „Mišljenje“ koje Ciceron spominje zapravo je u službi pronalaska argumenata da bi se obranilo nepravedno djelovanje. Prema tome možemo zaključiti da Ciceron vjeruje u univerzalni moral, a moralni relativizam radi pomutnju u svijetu. To primjećuje i Pavo Barišić promišljajući upravo o Ciceronu: »Naime, tu [u vrijednosnom relativizmu n.a.] leži pravi uzrok nemogućnosti ispravnoga uređivanja ljudskih čina – što nema univerzalnih zakona ni kategorija koje su pretpostavka etike kao znanosti života« (Barišić 1993: 189). Prema Barišiću i Ciceronu ispravnost ljudskoga djelovanja (i posljedično sklad) krije se u univerzalnome moralu. Nadalje, ljudski zakoni mogu biti ispravni ili izopačeni, ovisno o tome jesu li u skladu s vječnim, prirodnim zakonom. Zakon donesen u privremenu ili lokalnu svrhu jest zakon, prema Ciceronu, nagovještajem javnoga odobrenja. On je na snazi sve dok ga ljudi poštuju i država ga provodi. Autor u *Zakonima* pravi razliku između legalizma (stvarni pisani zakon) i prava (ispravnoga i pogrešnoga kako diktira vječna mudrost). Stoga su ljudi donijeli prve zakone poput *Zakonika dvanaest ploča*, koji Ciceron u *Zakonima* smatra najboljim jer je najbliži starini, a starina je najbliža bogovima. Temelj rimskoga građanskog prava, spomenuti *Zakonik dvanaest ploča*, izrazito je važan za Cicerona i njegov pojam pravednosti. Naime, *decemviri* ('deset muževa') su dobili zadatak pripremiti *Zakonik dvanaest ploča* (izvorno ih je bilo deset), a da bi to postigli, putovali su u Atenu i od Atenjana preuzeli zakonodavnu mudrost. Stoga je taj zakon stariji i od Rima. Ciceron je „pio s toga izvora“ i išao Atenjanima po mudrost obrazovavši se tamo. Rimljani od Atenjana preuzimaju pojam *pravednost* kao kakvu „zapaljenu baklju“ ispravnoga življenja u zajednici i prenose je na ostale narode. No *Zakonik dvanaest ploča* nije jedini temelj proučavanja zakona. U prvoj knjizi Atik jasno daje do znanja da će Ciceron objasniti narav prava polazeći iz »najdublje filozofije«¹⁵ (Ciceron, *De*

14 »Nos ad iustitiam esse natos, neque opinione sed natura constitutum esse ius.«

15 »Ex intima philosophia.«

legibus, I, VI, 17). Zbog toga su mu glavni temelji proučavanja pravednosti Platon i Aristotel, uživatelji znanja o zakonu, ali i o najdubljoj filozofiji, a ne primjerice, veliki rimski pravници i teoretičari. S vremenom se pravo razvijalo i mijenjalo, a propisa je bivalo sve više. Mudrost je ona koja prve zakone povezuje s božanskim, a građansko pravo koje vlada Republikom stvoreno je proizvoljno kako bi se državom moglo uspješnije vladati, što nužno ne znači pravedno i ispravno. Ljudi su, otudivši se od prirodnoga zakona i otupjevši od unutarnjega osjećaja za prirodni zakon, morali donijeti građanski zakon radi funkcioniranja države.

2.4. Sukob mudrosti i pravednosti

Nakon analize ključnih misli iz djela *Zakoni*, fokus ponovno stavljamo na temeljno djelo, *Državu*. Pred nama se nalazi sukob mudrosti i pravednosti. Postupajući mudro, čovjek je često u iskušenju ne postupati pravedno. Stoga je Fil u djelu *Država* predstavio paradoks dviju vrlina. Primijetio je da se u politici nešto »čini mudro, ali ne i pravedno, pa znajte da se mudrost ne podudara s pravednošću«¹⁶ (Ciceron, *De re publica*, III, IX, 16). Primjerice, mudro je širiti granice Republike, ali to je nepravedno i štetno za narode čiji je teritorij zauzet. Zatim, mudro je za svoj narod priskrbljivati više hrane, zlata i ostalih dobara, ali nepravedno je narodima koje se pokorava oduzimati ono što im pripada. Unatoč tomu, narodi će uvijek slaviti političare koji su im donijeli više bogatstva i proširili granice domovine te će uvijek prihvaćati zakone u kojima neće ni pomisliti da postoji što nepravedno jer su takvo vladanje i takvi zakoni korisni (samo) za njih. Postavlja se pitanje u kakvu li se položaju nalazi pravedan i dobar čovjek koji se treba pokoravati nepravednim zakonima.

Fil, sa zadatkom argumentiranja protiv metafizičkoga podrijetla pravednosti, želi reći da pravednost ne postoji u prirodi, dakle, nije božanskoga podrijetla i da je osnova preživljavanja u prirodi mudrost, a ne pravednost. Potiče korisnu raspravu o moralnome djelovanju čovjeka u odnosu na zakone. Glavni je argument da su ljudi pravedni ne svojom voljom i željom, nego zbog straha od kazne. U prilog toj činjenici govori i to što su u povijesti doneseni mnogi zakoni koji su se protivili onomu što se moglo smatrati moralnim i pravednim. Primjeri su takvih i Nürnberški zakoni koji su diskriminirali i progonili pripadnike židovske vjeroispovijesti ili zakonom dopušteno ropstvo u Sjedinjenim Američkim Državama sve do 1865. godine. Postavlja se pitanje na koji način treba djelovati građanin čija država dopušta ponašanje koje se protivi moralnim osjećajima u njemu. Iako na takve zakone nije bilo izražene građanske pobune, ne treba to odmah pripisati moralnoj tuposti naroda, nego strahu od kazne koja rađa kolektivnom inercijom i prihvaćanjem stanja kakva jest. Dakle, zakonima se čovjeka može natjerati da djeluje pravedno, ali i nepravedno.

Hannah Arendt u svojem djelu *Eichmann u Jeruzalemu* donosi zanimljiv citat osuđenika Eichmanna kada govori o „banalnosti zla“, koje nastaje onda kada pojedincu nedostaje rasudna moralna snaga i postupa zlo bez ikakve posebne zloće i pokvarenosti, već slijepo držeći se zakona i propisa. On kaže: »Ne osjećam se krivim u smislu optužnice« (Arendt 1963: 28). Eichmann time želi reći da nije prekršio ni jedan zakon tadašnje države prema kojemu bi se trebao osjećati krivim i po tome

16 »Quod cum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dicimur, ut intellegatis discrepare ab aequitate sapientiam.«

je u pravu. Kao građanin on nije napravio ništa što država nije dopustila i odredila. U *Zakonima*, smatrati pravednim sve što je zakonom i uredbama propisano, za Cicerona je »krajnja ludost«¹⁷ (Ciceron, *De legibus*, I, XV, 42). Ciceron je kao pravnik duboko svjestan razgraničenja građanskoga i prirodnoga prava.

2.4.1. Platon, analognost duše i države te sretan građanin

Platon, Ciceronov glavni izvor promišljanja o pravednosti, povezao je ustav i dušu, odnosno pojedinca i državu. Dijelovi duše čovjeka preslikani su na dijelove *polis*a. Pravednomu čovjeku sva su tri dijela duše usklađena te on posjeduje mudrost, koja dolazi od racionalnoga dijela, hrabrost, koja dolazi od srčanoga dijela, i umjerenost, koja je temelj požudnoga dijela duše. Sva tri dijela duše, racionalni, srčani i požudni, moraju biti usklađeni. Upravo promišljajući o Platonovoj *Državi* i analognoj trodiobi čovjekove duše i države, Anton Stres u knjizi *Sloboda i pravednost: nacrt političke filozofije* govori da je pravednost »krepost svih kreposti« i »krepost koja sve kreposti uravnotežuje i dovodi u skladnu cjelinu« (Stres 2001: 72). Dakle, čovjek koji nije pravedan ne može imati usklađene tri kardinalne vrline, a time ne može doći do potpuna moralnoga, duhovnoga i društvenoga samoostvarenja. Dijelovi duše analogni su s poretkom u državi. Proizvođači i radnici analogni su s požudnim dijelom duše, čuvari sa srčanim te vladari-filozofi s racionalnim. Da bi država funkcionirala, svatko mora raditi svoj posao. Ukratko, ako je pojedinac pravedan, takva će biti i država. Nadalje, ako u državnim strukturama vlasti ne prebiva pravednost, koja je preduvjet reda među svim njezinim strukturama, država se nikada neće ostvariti kao dobra država. Svakako ne bi bilo na odmet Platonu uputiti pitanje koliko se pravednosti krije u staleškoj podjeli građana i njihovih dužnosti. Koliko je moguće da se građanin ostvari i bude ispunjen zanemarujući potencijalne vlastite težnje za, primjerice, promjenom staleža, zanimanja i razinom obrazovanja, što u Platonovoj idealnoj državi nije moguće. Istraživanje provedeno 1984. godine zaključilo je da sretni građani »imaju veću želju za glasovanjem, obavljaju više volonterskog rada i češće sudjeluju u aktivnostima zajednice, vjerskim događajima, kulturnim događajima i društvenim okupljanjima. Sretniji ljudi također više poštuju zakon i red i više pomažu drugima« (Guven 2009: 21). Stres, promišljajući o zadovoljstvu Platonovih građana, piše:

[...] time [podjelom na staleže op.a.] je zanimanje države za pojedinca ograničeno na dobro funkcioniranje staleža kojem pojedinac pripada. [...] Iz toga naposljetku nužno slijedi spoznaja da ta država ne postoji radi svojih članova, nego zbog nekog posebnog cilja, kojeg jedino filozof može vidjeti, budući da jedino on spoznaje čiste likove. Svima ostalima preostaje jedino to da izvršavaju svoje dužnosti u okviru svoga staleža (Stres 2001: 73–74).

Ako građani ne mogu spoznati svoju ulogu u društvu i pronaći viši smisao svojega svakodnevnog rada, postavlja se pitanje mogu li uopće biti sretni. Tu nam dakako odgovor mogu dati psihoanaliza i filozofija Viktora Frankla, koji pitanje smisla (ne samo života nego svih čovjekovih aktivnosti) stavlja kao preduvjet sreće.

17 »Vero illud stultissimum.«

Pitanje sreće, samoostvarenja Platonovih građana, svakako je nezanemarivo, a sve to u kontekstu pravednosti podjele. Istina, pravedno bi bilo svakomu dati što zaslužuje, poglavito dijeleći zanimanja prema prirodnim sposobnostima, ali osoba se ne može svesti na „gotov proizvod“ koji za života ne može mijenjati svoje sposobnosti, napredovati, ali i slabjeti u svojim kvalitetama ili mijenjati interese. Sretan građanin, upućuje navedeno istraživanje, bolji je građanin. Michael J. Sandel, profesor na Harvardovu sveučilištu, u knjizi *Pravednost: kako ispravno postupiti?* ističe tri stupa pravednosti: korisnost, pristanak i vrlinu. Među ostalim, korisnost (engl. 'utility') uključuje traženje najveće sreće za najveći broj ljudi. U promišljanju o sreći, koristeći se Kantovim autoritetom, dolazi do zaključka da najveća sreća, koja prema utilitarizmu podrazumijeva najveću ugodu, ne znači nužno najveću korist za čovjeka i društvo jer uгода nužno ne rađa moralnim dobrima. O štetnosti ugrade promišlja i Francis Fukuyama u djelu *Kraj povijesti i posljednji čovjek* pribojavajući se skore moralne lijenosti i čovjekove duševne degradacije, uzrokovane upravo pretjeranom tjelesnom nasladom. Stoga je pitanje sreće itekako relevantno za pitanje pravednosti, no kada se o njoj govori, ne može podrazumijevati samo tjelesnu ugodu građana, nego i duhovnu te moralnu izgradnju, koje rađaju najvećom koristi i zadovoljstvom za državu i građane. To bi dakako uključivalo i tjelesnu neugodu te različite vrste oskudijevanja, koje bi izrodile vrlinama. Na tomu je tragu i Ciceron tvrdeći da je glavna odlika pravednosti njezina najšira korist. Nameće se zaključak da dobra država brine o duhovnome i moralnome razvoju svojih građana, što rezultira zadovoljnim građanima i funkcionalnom državom. Briga ne znači uvijek i kratkoročne ugodnosti, nego ponekad i nepopularne političke odluke, koje na duge staze donose veću količinu dobra.

Složit ćemo se dakle da je građanin država u malome i da je pravednost ključ funkcioniranja države, no ostat ćemo suzdržani prilikom odobravanja Platonove ideje podjele na staleže kao recepta za idealnu državu. Aristotel kao da uviđa te probleme, pa svoju državu ne odvajava od pojedinca i stavlja fokus na sreću građanina. S druge strane, on je nepravedan u aspektu isključivanja žena, radnika i robova iz političkoga djelovanja. Ipak, Ante Pažanin primjećuje »kako se Aristotel oslobađa elitizma u političkom vladanju Platonovih filozofa-vladara« iako uvažava Platonovo načelo sposobnosti, a ne podobnosti (Pažanin 2003: 6). Mnogo dubljom podjelom na staleže i kompleksnijom istovjetnošću države i pojedinca poslije će se baviti Hegel, no to može biti predmet izučavanja kojega drugog rada.

2.4.2. Izvor pravednoga djelovanja

Što u ljudima ipak budi težnju za pravdom, koja sigurno postoji jer da je suprotno, ne bismo o tome ni promišljali. To je prije svega mogućnost suosjećanja s drugom osobom i želja da drugome nitko ne čini ono za što ne bismo voljeli da nama bude učinjeno. To „zlatno pravilo“ glavna je premisa projekta *Svjetski ethos* (što je zaključeno na drugome izdanju Parlamenta svjetskih religija u Chicagu 1993. godine), koji je, istražujući zajedničku poveznicu među svim religijama i etičkim sustavima, ključnim izdvojio načelo pravednosti. Ciceron ističe još jedan razlog:

Kažu naime da mudar čovjek nije dobar zato što ga dobrota i pravednost vesele same po sebi, nego zato što je život dobrih ljudi slobodan od straha, brige, nemira, opasnosti [...] nepravednost ne pruža nikakvu dovoljnu nadoknadu, nikakvu nagradu za strah, tako da se uvijek bojiš, misliš da je blizu neka kazna, osuda...¹⁸ (Ciceron, *De re publica*, III, XVI, 26).

Pravedno djelovanje daje mir i zato mu ljudi pribjegavaju. Primjerice, onaj tko napadne i otme tuđu zemlju, može strahovati da će ga za to sustići kazna. Ciceron o miru koji daje pravednost detaljnije govori i u filozofsko-moralnome djelu *O krajnostima dobra i zla*: »pravednost nikada ne pravi štete, naprotiv, ulijeva neko spokojstvo i svojom prirodom i snagom, bilo da umirujuće djeluje na duše, bilo zbog nade da nikada neće nedostajati onih stvari za kojima čezne nepokvarena priroda«¹⁹ (Ciceron, *De finibus malorum et bonorum*, I, XVI).

Nadalje, oni koji su napravili nepravedno djelo, ma koliko bili sigurni da su ga napravili u skrovitosti, njihov duh ipak »muči misao da bogovi to znaju i muke koje dan-noć izgrizaju njihove duše, šalju besmrtni bogovi kao kaznu«, stoga pravedno djelovati može samo osoba zdrava razuma i rasuđivanja« (Ciceron, *De finibus malorum et bonorum*, I, XVI). Dakle, Ciceron prihvaća postojanje iskrivljene savjesti. Unatoč tomu, Fil brani nepravednost na sljedeći način. Iako ljudi osjećaju da pravednošću dobivaju duhovni mir, kada bi pojedincu bile ponuđene sljedeće tri mogućnosti, od kojih mora izabrati jednu, sigurno bi izabrao prvu (i), pa treću (iii) i nevoljko drugu (ii): (i) činiti nepravdu, a ne trpjeti je, (ii) činiti nepravdu i trpjeti je, (iii) nijedno od toga. Razlog je tomu što »majka pravednosti nije niti priroda, niti volja, nego slabost«²⁰ (Ciceron, *De re publica*, III, XIII23). Ovim argumentom Filo još jednom inzistira na tome da pravednost ne dolazi po prirodi. Zbog toga možemo primijetiti da Ciceron razlikuje dvije vrste pravednosti: građansku i prirodnu. Građansku pravednost Filo je pobio rekavši za nju da je mudrost, a u srži nepravednost.

Kako bi se više dotaknuo prirodne pravednosti, naveo je nekoliko težih slučajeva u kojima čovjek kao moralni subjekt mora birati između pravednosti i mudrosti po cijenu života. Navodi primjer brodoloma u kojemu slabiji čovjek prihvati gredu. Ako snažniji unesrećeni odluči prihvatiti gredu, to bi značilo oduzimanje grede i posljedično smrt slabijega unesrećenika. Tada bi snažniji bio mudar jer spašava svoj život, ali nepravedan i zao jer je oduzeo nadu u spas slabijemu od sebe, koji se prije domogao grede. Ako bi pak pustio drugoj osobi i pristao na utapanje, bio bi lud, ali pravedan jer mu je vrlina draža od života. Ciceron posebno naglašava da nema svjedoka koji bi ga kasnije mogli optužiti za ubojstvo druge osobe. Odgovor je na ovo pitanje u *Državi* vješto izbjegao i nije obranio prirodnu pravednost jer je očigledno da, kada je u pitanju očuvanje vlastitoga života, čovjek može biti ili nepravedan i mudar ili pravedan i lud. Tu se naravno može povesti rasprava o tome što ima veći

18 »Negant enim sapientem idcirco virum bonum esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet, sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit, contra autem improbis semper aliqui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur.«

19 »Sic de iustitia iudicandum est, quae non modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper afficit cum vi sua atque natura, quod tranquillat animos, tum spe nihil earum rerum defuturum, quas natura non depravata desiderat.«

20 »Etenim iustitiae non natura nec voluntas, sed inbecillitas mater est.«

ontološki status: vrlina, koja dolazi od više sile i prebiva u čovjekovu razumu, ili ljudski život, koji također dolazi od više sile i čini dom vrlini. Damo li prednost životu, je li taj život istovrijedan kao i prije „okaljanja” duše nepravednim postupanjem. S druge strane, snažniji pokušaji obrane prirodne pravednosti mogu se pronaći u prvoj knjizi *Zakona*. Tu se također poziva na unutarnji nemir koji čovjek osjeća prilikom počinjenja nepravde. Pita se zašto su ljudi uznemireni, čak i ako su bezbožni i nemaju strah od kazne. Propisana kazna (kao što je slučaj u građanskome pravu) nije razlog čovjekove težnje za pravednošću, nego unutarnja potreba (jer čovjek je povezan s prirodom) za poštovanjem prirodnoga reda. Unutarnja nelagoda, dok čovjeka nakon nedjela proganjaju furije²¹, dolazi kao rezultat djelovanja protivno prirodi (Ciceron, *De legibus*, I, XIII, 37; XV, 42). Dva tisućljeća kasnije, Karol Wojtyła će, promišljajući o temeljima etike u istoimenome filozofskom djelu, reći da je pravedno djelovanje, koje prije toga definira kao ispunjavanje dužnosti prema osobi ili društvu, uvijek dokaz suptilnosti savjesti (Wojtyła 1979: 17).

2.5. Lelijeva obrana pravednosti

Nakon iznošenja vlastitih argumenata u obranu nepravednosti, Fil poziva Leliju, konzula i govornika, da iznese svoje argumente u obranu pravednosti. Problem je s ovim dijelom rasprave što je očuvano čak i manje dijaloga nego što je to slučaj s Filovom obranom nepravednosti. Stoga je taj dio rasprave djelomično očuvan uz pomoć Gelijevih, Nonijevih, Laktancijevih, Izidorovih, a najviše Augustinovih djela te Ciceronovih upućivanja na to djelo u pismima Atiku.

Svoju obranu pravednosti Lelije započinje definicijom istinskoga zakona, odnosno prirodnoga zakona, kako ga Ciceron naziva u djelu *De legibus*.

Istinski je zakon pravilan razum, usklađen s prirodom, razliven među sve, stalan, vječan, koji nalažući poziva na obavljanje dužnosti i zabranjujući odvraća od prevare, a ipak niti dobrima nalaže ili zabranjuje uzalud, niti nalaganjem ili zabranjivanjem djeluje na loše²² (Ciceron, *De re publica*, III, XXII, 33).

Dakle, zakon o kojemu govori Lelije stalan je i ne mijenja se poput građanskoga od države do države i od kulture do kulture. On potiče na obavljanje dužnosti. U političkome smislu to bi značilo činiti ono što se domovini duguje jer ona je »stariji roditelj od onoga koji nas je stvorio«²³ (Ciceron, *De re publica*, I, 1a). Kada bi se postupalo po takvu zakonu, djelovalo bi se u skladu s prirodom i, Ciceron vjeruje, ne bi bilo zla. Taj je zakon podrijetlom od sile koja je veća od nas i ne zahvaća samo nas nego svu prirodu. Stoga »tom je zakonu nedopustivo donijeti protivan, niti se smije ukinuti jedan njegov dio ili ga sav opozvati«. U trenutku kada se dira u taj zakon, mijenja se prirodni sklad. Takav zakon nemaju pravo opozvati Senat, narod ni kralj: »Ne trebamo tražiti Seksta Roscija da nam ga protumači.« Dakle, on je zdravorazumski,

21 Furije su bile starogrčke božice osvete.

22 »Est quidem vera lex recta ratio naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat; quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat nec improbos iubendo aut vetando movet.«

23 »Sic, quoniam plura beneficia continet patria et est antiquior parens quam is, qui creavit, maior ei profecto quam parenti debetur gratia.«

jasan najneukijemu, kao i najučenijemu. Sve jednako obvezuje neovisno o podrijetlu, položaju, moći ili spolu. Zbog toga je srž tomu zakonu pravednost jer ne diskriminira i svi mu jednako moraju odgovarati. Savjest, kao instrument psihe koji inzistira na pravednosti, nemirom će kazniti činitelja nepravde jer: »tko mu se ne pokori, taj će bježati od samoga sebe, a ako prezire ljudsku prirodu, samim time će pretrpjeti najtežu kaznu, makar i izbjegao ono što se smatra kaznom«²⁴ (Ciceron, *De re publica*, III, XXII, 33). U *Zakonima* Ciceron ističe da zakon ne može započeti s ljudima. Ljudi su instrumenti više mudrosti, koja upravlja cijelom zemljom i posjeduje moć u zajedničkome moralu zapovjediti dobro ili zabraniti zlo.

3. Platonov ideal pravednosti i Ciceron

Ciceronov ideal pravednosti ne može se izučavati bez shvaćanja Platona kao temeljnoga uzora pri pisanju. Svoju teoriju pravednosti Platon iznosi u *Državi*, najviše se njome baveći u prvim trima knjigama (najintenzivnije u prvoj) iako se ona proteže cijelim djelom. Pravednost najprije analizira od veće cjeline, države, da bi došao do problema pravednosti u pojedinca, a istu metodu primjenjuje i Ciceron. Prva knjiga sastoji se od govora trojice sudionika: Kefala, Polemarha (Kefalova sina) te Trazimaha, a svaki do njih u dijalogu sa Sokratom pokušava definirati kardinalne vrline. Vidljiva je sličnost s Ciceronom, koji se koristi istom dijaloškom metodom, također sadržanoj u samo jednoj knjizi. Razlika je što Ciceron ima dva sugovornika čiji zadatak nije definirati pravednost, nego jedan sugovornik, Fil, brani nepravednost (kao što to čini Platonov Trazimah), a Lelije brani pravednost. U Platona Polemarh i Kefal pomažu Sokratu definirati pravednost suptilno sudjelujući u njezinoj obrani, no to im nije glavno poslanje. Prva definicija, ona Kefalova, tvrdi da je pravednost »isto što i istinitost, odnosno vraćanje onoga što tko od koga primi« (Platon, *Politeia*, 331c). Drugu definiciju nudi Polemarh: »Ali ipak mi se čini da je pravednost prijateljima koristiti, a neprijateljima škoditi« (Platon, *Politeia* 334b). Pravednost kao korist jačega definira posljednji sugovornik, Trazimah (Platon, *Politeia*, 338c). Još jedna usporedba koju valja istaknuti krije se u Trazimahovu zaključku da je bolje biti nepravedan nego pravedan (Platon, *Politeia*, 347e). Ciceronov Fil u njoj pronalazi utemeljenje za svoj govor prilikom obrane nepravednosti.

Sokrat pobija sve tri definicije pravednosti ne želeći prihvatiti da je bolje biti nepravedan nego li pravedan. Ono oko čega se, primjerice, Sokrat i Polemarh slažu jest da pravedan čovjek ne može nikomu škoditi, već je to svojstvo nepravednika (Platon, *Politeia*, 335d). Ne mogavši definirati pravednost, Platon odlučuje promijeniti smjer rasprave te počinje raspravljati o tome je li za čovjeka bolje biti pravedan ili nepravedan. Trazimah tvrdi isto što i Ciceronov Fil, a to je da je nepravednost mudrost, a pravednost »dobročudna glupost« (Platon, *Politeia*, 348d). Sokrat svojom metodom naposljetku ipak razuvjerava Trazimaha te iznosi da »pravednik ne želi nadmašiti sebi jednakoga, nego nejednakoga, a nepravednik i sebi jednakoga i nejednakoga« (Platon, *Politeia*, 349d). Na kraju zaključuje da nepravda uzrokuje mržnju, a pravda slogu.

Ciceron temelji svoju državu na slozi u pogledu prava i zakona. Njegov argument za superiornost pravednosti nad nepravednosti, o kojemu najpodrobnije govori u

24 »Cui qui non parebit, ipse se fugiet ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiamsi cetera supplicia, quae putantur, effugerit.«

djelu *O granicama dobra i zla*, također potječe iz Platonove *Države*. Sokrat tvrdi da pravednost donosi mir i pravednici bolje žive. Zbog toga su pravednici »i mudriji i bolji« (Platon, *Politeia*, 352b), a nepravednici nisu u stanju raditi u kolektivu jer su nepravedni i jedni prema drugima (Platon, *Politeia*, 352c). Zbog toga slijedi zaključak da nepravednici ne mogu biti dobri građani.

Drugu knjigu Platon temelji na dijalogu Glaukona i Adimanta, a ton knjige nešto je blaži i skloniji obrani pravednosti, kao što je slučaj i u Cicerona. On pak u svojem djelu ne dijeli ljude na staleže poput Platona (iako u djelu navodi staleže poput vitezova, optimata, senatora, puka, robova...), ali slaže se da slika pojedinca predstavlja sliku države.

U četvrtoj knjizi Platon napokon donosi definiciju pravednosti, čemu je prethodila podjela države na staleže. Zaključuje da je »pravednost raditi svoj posao, a ne raditi mnoge« (Platon, *Politeia*, 443c) jer ako se pomiješaju staleži, a osobe koje nisu kompetentne raditi neku službu ipak se prihvate obavljati je, nastaje nesklad u državi. Miješanjem staleža, država postaje nepravedna. Budući da je sklad temelj države, prihvatanje posla za koji osoba nije kompetentna ima strašne posljedice za društveni red. Kao što je duhovni i tjelesni sklad temelj zdravlja pojedinca, tako je obavljanje poslova svojega staleža temelj države. Sokrat kaže da je pravednost zdravlje, a nepravednost bolest. U trenutku kada određeni organ u tijelu prestane raditi svoj posao, narušava se čitav organizam. Isto tako, ako očekujemo da tijelo radi stvari za koje nije kompetentno, recimo istrčavanje maratona bez prethodne pripreme, ishod će biti fatalan. Budući da je čovjek država u malome, ista će se stvar dogoditi s državom. Stoga je nepravednost pogubna za državu i tim argumentom Sokrat, odnosno Platon brani pravednost.

4. Aristotelov ideal pravednosti i Ciceron

Ciceron se u svojem djelu ne poziva na Aristotela, no ipak nije moguće ne primijetiti neke sličnosti s Aristotelovim shvaćanjem pravednosti. Ona je predmet proučavanja u dvama Aristotelovim djelima, *Nikomahovoj etici* i *Politici*. U *Nikomahovoj etici*, točnije petoj knjizi, Aristotel naziva pravednost »savršenom krepošću« jer uključuje druge, nije usmjerena na samu sebe te, da bi je se posjedovalo, nužno je imati druge kreposti (Aristotel, *Ethica Nicomachea*, 1129b). U Platona to nije zabilježeno, a Aristotel pravednost veže za zakon, baš kao i Ciceron:

Budući da se protuzakonit čovjek pokazao nepravednim, a zakonit pravednim, bjelodano je kako su sve zakonite stvari nekako i pravedne, jer sve stvari koje su postavljene zakonodavstvom, te su i zakonite, te kažemo da je svaka pojedina od njih i pravedna. Zakoni propisuju o svim stvarima, težeći zajedničkom probitku (Aristotel, *Ethica Nicomachea*, 1129b).

Platon, doduše, ne razlikuje prirodni i građanski zakona, ali ipak daje naslutiti da građanski zakon nije jedini na koji se treba pozivati. Ante Pažanin sumira Aristotelov stav: »Aristotel je, međutim, već znao i isticao da se neke važne stvari ne mogu obuhvatiti zakonima, pa će u pojedinačnim slučajevima bolje savjetovati i primjereno ih prosuditi te primjereno odlučiti čovjek kao živi um nego zakon« (Pažanin 2003:

7). Za Cicerona postupanje prema vrlini znači živjeti u skladu s prirodnim zakonom, a s građanskim se, kao što je prethodno u radu razloženo, građanin ne mora slagati ako ide protiv savjesti. Taj slavni konzul vladaru kao imperativ postavlja nužno poznavanje najvišega zakona te tako zakon živi i poštuje primjerom vladajućega. Stoga je Aristotelovo pitanje je li najbolja vladavina najboljega muža ili najboljega zakona za Cicerona lažna dilema. Oni su prožeti jedno drugim te vladar ne smije vladati, a da nije izvrstan u poznavanju zakona.

Osim pitanja tko treba vladati, Aristotela se pita tko je uopće građanin. Građanin je samo onaj koji sudjeluje u vlasti, a tu se slaže s Ciceronom, koji posebno gnušanje osjeća prema ljudima koji odbijaju sudjelovati u političkome životu. »Kao istinski građanin je li samo onaj koji sudjeluje u vlasti, ili pak treba postaviti kao građane i rukotvorce?« (Aristotel, *Politika*, 1277b, 5), pita se Aristotel i time potencijalno proširuje politički angažman onih staleža koje Platon isključuje iz političkoga djelovanja.

Aristotel pravednost dijeli na diobenu ili distributivnu (čija je svrha raspodjela dobara unutar društva) i ispravljačku (koja ispravlja nepravednu raspodjelu), no u Cicerona nema ničega sličnog. Manje uočljiv utjecaj Aristotela na Cicerona primjećuje Barišić: »Pojam zajedničke koristi shvaća Ciceron u najširem pragmatičnom smislu kao prednost, interes i općenito boljitak. U tome se daje razabrati osebujna sinteza aristotelovskih i stoičkih načela« (Barišić 2016: 49). Dakle, Ciceron, baš kao i Aristotel, stavlja fokus na korisnost pravednosti te na tome gradi glavni argument za njezinu obranu. Prednost pravednosti najšira je korist za zajednicu, a to je čini nužnijom za društvo od svih ostalih vrlina. Pravednost je „srednjost“ između činjenja nepravde i trpljenja iste. Izvjesno je da Ciceron iz toga slaže svoju raspravu o tome je li bolje nepravdu činiti ili podnositi.

5. Zaključak

Složeno političko ozračje posljednjega stoljeća Rimske Republike nadahnulo je Marka Tulija Cicerona na pisanje svojih najpoznatijih političko-pravnih filozofskih djela, kao svojevrsnih posljednjih slamki spasa demokratskoga sustava u Rimu. Kao ključan problem Ciceron vidi nedostatak razumijevanja i praktičnoga življenja vrlina, od kojih posebno izdvaja pravednost. Ciceronov pojam pravednosti temeljni je predmet istraživanja u ovome članku, a najsustavniji i najosebujniji uvid o tome nalazi se u trećoj knjizi političko-filozofskoga spisa *Država (De re publica)* te u nešto manjoj mjeri u djelima *Zakoni* te *O krajnostima dobra i zla*. Ideal pravednosti Ciceron razlaže platonovskom dijaloškom metodom, najprije Filovom obranom nepravednosti. Glavni su argumenti protiv nepravednosti različito shvaćanje pravednosti među narodima, najveća materijalna korist, koja se može postići samo nepravednošću, te sukob mudrosti i pravednosti, koji najviše dolazi do izražaja u pitanjima života i smrti. Zavirujući u *Zakone*, ulazimo u dublje razmatranje moralne podloge pravednosti. Ciceron tvrdi da je čovjek povezan s prirodom i prirodnim zakonom, koji dolazi od višega entiteta čime su ljudi sudionici božanskoga razuma. Prema tome, osjećaj za pravednost svima je urođen i jednak. U tome se ocrtava Ciceronovo shvaćanje morala kao univerzalnoga i jedinstvenoga za sva bića. On nipošto ne shvaća propise i državne zakone kao nužno pravedne jer su ih donijeli

ljudi iz koristi. Zato razlikuje legalizam (stvarni pisani zakon) i pravo, ispravnoga i pogrešnoga, kako diktira vječna mudrost.

U obranu pravednosti staje Lelije u svojem govoru čiji su glavni argumenti duševni plodovi. Tako djelovanje pravednosti čini utemeljenim u prirodnome zakonu. Pravednost je vrsta kamena temeljca prirodnoga zakona, zakona koji potječe iz više sile i dan je ljudima kako bi održavali dobar društveni red. Da bismo utvrdili koliko je Ciceron samostalan u misli, napravljena je podrobna usporedba njegove misli s Platonovim djelom *Država* (*Politeia*), čiji stil i argumente uvelike koristi.

Čitajući djelo *De re publica*, na prvi se pogled moglo činiti da su argumenti u korist nepravednosti jaki, napose ako se uzme u obzir kontradikcija između mudrosti i pravednosti koju ni Ciceron nije uspio pobiti. No argumenti za nepravednost nikako nisu jači od onih u korist pravednosti. Pravednost, koja se najbolje očituje u pravu, temelj je funkcionalnoga društva i države. Tamo gdje je nepravednost, nastaju sukobi, zavisti i nemiri jer svatko želi da mu se da ono što mu pripada. Razorna snaga nepravednosti najbolje se očituje u sustavima zatrovanim mitom i nepotizmom. U trenutku kada prva osoba dođe na poziciju koja joj nije namijenjena ili za nju nije kompetentna, počinje urušavanje i kvarenje države. Osim što je riječ o obliku nepravednosti, takve se prakse nastavljaju kao domino-efekt i zato osoba koja je prvotno bila kompetentna za neku funkciju ponovno zauzima funkciju koja joj nije namijenjena, bilo da je niža ili viša od prvotne. Zbog nepravednosti, koju neki tumače kao mudrost, nastaju ratovi, glad, neimaština i patnja. Nepravednost u čovjeku budi duboke osjećaje gorčine, tuge, žalosti i bijesa, zato svatko, ako mu je što nepravedno oduzeto, poseže za aktima koji će mu omogućiti pravednost. Najveći je problem nepravednosti kada ona obuzme pravni sustav, jedini sustav koji može zaustaviti nepravdu. Sudnice su jedino mjesto nade i zadovoljenja pravde gdje bi svi građani trebali biti jednaki pred *Iustitiom*, koja zatvorenih očiju, ne gledajući tko je kojega podrijetla, donosi pravdu. Država propada kada njezini pravni i sudski sustavi ne funkcioniraju. Tada se gubi povjerenje u državu i još lakše pribjegava zaobilaznim radnjama, koje su također nepravedne, zle i opasne. Ljudi pogođeni nepravdom često reagiraju nasiljem i ekstremizmom. Ciceron je postao žrtvom nepravde domino-efekta. Glavni argument koji se protiv njega upotrijebio bilo je ubojstvo Katilininih urotnika bez suđenja. Tim je činom reagirao na nepravedno i loše ponašanje urotnika prema njemu i državi, ali nije ustupio prostor pravednosti oduzimajući okrivljenicima mogućnost obrane. Takvo postupanje rezultiralo je gnjevom i daljnjom nepravednošću, što je za posljedicu imalo njegovo ubojstvo.

Stoga je pravednost jedan od glavnih temelja države, koji se očituje u pravnome sustavu. Pravni sustav u svojoj je ideji inkarnacija pravde. Ipak, uslijed mnogih javno-političkih ekscesa, puk gubi povjerenje u državne institucije i zapada u pravnu dekadenciju iz koje se rađa nepotizam, podmićivanje, iseljavanje, demografski pad i konačni slom narodnoga duha. Ciceron je o pojmu pravednosti pisao iz potrebe spašavanja tadašnjega političkog sustava, kao posljednji pokušaj u očuvanju Rimske Republike, sluteći njezin skori raspad. Da bi se ostvarila funkcionalna država sa sretnim građanima kao njezinim glavnim preduvjetom (jer pravednost daje duhovni mir i sreću), pravednost se mora postaviti kao glavni fokus prava i društva. Beznađe,

koje rađa nepravednost kada se uvuče u sve društvene pore, izjeda građanina i tjera ga u apatiju. Građanin, kao najmanja jedinica države, ako nije sretan i ako je povrijeđena duha, ne može biti dobar sudionik društva. Ako je kvarna i jedna stanica organizma, koja u tijelu proizvodi daljnje kvarne stanice te se one gomilaju, tijelo biva bolesno, kancerogena nakupina biva sve veća i tijelo ne može živjeti. Jedini lijek bila bi promjena paradigme i vraćanje pravednosti kao temeljnoga postulata prava, države i morala. Situacija je to koja se može povezati s nesretnim čovjekom i nepravednom državom. Kao što je „zdrav duh u zdravu tijelu“ (*mens sana in corpore sano*), tako je i „zdrav građanin u zdravoj državi“ (*civis sanus in civitate sana*), a „zdrava država u pravednosti“ (*civitas sana est in iure iusto*). Platon je to rekao prije 24 stoljeća, a Ciceron ponovio.

Literatura

- Arendt, H. 2002. *Eichmann u Jeruzalemu*. Zagreb: Politička kultura.
- Arendt, H. 1991. *Vita Activa*. Zagreb: Biblioteka Augustin Cesarec.
- Aristotel. 1988. *Politika*. Zagreb: Globus.
- Aristotel. 1992. *Nikomahova etika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Augustin, A. 1995. *O državi Božjoj = De civitate Dei*, sv. 1. Zagreb: Verbum.
- Barišić, P. 1993. „Etika kao znanost života“. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 19, 1/2, 37–38.
- Barišić, P. 2016. *Ideal vladavine puka: Uvod u filozofiju demokracije* Zagreb – Split: Hrvatsko filozofsko društvo – Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet.
- Biblija. 1995. *Stari i Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ciceron, M. T. 1975. *De finibus malorum et bonorum*. Sarajevo: Biblioteka Logos.
- Ciceron, M. T. 1995. *De legibus*. Zagreb: Demetra.
- Ciceron, M. T. 1995. *De re publica*. Zagreb: Demetra.
- Francis, F. 1994. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Gluhak, A. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Guyen, C. 2009. „Are Happier People Better Citizens?“. *SOEP Papers on Multidisciplinary Panel Data Research*, 199.
- Lactantius. L. C. F. 1964. *The Divine Institutes*, sv. I–VII. Washington: Catholic University of America Press.
- Pažanin, A. 2003. „Pravednost i civilno društvo“. *Politička misao*, 40, 2, 3–20.
- Platon. 1977. *Država*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Sandel, M. J. 2013. *Pravednost: Kako ispravno postupiti?* Zagreb: Algoritam.
- Strauss, L.; Cropsey J. 2006. *Povijest političke filozofije*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Stres, A. 2001. *Sloboda i pravednost: nacrt političke filozofije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Wojtyła, K. 2013. *Temelji etike*. Split: Verbum.

Mrežna vrela

- Ciceron, M. T. 1902. *Epistulae ad Quintum Fratrem*. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0474.phi058.perseus-lat1:2.12> (11. 5. 2021.)
- Liddell, H. G.; Scott, R.; Jones, S. 1940. *Greek-English Lexicon*. <https://outils.biblissima.fr/fr/eulexis-web/?lemma=dike&dict=LSJ> (20. 5. 2021.)

MARCUS TULIUS CICERO'S IDEAL OF JUSTICE

Abstract

The backbone of this article is the notion of justice in the philosophy of Marcus Tullius Cicero. Although he discusses it in other works, he explains it most systematically in the third book of *De re Publica*. The book itself is not fully preserved. It is modeled on Plato's *Republic* and therefore hides valuable philosophical material based on ancient authorities. The article also briefly compares Plato's work *Politeia* and some of Aristotle's reflections on justice. Following the example of Plato, after writing *Republic*, he created the work *Laws* in which he deals with the problem of justice and fairness within the law. In addition to the latter two works, I will analyze the moral-philosophical discussion of *On the ends of good and evil* in this article. I will present the way Cicero understands justice, its connection to divine origin and nature, and the difference between civil and natural law. For Cicero, humans are an instrument of higher wisdom and the good of the state is more important than the good of the individual. By listening and making the maximum effort to follow the natural law it is possible to be righteous. Although more goods, lands, or honors are gained through injustice, bigger is the loss as well. The main argument against injustice is that it provides unrest, causes discord that destroys communities and relationships, and disrupts the state which points to an inner urge for justice. Justice is a kind of cornerstone of natural law, a law that comes from a higher power and is given to people to maintain good social order. Cicero advocates the idea of universal morality, common to all people. He puts justice on the pedestal of virtue, attributing state-creating features to it. I will interpret the writing of *Republic* and *Laws* as the author's last attempt to save the Roman Republic. A linguistic analysis of the terms will be given in the necessary places.

Key words: Cicero, justice, state, Plato, republic, law, justice, universal morality

UDK 821.111.09Lewis,C.S.
111.7:82
Pregledni rad
Primljeno 28. 3. 2023.
DOI: 10.38003/zrffs.16.10

Ema Botica
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
HR-21000 Split, Poljička cesta 35
ebotica@ffst.hr
<https://orcid.org/0009-0009-3267-2761>

C. S. LEWIS O MAŠTI: UTJECAJ OWENA BARFIELDA I G. K. CHESTERTONA

Sažetak

C. S. Lewis (29. studenoga 1898. – 22. studenoga 1963.) poznat je po svojem književnom, znanstvenom i apologetskom radu. Većina njegova književnoga stvaralaštva nastala je nakon njegova obraćenja, čime je došlo do promjene u svjetonazoru. Lewisova autobiografija *Iznenaden radošću* (*Surprised by Joy*, 1955) služi kao svjedočanstvo o njegovim nutarnjim previranjima. U ovome je radu cilj istaknuti dvije važne osobe koje su utjecale na Lewisovo obraćenje te time i na njegovo poimanje mašte, Owena Barfielda i Gilberta Keitha Chestertona, iako je sigurno da su oni samo istaknuti primjeri u čitavu spletu utjecaja. U raspravi s Owenom Barfieldom očituje se kako je Lewis razvijao poimanje mašte u filozofskome smislu. Barfield je raspravi pristupio s antropozofijskoga polazišta pokušavajući navesti svojega prijatelja da ga prihvati. Iako Barfield nije u tome uspio, poljuljao je Lewisov materijalistički svjetonazor. Lewis se tako morao odmaknuti od realističkoga (materijalističkoga) pristupa stvarnosti, koji za njega već dugo nije bio zadovoljavajuć. Mašta mu je bila izrazito važna, ali nije ju nikako uspio pomiriti s razumom, koji je za njega bio način na koji se dolazi do istine. Čitajući Chestertona, Lewis će uspjeti spojiti razum i maštu kao jednako vrijedna polazišta za shvaćanje svijeta i njegovo tumačenje. U ovome se radu na temelju usporedbe Lewisovih ideja i poglavlja „Luđak“ iz *Pravovjerja* (*Orthodoxy*, 1908) G. K. Chestertona uočava poticaj Chestertonova teksta da Lewis preispita svoja stajališta, da se obrati na kršćanstvo te tako maštu stavi na mjesto koje joj pripada.

Ključne riječi: C. S. Lewis, G. K. Chesterton, kršćanstvo, mašta, obraćenje, Owen Barfield, razum

1. Uvod

Clive Staples Lewis (29. studenoga 1898. – 22. studenoga 1963.) sjevernoirski je pisac 20. stoljeća, najpoznatiji po svojem serijalu za djecu *Kronike iz Narnije*. O njemu se govori i kao o engleskome piscu zbog njegova umjetničkoga i znanstvenoga djelovanja na engleskome jeziku u Engleskoj te njegovu inzistiranju na engleskome identitetu.¹ Predavao je na koledžu *Magdalen* u Oxfordu te na Cambridgeu kao profesor srednjovjekovne i renesansne književnosti (Duriez 2016: 119). Nakon

1 U stvarnosti je riječ o velškome identitetu jer C. S. Lewis tvrdi da je njegov pradjed s očeve strane bio velški farmer (Lewis 1955: 3). Lewis se rodio i odrastao u Belfastu u Sjevernoj Irskoj.

obraćanja na kršćanstvo napisao je niz apologetskih djela: *Elementarno kršćanstvo*² (*Mere Christianity*, 1952), *Problem boli* (*The Problem of Pain*, 1940), *Pisma starijega đavla mlađemu* (*Screwtape Letters*, 1942) itd. Autor je pridavao veliku važnost definiciji pojmova kojima se koristio te je promišljao o fenomenu mašte, važnomu za književnost. Mašta se pokazala puno složenijim i slojevitijim fenomenom nego što se na prvi pogled čini. Kao što će se poslije dokazati u radu, tumačenje toga pojma ovisi i o svjetonazoru autora ako se mašta ne promatra na najnižoj mogućoj razini. O fenomenu je mašte Lewis raspravljao s Owenom Barfieldom, svojim prijateljem i filozofom, koji je u to vrijeme prihvatio antropozofijski nauk. Cilj je ovoga rada pokazati kako su dvije važne osobe djelovale kao poticatelji promjena u Lewisovu pogledu na maštu, a time i na književnost. Pri tome je jedna osoba aktivno utjecala komunicirajući s Lewisom, a druga posredno, tj. književnim tekstom koji je Lewis čitao. To ne znači da nisu postojali mnogi drugi izvori razvoja Lewisovih ideja. Naprotiv, Lewisovo je primarno obrazovanje bilo u filozofiji, a tek naknadno u književnosti. Zasiurno je bilo i mnogih drugih utjecaja koji su Lewisa naveli da promijeni svoj svjetonazor ili da ga čak samo nadogradi. Pratiti razvoj Lewisove filozofske misli o mašti i književnosti zahtijevalo bi ekstenzivno istraživanje poznavatelja Lewisova lika i djela te poznavanje filozofije općenito. U ovome slučaju riječ je poglavito o komparatističkome pristupu koji nastoji detektirati utjecaje koji su usmjeravali Lewisa u njegovu književnome i apologetskome radu. Pri tome su prepoznate dvije važne osobe koje su znatno utjecale na Lewisa, a što možemo pratiti na temelju pisanih izvora. U Barfieldovu slučaju riječ je o pismima i odabranim djelima, a u Chestertonovu o njegovoj knjizi *Pravovjerje* (*Orthodoxy*, 1908), koja se često zanemaruje pored *Vječnoga čovjeka* (*Everlasting Man*, 1925), djela koje Lewis eksplicitno spominje u autobiografiji (Lewis 1955: 223).

U ovomu će se radu pokazati kako je Lewis razvijao svoje shvaćanje mašte tijekom rasprave s Barfieldom. Uputit će se na to da je Barfield poljuljao Lewisov materijalistički pristup stvarnosti i književnosti otvorivši mu put prema obraćenju. Zatim će se iznijeti argumenti na temelju kojih se može zaključiti da je Chesterton znatno utjecao na Lewisa u tome smislu.

Rasprava između Barfielda i Lewisa nije dostupna u cijelosti, pa će se ovaj rad poglavito osloniti na sačuvana pisma iz korespondencije tih dvaju autora. Da bi se dokazao Chestertonov utjecaj na Lewisa, koristit će se njegovim *Pravovjerjem*, napose poglavljem „Luđak“, u kojemu se otkrivaju paralele između Chestertonova teksta i Lewisovih zaključaka.

2. Mašta

Riječ *mašta* u hrvatskome jeziku svoj izvor ima još u praslavenskome i nije prisutna u tome obliku u svim drugim slavenskim jezicima. Slovenski upotrebljava riječ *domišljija*, bugarski *vaobraženie* (въображение), češki *představa*, poljski *wyobraźnia*, slovački *predstavivosť*, ukrajinski *ujava* (уява) itd. Čini se da je u hrvatski jezik posuđena iz staroslavenskoga (crkvenoslavenskoga) jezika, a korijen riječi upućuje na značenje ‘zatvoriti oči’ (ERHJ 2016: s. v. mašta). Ivekovićev i Brozov *Rječnik hrvatskoga jezika* uopće ne sadrži riječ *mašta* (RHJ 1901: s. v. mašta). U Anićeve *Rječniku hrvatskoga jezika* mašta se definira kao ‘sposobnost stvaranja predodžbi

2 Drugi je prijevod ovoga naslova *Kršćanstvo nije iluzija*.

neovisno o izravnim opažanjima; fantazija' (RHJ 1991: s. v. mašta). U *Velikome rječniku hrvatskoga standardnog jezika mašta* je definirana kao: '1. sposobnost stvaranje novih predodžba neovisno o realnosti i izravnim opažanjima, te '2. proces stvaranja takvih predodžbi' (VRHSJ 2015: s. v. mašta).

Definicije su prilično općenite i teško je proniknuti što stoji iza riječi, pa se moramo oslanjati na prilični osjećaj u pokušaju dopiranja do njezina dubljega značenja. Za razliku od *uobrazilje*, *mašta* je riječ koju se doživljava znatno pozitivnije. Sličan je slučaj i s *fantazijom*, koja u hrvatskome ima konotaciju čega lažnog, što *mašta* kao samostalna riječ nema. *Fantazirati* kao glagol sa sobom vuče negativne konotacije, što s glagolom *maštati* nije uvijek slučaj.

U engleskome je situacija prilično drukčija. Riječ *imagination* u sebi sadrži očitu riječ *image*, zapravo latinsku riječ *imago*, što znači 'slika'. Sreća je s hrvatskom riječju *mašta* u tome što je na sličnome stupnju neutralnosti i pejorativnosti kao i riječ *imagination* te autorica ovoga rada zaključuje da se nema razloga koristiti tuđicom *imaginacija*.

Postoje dvije vrste mašte o kojima se može govoriti.³ Kako je rekao i Lewisov prijatelj Barfield: »korištenje mašte jedna je stvar, a teorija mašte druga«⁴ (Thorson 1990: 12).⁵ Proučavanje književnosti uključuje istraživanje načina na koji pojedini autor u svojem djelu razvija tu sposobnost. Lewis pak maštu uzdiže na višu, metafizičku razinu pokušavajući je definirati.

Poticaaj za teorijska promišljanja o mašti dvaju prijatelja bio je engleski romantizam. Iščitavajući pisma, pritom uzimajući u obzir i to da je Barfield kasnije napisao djelo u kojemu iznosi razmišljanja o tome književnom razdoblju, razotkriva se da je i Barfieldov pogled na romantičarsku poetiku, uz njegovo obraćenje na antropozofiju, bio uzrokom poznate rasprave dvaju mislilaca. Njihovo prijateljstvo omogućilo im je otvorene rasprave o složenim temama i neprestano širenje vidika, tako da je nemoguće tvrditi da nije bilo i drugih poticaja za ovu raspravu.⁶

Potrebno je dakle prisjetiti se vrijednoga romantičarskog teksta u kojemu se progovara o mašti. U djelu *Biographia Literaria* (1884) Samuel Taylor Coleridge⁷ prisjeća se

3 Ivor Armstrong Richards (1964: 227–230) ponudio je šest značenja mašte:

1) »stvaranje snažnih slika, obično vizualnih«

2) »upotreba figurativnog jezika«

3) suosjećajno reproduciranje »duhovnih stanja drugih ljudi«

4) »inventivnost, sabiranje elemenata koji obično nisu povezani«

5) »povezanost stvari za koje se obično misli da su sasvim različite, i kao primer može da posluži naučna imaginacija«

6) Coleridgeova definicija.

Svako od ovih značenja prisutno je u Lewisovoj i Barfieldovoj raspravi, ali ona nisu podijeljena na ovaj način, nego se međusobno isprepleću.

4 »the use of imagination is one thing; a theory of imagination is another« (Thorson 1990: 12).

Prijevodi citata u ovome radu autoričini su, ako nije istaknuto drukčije.

5 Stephen Thorson (1990, 1991) istražio je tematiku „Velikoga rata“ između Barfielda i Lewisa. Autor je dobio pristup pismima koja je Barfield primio od Lewisa prije nego što su ta pisma kasnije objavljena u zbirkama Lewisovih pisama. Na temelju njih i drugih Lewisovih tekstova dolazio je do zaključaka o Lewisovu pristupu mašti. Izvor ovoga citata Thorsonov je članak jer autor prenosi riječi iz javnoga nastupa za koji je Barfield bio pozvan govoriti o temi "Lewis, Truth, and Imagination".

6 Koliko su bili bliski, potvrđuje i činjenica da je Lewis bio kum Barfieldovoj kćeri, kojoj je posvetio *Lava, Vješticu i ormar* (Lewis 2002: 5).

7 Coleridgeovo umjetničko shvaćanje mašte ne doseže filozofsku razinu na kojoj su Barfield i Lewis vodili svoju raspravu, ali je važno kao polazište za promišljanje o mašti kao takvoj te njezinu odnosu

razgovora s Williamom Wordsworthom (Coleridge 1979: 294). Coleridge je odvojio pojmove *fancy* ('maštovitost') i *imagination* ('mašta'), koja je za njega »snaga koja pomiruje i posreduje koja uključuje razum u osjetu te organizira (tako reći) tok osjeta stalnošću i obuhvatnom energijom razuma, dovodi u život sistem simbola, harmoničnim po sebi te koegzistencijalnih s istinama kojih su sprovodnici« (Coleridge 1979: 297). *Maštovitost* ('fancy') jest »vrsta pamćenja oslobođenog vremenskog i prostornog reda« (Coleridge 1979: 298), a *mašta* je sposobnost izvlačenja i povezivanja materijala iz te posebne vrste pamćenja koja omogućuje nastanak novoga djela. Poznata je njegova podjela mašte na primarnu i sekundarnu maštu:

Maštu, dakle, dijelim na primarnu ili sekundarnu. Smatram da je primarna mašta živa snaga i prvenstvena djelatnost svega ljudskog zamjećivanja te ponavljanje u određenoj svijesti vječnog čina stvaranja u neograničenom JA SAM. Smatram da je sekundarna mašta jeka prve, koja koegzistira sa svjesnom boljom, no još uvijek identičan s prvom po *vrsti* djelatnosti, razlikujući se od nje samo po *stupnju* i *načinu* djelovanja. Ona stapa, širi, rasipa kako bi nanovo stvarala: ili, kada je taj proces postao nemoguć, ona se trudi da idealizira i sjedinjuje. Ona je u biti vitalna (kao što su) svi predmeti (kao predmeti) u biti određeni i mrtvi. *Maštovitost*, nasuprot tome, nema nikakva drugog uloga za igru osim čvrstih i određenih cjelina. Maštovitost zaista nije ništa drugo doli vrsta pamćenja oslobođenog vremenskog i prostornog reda; dok se miješa sa i modificira onim empirijskim fenomenom volje koji nazivamo izbor. Ali poput običnog pamćenja maštovitost mora primiti svu svoju građu na temelju zakona povezivanja misli. (Coleridge 1979: 298)

U Coleridgeovu tekstu prisutna je mješavina utjecaja. Kršćanski sloj otkriva se imenom JA SAM ('I AM'), što je očita referenca na Jahvu (Iz 3, 14). Primarna mašta pripada Bogu, a umjetnikova je sekundarna mašta, koja je odraz prve. Ipak, u Coleridgeovu promišljanju o umjetnosti, time i književnosti, ogledaju se natruhe idealizma te panteizma, što otkriva da nije riječ o čistome kršćanskom pristupu, a što je pak i omogućilo raznolike interpretacije teksta.⁸

U raspravi između Lewisa i Barfielda osjećaju se tragovi toga Coleridgeova teksta i promišljanja, ali oni mu pristupaju kritički te se obojica od njega odmiču u pokušaju određenja mašte, redovito se pozivajući na druge filozofe. Raspravu o mašti povezuju tako s promišljanjima o stvarnosti, nadnaravnome, mogućnostima ljudske spoznaje itd. Međutim, cilj ovoga rada nisu njihova filozofska promišljanja, nego

prema nadnaravnome. Kako se ostvaruje mašta u kršćanskih pisaca, istraživao je David Russell (2020) na primjeru Coleridgea, Lewisa i Tolkiena.

8 Lewis u pismu poslanome 18. travnja 1927. svojemu bratu Warrenu, koji za razliku od njega nije bio filozofski ili književno obrazovan, objašnjava da se u Coleridgeovu tekstu mogu prepoznati tragovi filozofskih promišljanja od Aristotela do njegova vremena, eksplicitno navodeći Kanta, Fichtea, Schellinga, Spinozu, neoplatoniste i mistike: "In the Coleridgean style (it must be exactly like his conversation) this very naturally involves a preliminary sketch of the history of the theory of the association of ideas from Aristotle down to his own time, which leaves one more or less ready to begin a flanking movement on the main subject, via Kant, Fichte, Schelling, Spinoza, the Neo-Platonists, and the mystics" (Lewis 2004a). Već sama želja da bratu prenese glavne postavke Coleridgeova poznata teksta, upućuje na Lewisovo zanimanje za toga autora i problematiku mašte.

uloga Barfielda i Chestertona u Lewisovu obraćenju, o čemu se naznake pronalaze u Lewisovoj autobiografiji (Lewis 1955: 235, 191). Pri tome se ne negiraju i drugi mogući utjecaji.⁹

3. Veliki rat između C. S. Lewisa i Owena Barfielda

Barfieldovo obraćenje na antropozofiju bilo je glavni povod za raspravu koju je Lewis nazvao „Veliki rat“ (‘Great War’)¹⁰ te je ona važna za Lewisovo shvaćanje fenomena mašte (Lewis 1955: 207).¹¹ U njoj se ogleda razlika između Barfieldova i Lewisova pristupa mašti, ali i razlika između Lewisova pristupa u dvama životnim razdobljima: prije i nakon prihvaćanja kršćanstva. Pisma „Velikoga rata“ nastala su 1927. i 1928. godine¹² te se od većega broja pisama sačuvalo samo deset Lewisovih i dva Barfieldova; k tome treba uzeti u obzir i činjenicu da su se Lewis i Barfield oko te teme „obračunavali“ i uživo (Lewis 2007).¹³ Pisma iz toga razdoblja redovito nisu označena datumom.

Barfield je pristupao mašti iz sfere antropozofije,¹⁴ koja »naučava da je u početku postojalo samo jedno duhovno biće koje se zgušnjavanjem i cijepanjem razvilo u svemirska tijela i u čovjeka« (HE 2021: s. v. antropozofija).¹⁵ Povod njihovoj diskusiji o mašti ipak nije bila definicija te riječi nego Barfieldova filozofija mašte u kontekstu antropozofije te kritika manjka konzistentnosti u teorijama romantičara. Prema Barfieldovu mišljenju poetika romantizma nije imala filozofskoga uporišta za razinu divljenja koju su imali prema mašti. Iako su romantičari tvrdili da je mašta povezana s istinom, nikada se nisu zapitali može li se uspostaviti korelacija između istine i mašte (Barfield 1944: 19; Thorson 1990: 13).¹⁶ Nadalje, smatrao je maštu onime čime će se doprijeti do više duhovne stvarnosti u skladu s antropozofijskim učenjima (Barfield 1987). Lewis se u poimanju mašte donekle slaže s Barfieldom, a to se najbolje vidi u njegovim pismima.¹⁷ No, Lewis nikada nije bio sklon antropozofiji i Barfield ga nije uspio privući na svoju stranu.

9 Dovoljno je pogledati zbirke Lewisovih pisama, brojnost adresata te kompleksnost rasprava i promišljanja koja se u njima ostvaruju.

10 To je ujedno bio i naziv za Prvi svjetski rat u Velikoj Britaniji kada se još nije znalo da će biti Drugoga.

11 Većina pisama između Lewisa i Barfielda u tome razdoblju nisu bila datirana, pa im je u kolekciji pisama pridodan broj unutar prve ili druge serije pisama posvećenih njihovu Velikom ratu (Lewis 2007).

12 To su godine prije Lewisova obraćenja. Lewis je prihvatio božansko postojanje (općenito) 1929. godine, što je godina iza pisama „Velikoga rata“, a potpuno se obratio na kršćanstvo 1931. godine (MacSwain i Ward 2010: XIX).

13 Pri citiranju Lewisovih pisama nije moguće navesti broj stranice jer je izvor zbirke format e-pub, koji ne sadrži brojeve stranica. Isto vrijedi za sva djela kojima u citiranju nisu pridodani brojevi stranica.

14 Prema antropozofijskome učenju, ono što čovjeka čini čovjekom njegova je duša koja pripada drugome svijetu od onoga u kojemu boravi, a dokaz da ne pripada materijalnome svijetu leži u tome što kada čovjek umre, priroda uništava njegovo tijelo (Steiner 2002: 18–20). Očituje se negacijski odnos prema tijelu i uzdizanje duhovne i misaone strane.

15 Rudolf Steiner, začetnik antropozofije, smatra da »veza čovjeka i zvijezda, pa time i cijelog svemira ponovno mora uvrijeti u ljudsku svijest. Ona će uvrijeti u svijest bude li se antropozofija njegovala na ispravan način« (2002: 45).

16 Barfieldov esej *From East to West* prvi je put objavljen 1930. godine.

17 Njihova se rasprava nastavlja na Coleridgea i njegovu podjelu na *primarnu maštu* (‘imagination’), *sekundarnu maštu* i *fantaziju* (‘fancy’). Lewis je prije obraćenja slijedio Coleridgea u svojoj percepciji umjetničke kreativnosti kao niže razina kozmičke (‘cosmic’) kreativnosti (Thorson 1990: 14). Barfield je na tome tragu zaključio da sekundarna mašta stvara *značenje* (‘meaning’), a primarna mašta stvara *stvari* (‘things’) (1987: 31). U pismu 27. svibnja 1928. godine Lewis je reagirao na Barfieldovo citiranje Rudolfa Steinera. Tvrdio je da citat potvrđuje ono što on već dugo tvrdi – da mogućnost mišljenja rezultira subjektom. Stara je to Descartesova misao »mislim dakle jesam« čiju preteču pronalazimo u riječima sv. Augustina »ako se varam, onda jesam« (Augustin 1995: 61). Lewis nadodaje da se maštom dolazi do *značenja*, a time gotovo i do objekata (Lewis 2004a).

3.1. Barfieldove strana argumentacije

U početku se Lewisova i Barfieldova rasprava oslanja na pitanje kako spoznati što je to istina i što je to stvarnost. Kao što se može zaključiti na temelju drugoga pisma iz prve serije pisama iz razdoblja „Velikoga rata“, za Barfielda su slike koje su nastale u mašti iste kao i bilo koje druge slike.¹⁸ Materijal od kojega su sastavljene identičan je, samo je taj materijal drukčije posložen u odnosu na obične slike koje su poredane pomoću »sjećanja, asocijacija i psihičkih uzroka«. »Slike nastale maštom« ovdje označavaju ono što nadilazi slike koje su nastale neposrednim iskustvom, tj. to su one slike do kojih se dolazi umjetničkim naporom, poetskom maštom.

U istome pismu (drugome pismu iz prve serije) iščitava se da je Barfield poeziju odredio kao *fantastičnu* ('fantasy') zato što nije istinita, što je Lewisu bilo neprihvatljivo. Barfield zapravo postavlja tezu da se Maštom, koja prema njemu predstavlja višu razinu sposobnosti zamišljanja, može doprijeti do više stvarnosti (Istine).¹⁹ Oslanja se na antropozofijski nauk prema kojemu se svijest dijeli na običnu svijest i onu »koja vodi u istinsko biće stvari« (Steiner 2002: 45). Za Barfielda je svijest koja vodi u istinsko biće stvari Mašta koja mu omogućuje da nadiđe ljudska ograničenja i spozna nadnaravno.²⁰

U antropozofijskome pristupu spoznaja ide od običnoga znanja prema »imaginacijskoj spoznaji« (Steiner 2002: 44). S obzirom na to da Lewis spominje trenutak Mašte, očito je Mašta (pisana velikim početnim slovom) nešto što nije lako uhvatiti, nešto slično sretnomu trenutku kojim se dobije kratki uvid u ono što nadilazi ljudsku percepciju.²¹

Dakle, Barfield Maštu strogo određuje kao nešto što omogućuje dopiranje do istine, a mašta je (pisana malim početnim slovom) obična sposobnost zamišljanja slika.²²

Barfield u polemiku, kako je vidljivo u šestome pismu iz prve serije, uvodi pojam *metafore* upravo zbog povezanosti toga koncepta sa slikom²³ i maštom.²⁴ Metaforu izjednačava s pjesništvom (književnošću). Književnost se ostvaruje kao niži oblik nadnaravnoga, gotovo kao svojevrsna materijalizacija nadnaravnoga. Metafora je novi znak koji nastaje od slike, ali zadobiva značenje koje nije slika sama. Metafora *puž* nastaje od slike puža, ali zapravo se odnosi samo na jedno svojstvo – sporost. Isto je i s književnošću u odnosu na nadnaravno (Lewis 2007). Barfield je tvrdio da većina značenja riječi nastaje na temelju analogija. Analogije zatim postaju metafore, da bi potom okamenjene poprimile značenje predmeta (Barfield 1987: 63). Na primjer, u hrvatskome jeziku riječ *zmija* nastala je upravo analogijom s njezinim puzanjem po

18 Barfieldove je teze autorica ovoga rada rekonstruirala na temelju Lewisovih pisama. Zbirka pisama citirana je u tekstu više puta i dio je popisa literature.

19 Cilj antropozofije jest »usmjeriti pozornost na čovjekov udio u nadosjetilnome svijetu« (Steiner 2002: 45).

20 To nadnaravno blisko je modernim *new age* doživljajima svemira i energija, što treba uzeti u obzir kako bi se bolje razumjeli Barfieldovi argumenti.

21 Maštanje se može povezati i s meditacijom koju antropozofija prepoznaje. Steiner vjeruje da je »meditacijom moguće snagu mišljenja, snagu kojom se oblikuju misli, toliko ojačati, da je se u nutrini doživi kao i mišićnu snagu pri pokretu ruke« (Steiner 2002: 33). To znači da se posebnom vrstom mišljenja može intervenirati u duhovnu stvarnost koja je inače čovjeku nedostupna jer je čovjek u svojemu običnom mišljenju pasivan.

22 Ta razgraničenja očito su nastala kao rezultat Lewisova inzistiranja na preciznim pojmovima.

23 Slika kao pojam važna je za antropozofiju jer se čovjekova »duševnost sastoji od tih slika, od tih predodžbi«, a misao, kao izrazito važan ostvaraj duhovnoga, »je slika koja neprestano nastaje i nestaje, fluktuirajuća slika koja dolazi i odlazi, slika koja se iscrpljuje time što je slika« (Steiner 2002: 19).

24 Više o tome vidi u: Landon Loftin 2021. Autor je temeljito obradio Lewisov i Barfieldov pristup metafori.

zemlji od riječi *zemlja*, a okamenjenim značenjem sada označava životinju (Katičić 2008: 75).²⁵ To pokazuje da riječi koje uzimamo zdravo za gotovo imaju skrivena značenja. Barfield stoga napada Lewisa zbog inzistiranja na površinskome značenju riječi. Kao primjer toga daje zamišljeni razgovor o Shelleyjevu djelu *Oslobođeni Prometej* u kojemu lik tvrdi da je njegova duša začarani brod. Barfield zamišlja koji bi Lewisov odgovor mogao biti. Kada bi Lewis bio dosljedan svojem pristupu, Shelleyjeva bi metafora bila besmislena jer duša ne može ploviti na pjesnikovu pjevanju. Dakle, pjesničku bi sliku proglasio apsurdnom (Lewis 2007).²⁶ Barfield zapravo tvrdi da pretjerano oslanjanje na doslovna značenja i logiku uništava pjesnički potencijal. Suprotstavio se Lewisu tvrdeći da je njegov pristup književnosti ('poetry') asemantičan, to jest da ne nosi nikakvo značenje. Ako nema nikakve povezanosti s višim redom stvari, Maštom, onda ta književnost i nema nikakve vrijednosti ni važnosti, ona je tek dekorativna proza. Prigovorio mu je i inzistiranje na materijalističkome shvaćanju jer je smatrao da Lewisov „realizam“ nije u skladu s njegovim nastojanjima da pokaže kako logična misao vodi istini, kako je moralni sud objektivan i kako estetsko iskustvo ima vrijednost (Thorson 1990: 14).

3.2. Lewisova strana argumentacije

Kao što je vidljivo iz drugoga pisma iz prve serije, Lewis ne vjeruje da se „poetskoj mašti“ može pripisati kvaliteta istinitosti, u čemu se ne slaže s Barfieldom, koji smatra da se poetskom maštom dolazi do istine, stvarnosti. Smatra da se slikama (*imago* – 'slika') ne može atribuirati jesu li istinite ili lažne, bez obzira na to koliko one dobro ili loše oslikavaju stvarnost. Jedino što može biti istinito ili lažno jest koliko one dobro predstavljaju stvarnost, ali same po sebi ne mogu biti istinite ili lažne (Lewis 2007). Lewis ne vjeruje ni u kakvo nadnaravno, u stvarnost koja nadilazi ljudsku spoznaju. Automatski time odbija Barfieldovo pridavanje posebnih svojstava mašti. Ipak, za Lewisovu argumentaciju nije važna samo njegova ateistička pozicija nego i racionalistička pozicija. Za njega se razumom nakladno otkriva je li neka slika istinita. Maštom čovjek stvara slike, a razumom (znanjem) ih procjenjuje. Protivi se ideji da poetska mašta nadilazi apstrahiranje koje se koristi u razumskome promišljanju (znanju) te tako odbija i ideju da je poetska mašta neka vrsta nadmoćne umne sposobnosti. Prosudba o istinitosti ono je do čega se dolazi znanjem, a znanje je logičan i apstraktan proces (Lewis 2007). Mašta bi tako bila sposobnost kojom se osmišljava neka slika, a znanjem se ta slika zatim analizira, procjenjuje i definira.²⁷ Lewis je uvjeren da naknadno promišljanje o mentalnoj slici nastaloj u pjesničkoj mašti nije isto kao i nastanak te mentalne slike, pa se tako ni kategorija istinitosti ne može jednako primijeniti na obje slike. Kada bi se to moglo, značilo bi da slika ostaje sasvim nepromijenjena, što je teza koju nikako ne prihvaća. Inzistira na razumu i odbija se osloniti na »osjećaj o istinitosti« i tvrdi da autorovo »osjećanje da je došao do istine« tijekom maštovitoga promišljanja ni po kakvoj logici ne dokazuje istinitost tvrdnje

25 Pretjerano je tvrditi da su sve riječi nastale na isti način, ali Barfield upravo to tvrdi.

26 Ulomak iz Barfieldova pisma na koji se poziva nalazi se u bilješkama citirane zbirke Lewisovih pisama. Bilješka broj 40 vezuje se za šesto pismo iz prve serije (Lewis 2007).

27 Lewisovi argumenti mogu se činiti puno složenijima od Barfieldovih, ali samo zato što Barfieldove zaključke iščitavamo nakon Lewisova pojednostavljivanja, a Lewisove dobivamo sirove, u trenutku rasprave.

do koje je autor došao (Lewis 2007). Nadalje, negira izjednačavanje fantastičnoga s neistinitim, a time i s lažnim i trivijalnim (Lewis 2007). Lewis smatra da isključivanje jednoga ne uključuje drugo. To oprimjeruje zvijezdama: to što zvijezde za njega nisu moralne, ne znači automatski da su nemoralne. Dakle, ne slaže se s idejom da ako nešto u umjetničkome djelu nije istina, to automatski znači da je lažno. Nadalje, samo zato što misli da se estetsko iskustvo ne može odrediti kao istinito ili lažno, ne znači da to iskustvo ne nosi duhovnu vrijednost (Lewis 2007).²⁸

U trećemu pismu iz prve serije pisama iz razdoblja „Velikoga rata“ Lewis prepoznaje tri glavna područja njihove rasprave:

1. Je li mašta u općemu smislu (tj. sposobnost stvaranja slika) sposobna biti istina-netočna (tj. je li -dical²⁹)?
2. Je li mašta u drugome smislu (tj. sposobnost koja djeluje bez slika ili pojmova) -dical?
3. Da jest, bismo li u našim uobičajenim svakodnevnim prosudbama mogli prepoznati (ili znati ili „reći“) što je mašta „rekla“ (ili znala) ili to na bilo koji način povezati s našim svakodnevnim prosudbama?³⁰ (Lewis 2007).

Lewis postavlja pitanje može li mašta ikada išta „govoriti“, a ako i može, bismo li to znali prepoznati. U drugoj i trećoj točki razvidno je Lewisovo propitivanje Barfieldovih antropozofijskih stavova te njegovo uzdizanje mašte na metafizičku razinu.

U petome pismu prve serije Lewis iznosi sljedeće teze:

- (1.) Da slike povezane s trenutkom mašte nisu mašta sama po sebi.
- (2.) Da te slike ne moraju biti, obično nisu, kopije bilo čega što postoji u *rerum natura*, tj. njihova je stvarnost jednostavno ta da su one stvarni događaji u umu pojedinca (tj. stvarne u istoj mjeri kao što su i pogreške, halucinacije i emocije).
- (3.) Da koncepti koje sugerira trenutak Mašte, nisu mašta sama po sebi.
- (4.) Da ti pojmovi ne moraju biti, obično nisu, kopije bilo čega što postoji u *rerum natura* itd.
- (5.) Da trenutak Mašte ne jamči za istinitost bilo koje tvrdnje koju on sugerira + napravljene od slika ili konceptata koje on sugerira.
- (6.) Stoga se nijedan trenutak Mašte ne može navesti kao dokaz za bilo koju tvrdnju, osim tvrdnja koje proizlaze ne iz njegova sadržaja, već iz same činjenice njegova pojavljivanja (npr. to bi moglo biti dokaz, naravno, za tvrdnju „Ovaj trenutak mašte se dogodio.“)

28 Izvor za oblikovanje ovoga ulomka ponovno je drugo pismo iz prve serije pisama iz razdoblja „Velikoga rata“.

29 -dical je zapravo drugi dio riječi *veridical*, koja se sastoji od dviju osnova. Prva osnova odnosi se na latinsku riječ *verus*, koja znači 'istina', a druga na latinsku riječ *dicere*, koja znači 'reći'. Lewis se zapravo pita je li mašta u stanju išta *reći*, a pogotovo *istinu*. Barfield je maštu odredio kao *veridical*, a Lewis problematizira tu riječ u raspravi s njime.

30 "1. Is imagination in the common sense (i.e. the image-making faculty) capable of being true-false (i.e. is it -dical)?

2. Is imagination in the other sense (i.e. a faculty operating without either images or concepts) -dical?

3. If it were, could we in our ordinary everyday judgments recover (or know or 'say') what imagination had 'said' (or known) or connect it in any way with our everyday judgments?"

Ako je tako, izgleda da je stanje sljedeće:

(1.) B. i L. slažu se da postoji vrijedna aktivnost koja se zove mašta – što nije isto što i *imaginatio*, uamsara,³¹ sposobnost stvaranja slika – čije je vježbanje neophodno za spoznaju značenja.

(2.) B. i L. slažu se da nam vježbanje te sposobnosti ne omogućuje iznošenje istinitih izjava ili sudova (iako, naravno, nijedna izjava, čak ni lažna, ne bi mogla biti dana bez toga, kao što je prikazano u (1.).

(3.) B. tvrdi & L. dovodi u pitanje doktrinu da ova sposobnost proizvodi Istinu, ali ne dovodi u pitanje da proizvodi istinite izjave ili prosudbe; i da je to jedina istinska Istina, „istinite“ prosudbe nisu stvarno „Istinite“.

(4.) B. tvrdi, a L. poriče doktrinu (koja slijedi, mislim, kao interpretacija (3.) da um može postati svjestan vlastite aktivnosti u mišljenju kao nečeg drugog osim (a.) sadržaja ili objekta misli.

L. trenutačno sumnja u točnu vezu između (3.) i (4.)³² (Lewis 2007).

Lewis sumnja točno u teze koje Barfield postavlja kao temelj za svoja antropozofijska promišljanja. Istina je, kada se piše velikim početnim slovom, u njihovoj raspravi bliska riječi *stvarnost*, a Lewis odbija korištenje tom riječi za označavanje nadnaravnoga. Lewis odbija i misao da čovjek može postati svjestan svoje uloge u višoj sferi Mašte, čak i ako ona postoji, pri čemu bi Mašta postala gotovo stvarateljska razina mišljenja. Lewis odbija Barfieldove antropozofijske postavke, a pokušava od njih odvratiti i svojega prijatelja zadržavajući se upravo na misaonoj razini, tj. na mašti kao običnoj mentalnoj sposobnosti iako joj je sam sposoban pridati posebno značenje.³³ U šestome pismu prve serije Lewis odgovara Barfieldu, koji je u raspravu uveo pojam metafore upravo zbog povezanosti toga koncepta sa slikom i maštom. U raspravi o

31 Iako u zbirci pisama piše „uamsara“, vjerojatno je da se pri transkripciji nije prepoznala riječ samsara.

32 “(1.) That the images connected with a moment of imagination are not the imagination itself.

(2.) That these images need not be, usually are not, copies of anything existing in rerum natura, i.e. their reality is simply that of being real events in the mind of the individual. (i.e. real as errors and hallucinations & emotions are.)

(3.) That the concepts suggested by a moment of Imagination are not the imagination itself.

(4.) That these concepts need not be, usually are not, copies of anything existing in rerum natura etc.

(5.) That the moment of Imagination does not vouch for the truth of any assertion suggested by it + made with the images or concepts suggested by it.

(6.) That therefore no moment of Imagination can be cited as evidence for any assertion whatsoever, except the assertions wh. follow not from its content but from the mere fact of its occurrence (e.g. it wd. be evidence, of course, for the assertion ‘This moment of Imagination occurred.’) If so, the state of the case seems to be as follows.

(1.) B. and L. 38 agree that there is a valuable activity called imagination–wh. is not the same as imaginatio, uamsara, the image making faculty–the exercise of which is necessary for the conaissance of meaning.

(2.) B. and L. agree that the exercise of this faculty does not enable us to make true statements or judgments (though of course no statement, even a false one could be made without it, as is shown by (1.))

(3.) B. maintains & L. questions a doctrine that this faculty produces Truth, tho’ not true statements or judgments; and that this is the only veritable Truth, ‘true’ judgments not being really ‘True.’

(4.) B. maintains & L. denies a doctrine (advanced, I think as interpretation of (3.)) that the mind can become aware of its own activity in thinking as something other than (a.) the content or object of thought. L. is at present in doubt as to the exact connexion between (3.) and (4.)” (Lewis 2007: treće pismo prve serije pisama iz razdoblja „Velikoga rata“).

33 U vremenu između petoga pisma, koje je sačuvano, i šestoga, koje slijedi, nastalo je sigurno barem jedno pismo, ali ono nije sačuvano (Lewis 2007).

metafori Lewis priznaje da mu je Barfield otvorio oči za važnost i prisutnost metafore u pjesništvu (književnosti), ali da to za njega ne znači da metafora jest pjesništvo (književnost), nego da je metafora jedno od najvažnijih sredstava u nastanku književnosti ('poetry'). Lewis se pokušava obraniti od Barfieldove optužbe da je njegov pristup književnosti ('poetry') asemantičan jer iz njegove materijalističke pozicije književnost u stvarnosti ne nosi nikakvu posebnu vrijednost (Lewis 2007). Očito je da Lewis pokušava književnosti dati više na značenju nego što iznosi u obrani koja je izrazito materijalistički okrenuta.³⁴

U osmome pismu prve serije iz siječnja 1928. godine Lewis promišlja o značenju riječi *znanje* ('knowledge') i zaključuje da *mašta* ('imagination') ne može biti *znanje* ('knowledge') te kaže da bi izjednačavanje toga dvoga bilo kao izjednačavanje riječi *pitati se* i *znati*: »*Pitati se* znači imati hipoteze. Imati hipoteze znači *maštati* (imagine).³⁵ Ali *znati* znači imati jednu tvrdnju i jednu ili više odbačenih hipoteza« (Lewis 2007).³⁶

3.3. Lewisovo odmicanje od materijalizma/ateizma

U svim pismima iz prve serije mašta je zapravo samo usputno pitanje u raspravi o odnosu čovjeka i stvarnosti, tj. Lewisov pokušaj da odvraća Barfielda od antropozofije. Percepcija mašte kao kognitivne sposobnosti neprestano se preklapa s maštom kao izvorom gotovo nadnaravna poticaja umjetničkoga stvaralaštva. Upravo na tome preklapanju i prožimanju *dviju mašta* Barfield je izgradio svoje viđenje mašte kao sredstva kojim se može doprijeti do Istine (svojevrzne više stvarnosti). Lewis je vjerovao u *obje mašte*, ali nije vjerovao u višu stvarnost, a još manje da čovjek umom može spoznati svoje mjesto u toj višoj stvarnosti.³⁷

Barfield je Lewisa pokušao navesti da prihvati antropozofijski nauk, no, po Lewisovu svjedočenju, nikada nije bio nasrtljiv u tome (Lewis 1955: 207). Lewis je odbijao

34 U ovome pismu ogleda se i Lewisova tadašnja ateistička poezija koja povezuje moć božanstva s moći novca. Za oboje tvrdi da imaju moć samo onoliko dugo dok im ljudi pripisuju i dopuštaju moć, ali i da se temelje na nečemu stvarnom te se u raspravi kada zatreba, treba vratiti tomu stvarnom. Kako bismo se vratili tomu stvarnom što se skriva iza znaka, može se poslužiti maštom. Dakle, prema Lewisu to pokazuje da mašta služi kako bismo došli do *značenja* ('meaning') stvari/riječi. Zaključuje da je odnos značenja i Istine takav da nešto mora imati značenje da bi moglo biti istinito ili lažno. Ipak, otkriti da nešto ima značenje ne znači automatski znati je li to istinito ili lažno. Oprimjereno na novcu, novac ima značenje vrijednosti u nekoj materiji (hrani, odjeći, kući), a tek zamišljajući možemo li novcem što kupiti, shvaćamo novčanu vrijednost. Novac je materijalna metafora vrijednosti, a tek postavljajući novac u kontekst, to shvaćamo. Tako i s književnošću koju čitamo, tek zamišljanjem (maštanjem) ona poprima značenje koje je inače samo mrtvo slovo na papiru, a poslije razumom shvaćamo koliko je ta književnost bliska ili daleka od stvarnosti, a istinitost je sasvim odvojena kategorija.

35 Vidljivo je zašto je prijevod problematičan. *Imagination* i *to imagine* u hrvatskome se jeziku znatno razlikuju. *Imagination* se prevodi kao 'mašta'/'imaginacija', ali *to imagine* će značiti samo 'zamišljati'. *Zamišljati* nema nikakve poveznice s *maštom* kao riječju te se te riječi ne mogu povezivati na način na koji se *imagination* i *to imagine* mogu povezati u engleskome jeziku. Zato je autorica ovoga rada prevela riječ *to imagine* riječju 'maštati'.

36 "To wonder is to have hypotheses. To have hypotheses is to imagine. But to know is to have one assertion and one or more rejected hypotheses." (Lewis 2007: osmo pismo prve serije pisama iz razdoblja „Velikoga rata“).

37 Upravo zato se Lewis i oburio na Barfielda govoreći mu da je time osporio postojanje Ega jer ako je čovjek samo dio božanskoga bića, kako se vjeruje u antropozofiji, onda ne može postojati Ego (Lewis 2007: osmo pismo prve serije pisama iz razdoblja „Velikoga rata“).

prihvatiti Barfieldovu antropozofijsku poziciju, prema kojoj mašta vodi spoznaji istine nadnaravne stvarnosti. Lewis će pri tome stajalištu uglavnom ostati i nakon obraćenja, samo što će bolje definirati svoje stavove o mašti i njezinoj ulozi. Ono u čemu je Barfield uspio bilo je to što je uvjerio Lewisa da, polazeći s materijalističke pozicije, književnost nema nikakvu vrijednost. Lewis se s time nije mogao pomiriti i zato se morao odmaknuti od materijalizma, što će otvoriti vrata kršćanstvu.

Prva naznaka da je Lewis počeo mijenjati svoje stavove očituje se nakon čitanja Alexanderova djela *Prostor, vrijeme i božanstvo* (*Space, Time, and Deity*, 1920), u kojemu autor razlikuje *uživanje* ('enjoyment') i *kontemplaciju* ('contemplation') te Lewis zaključuje da se duhovno ne doseže poniranjem prema unutra, nego upravo gledanjem prema vani (1955: 217–221).³⁸ Na taj se zaključak nastavlja Lewisovo propitivanje može li se maštom spoznati Istina. Za Lewisa je *istina* nešto na što se gleda, a *stvarnost* je nešto što jesi, ali nikada ne vidiš.³⁹ Već se tu uočava Lewisovo približavanje kršćanskomu poimanju Boga, a Barfield očito promišlja unutar antropozofijskoga shvaćanja svijeta i duhovnosti. Postaje jasno zašto je Lewis jedno vrijeme pokazivao zanimanje za okultno (Holyer 1991: 216), nespreman prihvatiti kršćanstvo, ali i nezadovoljan materijalističkim pogledom na svijet, tražio je mjesto gdje bi njegova sklonost maštovitom bila prihvatljiva, čak i poželjna. Svakako je važno i to što je djelovao u doba modernizma kada nastupa snažna »antirealistička orijentacija« (Solar 1982: 25), čime se na kulturnoj razini očituje okretanje od materijalizma, koji je bio svojstven vremenu u koje se smješta realističko razdoblje.

4. Lewisovo promišljanje o mašti nakon obraćenja

Nakon obraćenja Lewisov pogled na maštu dramatično se mijenja jer počinje uviđati razliku između Božjega stvaranja i umjetničkoga stvaralaštva (Thorson 1991: 18). Odmaknuo se od Barfielda i Coleridgea i njihove ideje da umjetnici stvaraju stvarnost (Thorson 1991: 18)⁴⁰ okrenuvši se antičkoj filozofiji i Platonovu⁴¹ poimanju *mimeze*, koji ju je shvaćao oslanjajući se na likovne umjetnosti »kao izravno oponašanje stvarnosti koje je tako samo „slika“, a s obzirom na to da u njegovoj filozofiji pravu stvarnost čine ideje, to je zapravo „slika slike“« (RKN 2006: s. v. mimeza).⁴² Platon je u *Državi* prigovorio umjetnicima da ne oponašaju najbolji dio duše, nego upravo najgori (Platon 1983: 307), čime upućuje i na nepotpunost imitacije.

Rasprava o mašti nastavlja se i nakon Lewisova obraćenja u pismu napisanu Barfieldu 16. siječnja 1930. kao odgovor u kojemu se Lewis ne slaže s Barfieldovom konstatacijom da »mašta ne poznaje proporcije« pitanjem »čija mašta« (Lewis 2007). Nakon Lewisova obraćenja u pismima upućenima Barfieldu mašta se manje

38 Dosezanje duhovnoga poniranjem prema unutra antropozofijska je postavka (Steiner 2002: 33–34).

39 Za Barfielda je istina, naprotiv, stvarnost koja dobiva oblik ljudske svijesti (Thorson 1991: 16), tj. istina nastaje čovjekovim spoznavanjem stvarnosti.

40 »Unlike Barfield and Coleridge, then, Lewis believed the artists imitate reality; they do not create it. Indeed, in his early essay, 'Christianity and Literature,' Lewis insisted that only such words as 'imitation' or 'reflection' correctly describe the artist's work. 'An author should never conceive himself as bringing into existence beauty or wisdom which did not exist before, but simply and solely as trying to embody in terms of his own art some reflection of eternal Beauty and Wisdom« (Thorson 1991: 18).

41 Za primjer Lewisove neoplatonističke orijentacije vidi Clarke 2017.

42 Lewis je bio izvrstan poznavatelj antičkih tekstova i filozofije.

spominje, a sačuvano je samo to jedno⁴³ te se Lewis u razgovoru o mašti okreće drugim sugovornicima, najčešće u kontekstu književnosti i teologije.

U pismu prijatelju Arthuru Greevesu 8. studenoga 1931. Lewis piše o Keatsu i upotrebljava riječ *mašta* u smislu mentalne sposobnosti koja je zaslužna za stvaranje umjetničkih djela, ali i u smislu svojevrsnoga mentalnog prostora u kojemu nastaju ideje i oblikuju se priče (Lewis 2004b). Očito je da se u običnome razgovoru Lewis služi riječi *mašta* definirajući je opuštenije te njezino značenje umnogome nalikuje na romantičarsko određenje. Upravo u pismima koja piše Arthuru, koji je bio slikar, najviše se očituje široko određenje mašte jer cilj nije definiranje fenomena, nego imenovanje mentalnoga prostora koji oni, dvojica umjetnika, dijele.

U pismu Domu Bedeu Griffithsu 23. svibnja 1936. razvidno je da se mašta ostvaruje s obzirom na Lewisovu vjerničku poziciju. Lewis se ne slaže s Griffithsovom tezom da je Bog pjesnik, a ne filozof. Kaže da je Krist u svojoj ljudskoj naravi jednako udaljen/blizak filozofu i pjesniku. Nadalje, ističe da je većina Kristovih riječi usmjerena ne prema misli ili mašti, nego prema srcu – prema volji i osjećajima. Lewis se suprotstavlja Griffithsovu *antiintelektualizmu* i tvrdi da su prisposode usmjerene više prema intelektu (znanju) nego što su usmjerene prema mašti, što je bila Griffithsova teza (Lewis 2004b). Pri iznošenju teza o odnosu mašte i znanja Lewis se očito referira na stavove razvijene u raspravi s Barfieldom. Sasvim se odmiče od Barfieldovih teza tvrdeći da se do spoznaje Boga dolazi upravo razumom (znanjem). Lewis odbacuje uzvišenu viziju mašte te je spušta na razinu drugih ostvaraja u ljudskome životu – sve odražava nebeske istine, pa tako i mašta (1955: 167), čime odbacuje pretjerano romantičarsko uzdizanje mašte na božansku razinu (Thorson 1991: 20). Nadalje, jasno odbacuje Barfieldovu antropozofijsku poziciju odvajajući maštu od duhovne stvarnosti te određuje maštu kao karakteristiku psihe (Duše), a ne Duha (Thorson 1991: 18). Vidljivo je da je Lewis sasvim prihvatio kršćansku podjelu čovjeka na tijelo, dušu i duh te prekinuo bilo kakvo fetišiziranje mašte kao nadnaravne sile u čovjeku. Problematika „realističnoga“ pristupa Istini dobiva svoje ostvarenje u filozofiji Tome Akvinskoga, prema kojemu se Boga spoznaje upravo razumom.

Lewisove stavove možemo iščitati iz pisma Elizi Marian Butler nadnevka 25. rujna 1940. Potvrđuje njezinu tezu da su sve religije i mitovi imaginativni (maštoviti), ali upozorava je da ta konstatacija može nositi dva značenja. Prvo značenje bilo bi ono koje odgovara ateističkomu svjetonazoru: sve su religije i mitovi imaginativni i time lažni, a što su maštovitiji, to bolje oslikavaju svoju neistinitost. Drugo značenje odgovaralo bi vjerničkomu pristupu: sve su religije i mitovi imaginativni jer ne mogu dosljedno prenijeti duhovnu stvarnost te se ovijaju u maštovitost kako bi čovjek bio svjestan nemogućnosti potpune spoznaje nadnaravnoga (i stvarnosti općenito). Odabir prvoga značenja zabranjuje nam govoriti o »proглаšavanju misterija« jer se time ateistički pristup natapa religijskim konotacijama, a pri odabiru drugoga značenja ne smije se govoriti o tome da književnost »proizvodi samo naša mašta« jer se time religijski pristup natapa ateističkim konotacijama. Lewis to skraćuje: »A je jasan i udoban i daje vam sigurnost da ono u čemu uživate u poeziji i mitologiji nikada neće smetati vašoj slobodi: ali cijena koju plaćate za to je da napustite uzbudljivost

43 Autorica ovoga rada uključila je sva Lewisova pisma koja su pronađena i objavljena do trenutka pisanja rada.

B⁴⁴ (Lewis 2004^b). Lewis upotrebljava upravo jedini Barfieldov argument koji nije uspio pobiti: materijalistička pozicija ne može opravdati vrijednost književnosti. Vidljivo je da ga je prihvatio te počeo i sam rabiti. Spoznao je da se ne može govoriti o duhovnoj vrijednosti mitova pristupajući im samo kao dekorativnoj prozi.

Lewis nije načelno prihvatio Barfieldove teze, osim što je isprva bio sklon ideji da mašta služi približavanju duhovnome, međutim nakon obraćenja tu je tezu odbacio (Thorson 1991: 19). Oslanjajući se na kršćansku teologiju, više nije bilo potrebe za prihvaćanjem antropozofijskih i drugih newageovskih filozofija u promišljanju o mašti. Kršćanstvo je naposljetku omogućilo Lewisu da pomiri težnju za spojem razuma i mašte (Chaplain 2013: 418). Za njega je prije obraćenja racionalno i maštovito u oštroj opreci, pri čemu je racionalno za njega bilo dosadno i mrtvo, a maštovito ono što mu je izazivalo zanimanje i radost (Lewis 1955: 170). Očito je da Lewis ni dok je bio ateist nije bio zastupnik strogoga racionalizma – uvijek je bio sklon fantastičnomu i maštovitomu.

Ni nakon obraćenja Lewis ni u jednome trenutku maštu ne smatra beznačajnom, ona je za njega ne put k istini, nego put k *značenju* ('meaning'), a ako Bog tako odluči, i mašta može čovjeka dovesti bliže Istini (Thorson 1991: 17, 20), kao u njegovu slučaju. Barfield je, unatoč svojim antropozofijskim pogledima i stavovima, omogućio Lewisov prvi korak prema kršćanstvu. Zato je Lewis govorio da »mlađe generacije treba prvo učiniti dobrim paganima kako bi mogli postati dobri kršćani«⁴⁵ (2008: 219). Kao što je Barfield otvorio Lewisu oči za nedostatke čistoga racionalističkog i materijalističkog pogleda na stvarnost, tako Lewis smatra da pravo poganstvo može čovjeku otvoriti oči za vrijednosti koje je, uronjen u ateistički svjetonazor, izgubio.

5. G. K. Chestertonov utjecaj na C. S. Lewisa

Jedan od važnih poticaja za Lewisovo obraćenje na kršćanstvo bio je rad Gilberta Keitha Chestertona. U autobiografiji *Iznenaden radošću* (*Surprised by Joy*, 1955) Lewis svjedoči o Chestertonovu utjecaju:

Ovdje sam prvi put naišao na svezak Chestertonovih eseja. Nikad prije nisam čuo za njega i nisam imao pojma za što se zalaže. Ne mogu sasvim razumjeti zašto me je odmah osvojio. Očekivalo bi se da mi neće biti nimalo sličan zbog moga pesimizma, ateizma i mržnje prema osjećajima. Gotovo bi se činilo da Providnost, ili neki nejasni „drugi uzrok“, nadvladava naše prijašnje ukuse kada odluči spojiti dva uma. Sklonost nekom autoru može biti nenamjerna i nevjerojatna, gotovo kao što je i zaljubljanje. Već sam bio dovoljno iskusan čitatelj da sam mogao razlikovati svidanje od slaganja. Nisam trebao prihvatiti ono što je Chesterton rekao da bih uživao u tome⁴⁶ (Lewis 1955: 190).

44 "A is clear and comfortable and gives you the assurance that what you enjoy in poetry and mythology will never interfere with your liberty: but the price you pay for it is to abandon the excitingness of B."

45 "First let us make the younger generation good pagans and afterwards let us make them Christians."

46 "It was here that I first read a volume of Chesterton's essays. I had never heard of him and had no idea of what he stood for; nor can I quite understand why he made such an immediate conquest of me. It might have been expected that my pessimism, my atheism, and my hatred of sentiment would have made him to me the least congenial of all authors. It would almost seem that Providence, or some "second cause" of a very obscure kind, quite overrules our previous tastes when it decides to bring

Lewis Chestertonu kao autoru iskazuje samo sklonost i divljenje. Neizravno navodi da je on jedan od razloga njegova obraćenja, a to je jasno jer ga spominje uz Georgea MacDonalda, autora kojega naziva i svojim mentorom: »Čitajući Chestertona, kao i čitajući MacDonalda, nisam znao u što se upuštam. Mladić koji želi ostati čvrsti ateist ne može previše paziti što čita«⁴⁷ (Lewis 1955: 191).

Lewis ipak u *Iznenaden radošću* od Chestertonovih djela, uz eseje, spominje samo knjigu *Vječni čovjek*. Upravo tu knjigu Lewis naziva onom koja je drastično promijenila njegov pogled na kršćanstvo iako ne i na Chestertona kojega je već smatrao »najrazumnijim živim čovjekom«, samo »da nije bilo njegova kršćanstva« (Lewis 1955: 223). Chesterton je utjecao na Lewisovu koncepciju kršćanstva kao »pravoga mita«, iako Tolkienovim posredstvom, te tako utjecao i na oblikovanje Lewisove poetike o književnome mitu (Tippin 2018: 44–45).

Znanstvenici su već istraživali Chestertonov utjecaj na Lewisa, na primjer, Dermot Quinn proučavao ga je u Lewisovu otkrivanju »teologije zadovoljstva«⁴⁸ otkrivanjem »sakramentalne mašte«⁴⁹ (2006: 6). Sara Park McLaughlin (1995) istraživala je važnost paradoksa za Chestertona i Lewisa. Pavol Hraboveck pronašao je poklapanja u njihovu »sakramentalnome pogledu na svijet«⁵⁰ (2021: 133), »ontološkome realizmu«⁵¹ (2021: 136) te stavu da korištenje maštom pomaže logičkomu razmišljanju (2021: 138). Uočava utjecaj Chestertona na Lewisa u njegovu pristupu važnosti mašte i iako imenuje Chestertona onim koji je uz Tolkiena bio izrazito važan za Lewisovo obraćenje (2021: 139), nije prepoznao Barfieldovu posrednu ulogu. Lewis se prvo trebao otvoriti kojemu drugom načinu promišljanja, gotovo poganskomu, da bi se uspio otvoriti kršćanstvu. To je uspio upravo promišljanjima o mašti i njezinoj važnosti.

6. Utjecaj poglavlja „Luđak“ iz Chestertonova *Pravovjerja* na Lewisovo shvaćanje mašte

Općeprihvaćeno je da je Tolkien utjecao na svojega prijatelja Lewisa, a ono što se manje istražuje, iako nije zanemarivo, Chestertonov je utjecaj. Na primjer, Martha C. Sammons upućuje na to da je Chesterton utjecao na Lewisovo viđenje mašte (2010: XI). U svojem se opširnomu radu Sammons redovito referira na Chestertonove tekstove i upućuje na njegov utjecaj na Lewisa, ali iako je konstatirala da je Chesterton utjecao na Lewisovo viđenje mašte, tu tvrdnju nije potkrijepila citatima iz Chestertonovih tekstova. Popunjavanjem tih praznina učvrstit će se teza ovoga rada.⁵²

two minds together. Liking an author may be as involuntary and improbable as falling in love. I was by now a sufficiently experienced reader to distinguish liking from agreement. I did not need to accept what Chesterton said in order to enjoy it" (Lewis 1955: 190).

47 "In reading Chesterton, as in reading MacDonald, I did not know what I was letting myself in for. A young man who wishes to remain a sound Atheist cannot be too careful of his reading" (Lewis 1955: 191).

48 *theology of pleasure* (Lewis 2006: 6).

49 *the sacramental imagination* (Lewis 2006: 6).

50 *a sacramental perception of the world* (Hraboveck 2021: 133).

Odnosi se na gledanje na svijet s čuđenjem u pozitivnome smislu, u kojemu se na svakodnevno gleda kao na što vrijedno divljenja.

51 *ontological realism* (Hraboveck 2021: 136).

Odnosi se na stav da se do istine može doprijeti preko objektivne stvarnosti i bivanjem u njoj.

52 Citati iz Chestertonova teksta koji su dio njezine knjige nisu u službi tvrdnje da je Chesterton utjecao

U poglavlju „Luđak“ Chesterton piše o književnosti i mašti ne nadovezujući se na Coleridgeova teorijska promišljanja. Chesterton ima uzvišenu viziju mašte, ali ne pripisuje joj nadljudske moći. Za njega je ona sposobnost koja čovjeka održava mentalno zdravim – ne vjeruje da je maštanje ono što čovjeka čini ludim, on naprotiv vjeruje da je sposobnost čistoga logičnoga razmišljanja ono što karakterizira ludoga čovjeka:

Postoji sveprisutno uvjerenje koje kaže da je mašta, posebice mistična mašta, opasna po čovjekovu mentalnu ravnotežu. O pjesnicima se obično govori kao psihički nepouzdanima, a postoji i nejasno povezivanje između lovorika oko glave i slame u njoj. Činjenice i povijest su u potpunoj suprotnosti s ovim stajalištem. Većina najvećih pjesnika nisu bili samo mentalno zdravi, nego i iznimno poslovni, a ako je Shakespeare ikada držao konje, to je bilo zato što je bio najpouzdaniji čovjek za držanje konja. Mašta ne proizvodi ludilo. Ono što proizvodi ludilo jest upravo razum. Pjesnici ne polude, ali šahisti da (Chesterton 2015: 23).

Chestertonova obrana mašte kao čega svojstvenog zdravim umovima, a ne luđacima, Lewisu bi zasigurno bila bliska. Lewis, koji je bliži romantičarima u njihovu napadu na tvrdi racionalizam prosvjetiteljskoga razdoblja, također bi se pridružio Chestertonovu napadu na stav da je logičko razmišljanje jedino važno u doživljaju svijeta.

Chestertonov opis moderne književnosti kao one koja govori o nenormalnim ljudima kojima zbog toga ništa nije iznenađujuće ni zapanjujuće, prema bajkama koje govore o normalnim, običnim ljudima u nenormalnome, čudnovatome okruženju (Chesterton 2015: 22), također je nešto s čime bi se Lewis složio. Lewis, naime, nije volio modernu književnost svojega vremena (Jacobs 2005: 305) te je kao i Tolkien počeo pisati knjige upravo kako bi mogao čitati ono što mu je drago i zanimljivo (Carpenter 2006).

Naravno, Chesterton nije bio protivnik logike: »Na napadam logiku, kao što ćete vidjeti, ni na koji način. Samo kažem da opasnost leži u logici, ne u mašti« (Chesterton 2015: 23). I tako, paradoksalno, kao što će Lewis i sam shvatiti na Chestertonovu tragu, opasnost za čovjekov razum ne leži u maštanju, nego u pretjeranoj logici, a opasnost za vjeru ne leži u razumu i znanosti, nego upravo u mašti (Holyer 1991: 215; Lewis 2009: 139).⁵³ »Luđak nije čovjek koji je izgubio razum. Luđak je čovjek koji je izgubio sve osim razuma« (Chesterton 2015: 26). Negacija razuma kao jedine važne komponente za shvaćanje stvarnosti, koja prevladava i u suvremenome društvu, nešto je s čime bi se Lewis složio. Chesterton se tako pokazuje prijateljem mašte. Međutim, poznato je da je on bio i »apostol zdravoga razuma« (Džeba 2015: 5), a naglašavanje razuma bit će važno za promjenu Lewisova pogleda na maštu.

Meta Chestertonove kritike bio je i materijalizam: »Kao objašnjenje svijeta, materijalizam posjeduje neku vrstu luđačke jednostavnosti. Ima jednake osobine kao i luđakov argument. Istodobno imamo objašnjenje svega i osjećaj izostavljenosti

na Lewisov pristup mašti, a „mašta“ u naslovu knjige odnosi se na široko prihvaćeno značenje umjetničke inspiracije.

53 Ovaj zaključak očita je aluzija na Barfielda i antropozofiju.

svega« (2015: 31). U *Iznenaden radošću* Lewis odražava upravo ove Chestertonove riječi:

Za takvog kukavicu materijalistički svemir imao je ogromnu privlačnost u tome što je nudio ograničenu odgovornost. Nijedna te strogo beskonačna katastrofa u njemu ne može dohvatiti. Sa smrću sve završava. A ako se čak i konačne katastrofe pokažu većima nego što ih želiš podnijeti, samoubojstvo je mogući izlaz. Užas kršćanskog svemira leži u tome što nema vrata na kojima piše „Izlaz“⁵⁴ (Lewis 1955: 171).

Dakle, za Lewisa je Chestertonov argument o jednostavnosti materijalizma očito bio uvjerljiv i znatno je utjecao na njegovo obraćanje, premda se ne poziva na njega. Chesterton govori o ograničenosti luđakova malenoga logičkog kruga (2015: 30), a te riječi odjekuju i u Lewisovu određenju materijalističkoga svemira kao ograničenoga i konačnoga. Chesterton na još jednom mjestu ističe tu ograničenost: »Zemlja je toliko velika, a kozmos je tako malen. Kozmos je najmanja rupa u koju čovjek može sakriti svoju glavu«; »Ne smijemo zaboraviti da je materijalistička filozofija (bila ona istinita ili ne) zasigurno puno više ograničavajuća od bilo koje religije« (2015: 31–32). Lewis je suočen s raspravom s Barfieldom i Chestertonovim tekstovima morao posumnjati u svoju ateističku poziciju jer materijalizmom očito nije bio zadovoljan te mu on nije davao odgovore na za njega važna životna pitanja. Mašta u materijalističkoj filozofiji nije imala svoje mjesto.

Običan je čovjek uvijek bio zdrav zato što je običan čovjek uvijek bio mistik. On je dopustio sumrak. Uvijek je imao jednu nogu na zemlji, a drugu u bajci. Uvijek si je dopuštao slobodu sumnje u bogove, ali (za razliku od današnjih agnostika) i slobodu vjerovanja u njih. Uvijek je više mario za istinu nego za dosljednost. Ako bi vidio dvije istine koje su se činile međusobno proturječnima, prihvatio bi obje istine zajedno s njihovim proturječnostima. Njegov je duhovni pogled stereoskopski, poput fizičkoga vida: on vidi dvije različite slike istodobno, a ipak zbog te činjenice sve vidi puno bolje (Chesterton 2015: 38).

Odras zdravoga čovjeka o kojemu govori Chesterton jasno se može razabrati iz onoga što je Lewis pisao o metaforama.⁵⁵

Chesterton se nije osvrnuo samo na ateističku poziciju nego i na druge religijske sustave. Komentar o budizmu i kršćanstvu očito se poklopio s Lewisovim zaključcima o iskustvu/uživanju ('enjoyment') i kontemplaciji: »Budizam je centripetalan, ali kršćanstvo je centrifugalno: izbija prema van« (Chesterton 2015: 39). Budizam bi se ovdje mogao izjednačiti s antropozofijom i Lewis je vjerojatno prepoznao sličnost čitajući taj dio Chestertonova teksta. To je u skladu s već navedenim Lewisovim zaključkom kako se do duhovnoga dolazi pogledom prema van, a ne prema unutra (1955: 217–221).

54 "To such a craven the materialist's universe had the enormous attraction that it offered you limited liabilities. No strictly infinite disaster could overtake you in it. Death ended all. And if ever finite disasters proved greater than one wished to bear, suicide would always be possible. The horror of the Christian universe was that it had no door marked Exit" (Lewis 1955: 171).

55 Barfield i Lewis raspravljali su o metafori, što je navedeno u ovome radu upućujući na Landona Loftina (2021).

Utjecajem poglavlja „Luđak“ može se tumačiti Lewisovo okretanje prema kršćanstvu. Lewis se okrenuo od ozbiljnoga zanimanja za okultno izvan čisto umjetničkoga iskustva, antropozofija ga nikada nije uspjela zainteresirati, a postupno se otvara put prema kršćanstvu. Promjenom odnosa prema nadnaravnome dolazi do promjene i u odnosu prema književnome stvaralaštvu. Književnost se spušta s trona i postaje jedan od predivnih ostvaraja u svijetu, koji je i sam rezultat Božjega stvaranja i nauma. U skladu je to s Chestertonovim zaključkom da Priroda nije naša majka, nego naša sestra, još jedno od Božjih stvorenja (Chesterton 2015: 154). Na isti je način mašta dar od Boga koliko i razum.

Lewis je razdvajao razum od mašte, a iako je bio skloniji mašti, to ne znači da je bio protiv razuma. Naprotiv, u *Iznenaden radošću* Lewis hvali svojega učitelja Kirkpatricka, ateista, kao racionalista staroga kova (1955: 139), a kaže da je uživao u razgovorima koji su bili ili sasvim racionalni ili sasvim maštoviti (1955: 136). Rasprava s Barfieldom zamaglila je granice između racionalnoga i maštovitoga. Lewis je pokušao govoriti o mašti iz racionalističke perspektive, ali mašta se svojom prirodom odbijala od sasvim logičnih argumenata. Ipak, Barfield se sasvim oslonio na antropozofijski pristup, koji je negirao racionalistički pristup, što Lewis nije mogao prihvatiti. Tako je čitajući Chestertona, Lewis mogao otkriti kršćanstvo koje je »nadjudski paradoks u kojemu dvije suprotne strasti mogu gorjeti jedna pokraj druge« (Chesterton 2015: 201).

7. Zaključak

Lewis je preispitao svoje stavove o književnosti i nadnaravnome tijekom i nakon rasprave o mašti s prijateljem Barfieldom, koji joj je pristupio s pozicije antropozofijskoga nauka uzdignuvši maštu u sferu metafizičkoga te ne prihvaćajući čisto racionalistički pristup, koji je Lewis preuzeo u njihovoj debati. Iako nije uspjela njegova namjera da Lewisa navede na prihvaćanje antropozofijskoga nauka, uspio je poljuljati njegovu ateističku poziciju. U raspravi se prijatelji oslanjaju na romantičarsku viziju mašte, ali su obojica smatrala da je treba doraditi. Barfield je dopunu tražio u antropozofiji, od čega ga je Lewis pokušao odvratiti. S druge strane, Lewis je uspješno pobio Barfieldove argumente, ali nije uspio pobiti tvrdnju da književnost gledana iz materijalističke pozicije nije ništa doli dekorativna proza kojoj se ne može pripisati nikakva duhovna vrijednost.

Po obraćanju Lewis doživljava preokret i mašti više ne daje značenje koje joj je prije pridavao. U ovome radu pokazalo se da je u tome procesu Chesterton znatno utjecao na Lewisa djelom *Pravovjerje*, napose poglavljem „Luđak“. Taj je tekst zasigurno pospješio Lewisovo obraćanje te mu je vjerojatno pomogao da maštu postavi na pravo mjesto. Lewisovi zaključci mogu se rezimirati na sljedeći način: Mašta se s jedne strane uzima kao uzvišeni Božji dar čovjeku, ali s druge strane njezina se pozicija umanjuje postavivši je za samo jedno od svojstava ljudske psihe. U tome slučaju ona više ne nosi uzvišeno značenje, nije natprirodni dodir s duhovnim, osim ako je Bog ne odluči za to upotrijebiti, kao što je bio slučaj s Lewisom (Lewis 1955: 181). Književnost može imati povezanost s duhovnim i nadzemaljskim ako je to po Božjoj volji.

U Lewisovu obraćanju na kršćanstvo, kao posrednici u tome procesu, poslužili su neki newageovski utjecaji i strujanja kojima ga je otvorio njegov prijatelj Barfield.

Raspravom je o mašti Barfield uspio uvjeriti Lewisa u nedostatnost čistoga racionalističkog pristupa stvarnosti koji ne dopušta mogućnost postojanja ničega što nije shvatljivo i empirijski dokazivo. Lewis smatra da je poganstvo puno bliže kršćanstvu nego što je to ateizam, što nas upućuje na njegovu tezu da ljude prvo treba učiniti dobrim poganima kako bi ih se učinilo dobrim kršćanima (2008: 219). Lewisa je ljubav prema književnosti, mitu i mašti dovela Bogu, a obrativši se, spoznao je da su književnost, mit i mašta Božji darovi čovjeku koji dodatno svjedoče o Božjoj veličanstvenosti i svemoći. Otkrivanjem Chestertona i obraćenjem u Lewisu napokon nestaje dugogodišnji rascjep između mašte i razuma te ta dva suprotstavljena pola postaju cjelina koja omogućuje bolje shvaćanje i ovozemalske i duhovne stvarnosti.

Literatura

- Augustin, A. 1995. *O državi Božjoj (De Civitas Dei)*, svezak drugi (knjiga XI–XVIII). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Barfield, O. 1944. "From East to West". U O. Barfield, *Romanticism Comes of Age* (str. 15–33). London: Anthroposophical Publishing Company.
- Barfield, O. 1987. *Poetic Diction: A Study in Meaning*. Hanover – London: Wesleyan University Press.
- Biblija. 2016. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Carpenter, H. 2006. *The Inklings: C. S. Lewis, J. R. R. Tolkien and Their Friends*. London: HarperCollins E-Books.
- Chaplain, M. G. 2013. "C.S. Lewis: Apologetics and the poetic imagination". *Theology*, 116, 6, 418–426. doi:10.1177/0040571X13501264
- Chesterton, G. K. 2015. *Pravovjerje*. Split: Verbum.
- Clarke, R. L. W. 2017. "The Neo-Platonic Christianity of C. S. Lewis". *Sehnsucht: The C.S. Lewis Journal*, 11, 29–62.
- Coleridge, S. T. 1979. "Biographia Literaria". U M. Beker, *Povijest književnih teorija (od antike do kraja devetnaestog stoljeća)* (str. 291–304). Zagreb: SNL.
- Duriez, C. 2016. *C. S. Lewis. Biografija prijateljstva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Džeba, I. 2015. „Popratna riječ novomu hrvatskom izdanju“. U G. K. Chesterton, *Pravovjerje* (str. 5–10). Split: Verbum.
- ERHJ = Matasović, R.; Pronk, T.; Ivšić, D.; Brozović Rončević, D. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika, 1. svezak A – Nj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Holyer, R. 1991. "C.S. Lewis on the Epistemic Significance of the Imagination". *An Interdisciplinary Journal*, 74, 1/2, 215–241.
- Hrabovec, P. 2021. "Sacramental Realism of Chesterton and Lewis". *Theologica*, 111, 129–144.
- Jacobs, A. 2005. *The Narnian: The Life and Imagination of C. S. Lewis*. HarperCollins.
- Katičić, R. 2008. *Božanski boj: tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis grafika – Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Lewis, C. S. 1955. *Suprised by Joy: The Shape of My Early Life*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Lewis, C. S. 2004a. *The Collected Letters of C. S. Lewis, Volume I: Family Letters 1905–*

1931. (W. Hooper, ur.) HarperCollins e-books.
- Lewis, C. S. 2004b. *The Collected Letters of C. S. Lewis, Volume II: Books, Broadcasts and War, 1931–1949*. (W. Hooper, ur.) HarperCollins e-books.
- Lewis, C. S. 2007. *The Collected Letters of C. S. Lewis, Volume III: Narnia, Cambridge and Joy 1950–1963*. (W. Hooper, ur.) HarperCollins e-books.
- Lewis, C. S. 2008. *Yours, Jack: Spiritual Direction from C. S. Lewis*. (P. F. Ford, ur.) HarperCollins e-books.
- Lewis, C. S. 2009. *Kršćanstvo nije iluzija*. Split: Verbum.
- Lewis, C. S. 2002. *Lav, Vještica i ormar*. Zagreb: Golden marketing.
- Loftin, L. 2021. "Meaning and Metaphor in the Works of Owen Barfield and C.S. Lewis". *The Lamp-Post of the Southern California C.S. Lewis Society*, 39, 1, 26–48.
- MacSwain, R., Ward, M. (ur.). 2010. *The Cambridge Companion to C. S. Lewis*. New York: Cambridge University Press.
- McLaughlin, S. P. 1995. "Reason Exhausted: Paradoxes of G. K. Chesterton and C. S. Lewis". *The Lamp-Post of the Southern California C.S. Lewis Society*, 19, 1, 4–12.
- Quinn, D. 2006. "Lewis, Chesterton, and the Uses of Enchantment". *The Chronicle of the Oxford University C.S. Lewis Society*, 3, 2, 4–10.
- Platon. 1983. *Država*. (A. Vilhar, B. Pavlović, prev.) Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- RHJ = Anić, V. 1991. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
- RHJ = Iveković, F.; Broz, I. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika, svezak I. A–O*. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek).
- RKN = Solar, M. 2006. *Rječnik književnog nazivlja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga Zagreb.
- Richards, I. A. 1964. *Načela književne kritike*. Sarajevo: Izdavačko poduzeće Veselin Masleša.
- Russell, D. 2020. "Toward a Theology of the Imagination with S.T. Coleridge, C.S. Lewis, and J.R.R. Tolkien". *Religions*, 11, 5.
- Sammons, M. C. 2010. *War of the Fantasy Worlds: C. S. Lewis and J. R. R. Tolkien on Art and Imagination*. Santa Barbara, California, United States of America: Praeger.
- Solar, M. 1982. *Suvremena svjetska književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Steiner, R. 2002. *Antropozofija*. Zagreb: Antropozofsko društvo „Marija Sofija“, AGM.
- Thorson, S. 1990. "Lewis and Barfield on Imagination". *Mythlore*, 17, 2 (64), 12–32.
- Thorson, S. 1991. "Lewis and Barfield on Imagination: Part II". *Mythlore*, 17, 3 (65), 16–21.
- Tippin, R. E. 2018. "G. K. Chesterton Essaying Myth". *Religion & Literature*, 50, 1/2, 39–64.
- VRHSJ = Jojić, L.; Nakić, A.; Vajs Vinja, N.; Zečević, V. 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Mrežna vrela

Antropozofija. *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <raspoloživo na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=3201>> (29. 7. 2022.)

Coleridge, S. T. 1884. *Biographia Literaria. Or, Biographical Sketches of my Literary Life and Opinions*. London: George Bell & Sons. <raspoloživo na: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015004794387&view=1up&seq=7>> (5. srpnja 2023.)

Barfield, O. 1944. *Romanticism Comes of Age*. <https://www.owenbarfield.org/selected-books/romanticism-comes-of-age/> (29. 7. 2022.)

C. S. LEWIS ON THE IMAGINATION: THE INFLUENCE OF OWEN BARFIELD AND G. K. CHESTERTON

Abstract

C. S. Lewis (November 29, 1898 – November 22, 1963) is well-known for his literary, scholarly, and apologetic contributions. The majority of his literary work was produced following his conversion to Christianity, marking a significant shift in his worldview. Lewis's autobiography, *Surprised by Joy* (1955), serves as a testimony to his internal transformations. This work aims to highlight two influential figures who played a crucial role in Lewis's conversion and his understanding of the imagination: Owen Barfield and G. K. Chesterton. Although these two figures are prominently featured, it is essential to acknowledge that they represent just a fraction of the broader spectrum of influences on Lewis. In his engagement with Owen Barfield, Lewis's philosophical understanding of the imagination underwent significant development. Barfield approached this discussion from an anthroposophical perspective, attempting to persuade his friend to adopt this worldview. While Barfield did not succeed in this endeavor, he did manage to shake Lewis's materialistic worldview. Consequently, Lewis had to distance himself from the realistic (materialistic) approach to reality, which he had long found unsatisfactory. The imagination held profound significance for him, but he struggled to reconcile it with reason, which he regarded as the means to attain truth. Through his readings of G. K. Chesterton, and particularly the chapter "The Maniac" from *Orthodoxy* (1908), Lewis succeeded in harmonizing reason and the imagination as equally valuable foundations for comprehending the world and its interpretation. This work, drawing upon a comparison between Lewis's ideas and Chesterton's text, highlights the motivating influence of Chesterton's writings on Lewis in order to reevaluate his convictions, embrace Christianity, and accord the imagination its rightful place.

Key words: C. S. Lewis, G. K. Chesterton, Owen Barfield, the imagination, reason, conversion, Christianity

PRIKAZI / REVIEWS

Maja Bezić

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

HR-21000 Split, Poljička cesta 35

mbezic@ffst.hr

<https://orcid.org/0000-0001-6783-9298>

DANIELA MATIĆ, *KRITIČKA ANALIZA DISKURSA. S PRIMJERIMA IZ MEDIJSKOGA I POLITIČKOGA DISKURSA*, REDAK, SPLIT, 2023.

Znanstvena monografija *Kritička analiza diskursa. S primjerima iz medijskoga i političkoga diskursa* splitske anglistice i sveučilišne nastavnice Daniele Matić prva je opsežna studija posvećena teoriji i primjeni kritičke analize diskursa objavljena na hrvatskome jeziku. Riječ je o monografiji podijeljenoj na dva dijela, napisanoj na četrstotinjak stranica te tiskanoj 2023. godine. Namijenjena je, kako autorica kaže, kolegama i studentima lingvistike, a nastala je s namjerom da se kritičkim pristupom proučavanju diskursa upozori na »neke društvene značajke, dobre i one manje dobre ili pak zabrinjavajuće« (Matić 2023: XI). Monografija je opremljena kazalom sadržaja, predgovorom, slikama novinskih članaka, tablicama, dodatkom koji sadrži četiri analizirana politička govora, iscrpnom bibliografijom, popisom mrežnih izvora i dokumenata, kazalom imena, kazalom pojmova te znanstvenim biografijama recenzentica i autorice.

Prvi, teorijski dio monografije jest, kako autorica navodi, pokušaj da se »predoči dijakronijska i lingvistička utemeljenost kritičke analize diskursa te njezina društvena uloga« (Matić 2023: XI). Obuhvaća pet poglavlja (str. 3–162) u kojima autorica obrađuje temeljne pojmove, pristupe i metode kritičke analize diskursa, donosi kratak pregled razvoja toga interdisciplinarnog i heterogenog pristupa proučavanju jezika kao društvenoga fenomena, raspravlja o ulozi i moći diskursa u suvremenome društvu te daje prikaz nekih koncepata i sredstava lingvističke analize. U prvome, uvodnome poglavlju autorica definira pojmove ključne za teoriju i primjenu analize diskursa kao što su komunikacija, komunikativna kompetencija, funkcije jezika, odnos i povezanost sintakse, semantike i pragmalingvistike, rečenica i izreka te kontekst. U drugome poglavlju, naslovljenome *Diskurs i analize*, autorica se osvrće na problematiku definiranja izraza *diskurs* i *tekst*, predmet i tipove analize diskursa te teoriju govornih činova, a u trećemu poglavlju, naslovljenome *Kritička analiza diskursa*, donosi pregled nastanka i razvoja kritičke analize diskursa, prikaz predmeta i metoda istraživanja, različitih pristupa kritičkoj analizi diskursa (N. Fairclough, T. A. van Dijk, R. Wodak i suradnici i multimodalna teorija komunikacije) te kritika na metodologiju i interpretaciju rezultata istraživanja. Nadalje, u četvrtome poglavlju, naslovljenome *Diskurs i neke promjene društvenih praksi u suvremenim društvima*, autorica raspravlja o demokratizaciji diskursa, utjecaju društvenih praksa

na medijski diskurs, moći i ideologizaciji diskursa, utjecaju globalizacije na diskurs te ideologiji konsenzusa. Prvi dio autorica zaključuje petim poglavljem, naslovljenim *Okvir za analizu: neki koncepti i sredstva lingvističke analize*, u kojemu sažeto prikazuje leksičku, sintaktičku i pragmalingvističku analizu, upotrebu retoričkih sredstva poput hiperbole, metafore, metonimije, personifikacije i neologizama te objašnjava situacijski i intertekstualni kontekst u kojima promatramo diskurs.

Drugi dio monografije obuhvaća šest poglavlja (str. 165–359) posvećenih primjeni kritičke analize diskursa na primjerima preuzetima iz medijskoga i političkoga diskursa na hrvatskome, engleskome i francuskome jeziku. Prikazana su tri istraživanja temeljena na kritičkome pristupu jeziku kao elementu društvene prakse u kojima autorica primjenjuje prethodno predstavljene koncepte i sredstva lingvističke analize. Prva dva istraživanja predstavljaju kritičku interpretaciju uloge jezika u konstrukciji rasne i rodne diskriminacije i nejednakosti na primjerima preuzetima iz hrvatskoga tiska. Teorijski okvir za ta dva istraživanja predstavljen je u šestome poglavlju (*Primjena kritičke analize diskursa: medijski diskurs*), a istraživanja su prikazana u sedmome (*Primjer 1. – Europska i migrantska kriza 2015.*) i osmome poglavlju (*Primjer 2. – Oglasi za posao u tisku: komparativna analiza nekoliko razdoblja*). U prvome istraživanju autorica kritički rekonstruira interpretaciju europske migrantske i izbjegličke krize u novinskim člancima objavljenima 2015. godine u hrvatskim tiskanim medijima. Istraživanje se temelji na utvrđivanju sličnosti i razlika među novinskim člancima koji obrađuju istu vijest, a objavljeni su u dvama nacionalnim i pet regionalnih dnevnih novina. Cilj je analizirati kako novine s različitom publikom, političkom orijentacijom i uređivačkom politikom oblikuju vijesti te time utječu na svoje čitatelje i konstruiraju određeni politički kontekst. U drugome istraživanju autorica kritički razmatra upotrebu rodних oznaka u oglasima za posao, objavljenima u hrvatskome tisku tijekom nekoliko razdoblja, kako bi odgovorila na pitanje je li se upotreba rodnih oznaka mijenjala i na koji način. Posebnu pozornost usmjerava na analizu ideoloških razlika uklopljenih u tekst oglasa te načina na koji analizirane riječi oblikuju sliku svijeta i odražavaju društvene odnose. Treće i najopsežnije istraživanje kritička je analiza ideoloških strategija četiriju svjetskih političara na primjerima preuzetima iz njihovih političkih govora na hrvatskome, engleskome i francuskome jeziku. Teorijski okvir i rezultati trećega istraživanja prikazani su u devetome (*Primjena kritičke analize diskursa: politički diskurs i politička komunikacija*) i desetome poglavlju (*Primjer – usporedba četiriju političkih govora održanih neposredno nakon vojnoga napada Ruske Federacije na Ukrajinu 24. veljače 2022.*). Kao što je razvidno iz naslova navedenih poglavlja, u tome istraživanju autorica analizira politički diskurs i političku komunikaciju na primjerima govora političkih predstavnika četiriju država, B. Johnsona, J. Bidena, A. Plenkovića i E. Macrona, održanih neposredno nakon napada Rusije na Ukrajinu u veljači 2022. te kritički razmatra korištena jezična sredstva uokvirena ideološkim strategijama četiriju govornika. Polazeći od situacijskoga konteksta i društvenih praksa, autorica se bavi komparativnom analizom diskursnih struktura u govorima četiriju političara te nastoji protumačiti načine jezičnoga djelovanja govornika, njihova razmišljanja te njihov odnos prema događaju na koji se referiraju. Jednako, zaključno poglavlje, naslovljeno *Umjesto zaključka*, kratak je autoričin

osvrst na isprepletenost jezika i društvenih pojava te na najvažnije spoznaje proizišle iz rezultata primjene kritičkoga pristupa jeziku i društvu predstavljena, primijenjena i opimjerena u ovoj monografiji.

Monografija Daniele Matić izvorni je i vrijedan doprinos kritičkomu pristupu proučavanju jezika kao društvenoga fenomena u teoriji i praksi te će zasigurno imati odjek među hrvatskim znanstvenim i stručnim čitateljstvom. S jedne strane, autorica daje detaljan i jasno strukturiran prikaz najvažnijih pojmova, razvoja, pristupa i metoda kritičke analize diskursa, a, s druge, donosi tri primijenjena istraživanja kao model za buduće kritičke analize uloge jezika u medijskome i političkome diskursu, posebno u Hrvatskoj u kojoj su radovi temeljeni na kritičkoj analizi diskursa još uvijek malobrojni. Riječ je, kao što je rečeno na početku, o prvoj sveobuhvatnoj monografiji o teoriji i primjeni kritičke analize diskursa objavljenoj na hrvatskome jeziku, a posebnu pozornost zaslužuju autoričine kritičke analize provedene na korpusima preuzetima iz hrvatskoga medijskoga i političkoga diskursa.

Barbara Vodanović
Sveučilište u Zadru, Odjel za francuske i frankofonske studije
HR-23000 Zadar, Obala kralja Petra Krešimira IV/2
bvodanov@unizd.hr
<https://orcid.org/0000-0002-8274-549X>

PATRICK CHARAUDEAU, *LE SUJET PARLANT EN SCIENCES DU LANGAGE. CONTRAINTES ET LIBERTÉS. UNE PERSPECTIVE INTERDISCIPLINAIRE*, LAMBERT-LUCAS, LIMOGES, 2023.

Sredinom 2023. godine u izdanju izdavačke kuće Lambert-Lucas iz Limogesa u Francuskoj izašla je knjiga profesora Patricka Charaudeaua pod nazivom *Le sujet parlant en sciences du langage. Contraintes et libertés. Une perspective interdisciplinaire* (Govorni subjekt u jezikoslovlju. Ograničenja i sloboda. Interdisciplinarna perspektiva), čiji prikaz ovdje donosimo.

Svjesni činjenice da su postignuća frankofonskih jezikoslovaca slabije poznata hrvatskoj javnosti, ali i jezikoslovnim krugovima u Hrvatskoj, prije prikaza sadržaja knjige potrebno je ukratko predstaviti autora i izdavačku kuću u kojoj je knjiga objavljena.

Patrick Charaudeau francuski je jezikoslovac, profesor emeritus na Sveučilištu Sorbonne Paris-Nord, stručnjak u području analize političkoga diskursa, istraživač u istraživačkoj grupi Komunikacija i politika pri Nacionalnome centru za znanstvena istraživanja Sveučilišta u Parizu (CNRS) i autor velikoga broja naslova među kojima možemo istaknuti knjige novijega datuma kao što su *La manipulation et la vérité. Du triomphe de la négation aux brouillages de la post-vérité* (2020), *Le débat public. Entre controverse et polémique. Enjeu de vérité, enjeu de pouvoir* (2017), *Le discours politique. Les masques du pouvoir* (2015), *La conquête du pouvoir. Opinion, persuasion, valeurs, les discours d'une nouvelle donne politique* (2013) i *Les médias de l'information. L'impossible transparence du discours* (2011).

Prvostupnik španjolskoga jezika, Patrick Charaudeau 1965. upisuje diplomski studij hispanistike, a 1970. doktorira opće jezikoslovlje na Sorbonni. Ono što navodi kao prekretnicu u razvoju svojega znanstvenog interesa susret je s profesorom Bernardom Pottierom, koji početkom 70-ih godina 20. stoljeća dolazi raditi na pariško sveučilište i zbog kojega se mladi Charaudeau okreće problemima stilistike te upisuje još jedan doktorski studij posvećen leksičkoj semantici. Tih je godina imao prilike pohađati predavanja vrlo priznatih stručnjaka kao što su sam Pottier, zatim Algirdas Greimas, Oswald Ducrot, Roland Barthes, Michel Foucault i drugi, što ga vodi k istraživanjima diskursa, ali iz perspektive koja je suprotna budućoj francuskoj školi analize diskursa Michaela Pêcheua, inspirirane Althausserovom filozofijom »u kojoj centralno mjesto zauzimaju pojmovi dobre uobličенosti i koherentnosti« (Šimunić, Z. 2002. „Ženevski model analize diskursa modularnog tipa: geneza, značaj

i perspektive". *Rasprave*, 28, 1, 345–364). U Pêcheuovu pristupu analizi diskursa radilo se o promišljanju odnosa između ideološkoga i jezičnoga uz nastojanje da se izbjegne svodenje diskursa na analizu jezika i rastvaranje diskurzivnoga u ideološkome. No kako je u svojem obrazovanju Charaudeau bio osobito usmjeren na probleme semantike, stilistike te kontrastivne analize i prevođenja, njegov se interes kretao prema istraživanjima nadrećeničnoga ustrojstva. U tome smislu, u prvo je vrijeme krenuo putom američkoga jezikoslovca Z. Harrisa i sociolingvista M. K. Halliday pa je potom pod utjecajem semiologa i naratologa udruženih oko časopisa *Communications* (Barthes, Greimas, Morin, Todorov, Genette) istraživao načine na koje se jezične kategorije upotrebljavaju u proizvodnji teksta. Konačno se, zahvaljujući radovima psihosociologa jezika C. Chabrola, A. Trognona i R. Ghiglionea, usmjerio k istraživanju diskurzivnih problema iz pozicije pragmatike, što je ostala njegova preokupacija do danas. U tome kontekstu Charaudeau istražuje odnos persuzivnosti i utjecajnosti, konteksta i komunikacijske situacije, ograničenja unutar komunikacijskih tipova i diskurzivnih žanrova te se bavi opisom diskurzivnih strategija kao izričajnoga procesa postavljajući se svojim istraživanjima na raskrižje između različitih disciplina: semantike, semiologije, pragmatike, psihosociologije. Njegov teorijski rad konkretizira se u analizi različitih diskurzivnih žanrova kao što su medijski (tisak, radio, televizija) i propagandni (politički i marketinški) diskurs te je aktivan i u području popularizacije znanosti i u debatiranju o suvremenim društvenim kontroverzama. Među domaćim je romanistima koji se bave pragmatikom u širem smislu svakako najpoznatiji kao autor knjige *Grammaire du sens et de l'expression* (Hachette, Paris, 1992.) i rječnika *Dictionnaire de l'analyse du discours* (Le Suil, Paris, 2002.), izdanoga u suradnji s čestim suautorom, Dominiqueom Maingueneauom. Upravo u predgovoru njihova zajedničkoga rječnika nalazi se i opredjeljenje o svrsi i cilju analize diskursa kakvom je oni smatraju: »Njen predmet, 'diskurs', nije ništa drugo nego li jezik sam po sebi shvaćen kao djelovanje koje stvara smisao i društvene veze u kontekstu.«

Nije nimalo iznenađujuće da je posljednje Charaudeauovo djelo, o kojemu će ovdje biti riječ, izašlo u biblioteci Philosophie et langue izdavačke kuće Lambert-Lucas ako znamo da je ta, relativno mala izdavačka kuća (godišnje objavljuje oko 25 novih i reizdanih naslova), osnovana 2004. inicijativom skupine sveučilišnih profesora, među kojima su Michel Arrivé, Robert Lafont, André Joly i drugi, u svojoj izdavačkoj politici teži objavljivanju radova iz jezikoslovlja i humanističkih znanosti (od kojih je jedan dio dostupan i u slobodnome pristupu u formatu PDF). O središnjoj temi knjige, govornome subjektu, Charaudeauov francuski izdavač kaže: »Govorni subjekt je u središtu ljudske djelatnosti prije svega kao biće jezika. Pojedinačan i subjekt za druge te kolektivni subjekt. Jedan *Mi* koji nikad ne prestaje biti *Ja*, a između kojih tinja neprestana borba za opstanak. [...] Subjekt vođen snagom društva, postaje društveni subjekt, apstraktni subjekt koji ne pripada sam sebi [...] ne subjekt koji govori nego društvo koje govori kroz subjekt.«

Knjiga *Govorni subjekt u jezikoslovlju. Ograničenja i slobode* u svojim četirima cjelinama bavi se trima tematskim okosnicama, a to su jezik kao djelatnost (*langage*), subjekt i analiza diskursa. O njima u prvoj cjelini progovara sa stajališta filozofije, sociologije i znanosti o jeziku, a u drugoj sa stajališta teorije iskaza (*énonciation*), u kojoj je

tema subjekt u »jednakoj mjeri proces i rezultat konstruiranja, isto kao i rezultat i proces konstituiranja u svome odnosu s drugim« (str. 79). Sljedeća cjelina tiče se komunikacijske dimenzije u kojoj autor propituje pojam komunikacije polazeći od različitih definicija i tehnika koje govore o tome pojmu u društvenim znanostima i posebno u filozofiji. Posljednji dio knjige posvećen je sociodiskurzivnoj dimenziji u kojoj se o govornome subjektu govori u okviru različitih konstrukcija znanja.

U najavi prvoga dijela knjige, naslovljena *Interdisciplinarni prikaz*, Charaudeau citira J.-P. Reswebera, koji u svojim *Temeljima interdisciplinarnosti* ističe da je potrebno poslužiti se različitim disciplinama za razumijevanje kompleksnih pitanja. Charaudeau želi razumjeti i međusobno povezati različite koncepcije subjekta. Stoga prvo govori o tome kako se u filozofskoj misli rađa subjekt u odnosu između *ja* i *drugoga* naviještajući da subjekt treba intersubjektivni odnos, treba drugoga kako bi postao svjestan sebe. Charaudeau objašnjava kako se subjekt postupno autonomizira, a potom propituje i redefinira kako bi se na kraju otvorio put promišljanja o subjektu u društvenim znanostima, koje će pokušati definirati prirodu i mjesto mislećega-djelujućega bića u društvenome kontekstu. Zato se u sljedećemu poglavlju autor bavi sociološkim prikazom subjekta u kojemu je, prema riječima Alaina Tourainea, subjekt »činitelj i nositelj smisla«, konstruktor društvenih norma i korisnik procesa regulacije. U okviru lingvistička prikaza govori se o tome kako se postepeno pojavljuje višestruki identitet subjekta. Prije svega, objašnjava nam Charaudeau, postoji jedan dvoznačan gramatički subjekt koji služi kao podrška predikaciji i kao njezin provoditelj. Potom postoji saussurijanski nepostojeći subjekt, nositelj društvenoga entiteta i chomskyjanski idealni govornik-slušatelj, kognitivni operator bez identiteta. Kao subjekt izgovorenoga (*sujet du dire*), on je organizator čina izričaja uhvaćen u dvostruku ulogu empirijskoga govornika, koji proizvodi jezični čin, i izričajnoga govornika (*locuteur énonciateur*), koji vodi računa o sugovorniku. Pravi govorni subjekt jest subjekt vođen diskurzivnim zakonima o iscrpnosti, informativnosti, ekonomičnosti, višku, svrsi i kohezivnosti, kako tvrdi Ducrot, o konverzacijskim maksimama i principu kooperacije, kako tvrdi Grice, pertinentnosti, kako tvrde Sperber i Wilson te Flahaut, ili o uvjetima za usvajanje (*conditions d'appropriété*), kako tvrdi Verchueren. Međutim, subjekt je više nego samo kreator jezičnoga čina koji ne mari o socijalnim i psihološkim osobinama govornika, on je i društveni akter, karakteriziran društvenim identitetom, on je antropološki subjekt u kontekstu simboličkoga međudjelovanja, on je mnogostruk. Drugi dio knjige koji dotiče izričajnu dimenziju započinje definiranjem temeljnoga okvira unutar kojega se konstituira subjekt. Okvir se temelji na postulatu o govornikovoju intencionalnosti iza kojih postoji »temeljna biološka sposobnost uma da poveže tijelo sa svijetom oko sebe« (Serale, *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*, 1983: 130) i na temeljnim principima koje traže od subjekta da se legitimira kao subjekt, da se identificira kao subjekt, da je sposoban dijeliti spoznaje i da je sposoban kreirati svoj vlastiti diskurs. Iz toga okvira potječe niz načela koja se nalaze u temeljima govora kao što su načela drugosti, regulacije, utjecaja i relativnosti. Nakon toga moguće je promatrati kako se subjekt ponaša u stvaranju smisla, to jest koje su njegove kompetencije u tome procesu. Riječ je o identitetu subjekta. Može li se odvojiti individualno *ja* od kolektivnog *mi*, što *ti* govori

o meni, postoji li koji referentni *on*? Charaudeau zaključuje da je razlika između društvenoga i diskurzivnoga identiteta dinamična jer »društveni identitet treba biti stvoren, sučeljen, ojačan ili pak zatajen jezičnim ponašanjem govornog subjekta, a diskurzivnom identitetu treba upravo društvena baza kako bi se izgradio« (str. 133). U svakome slučaju, govorni je subjekt u središtu jezične djelatnosti te se umnaža upravo u činu komunikacije.

Upravo je komunikacijska dimenzija tema trećega dijela knjige. Charaudeau govori o četirima načinima kojima možemo razumijevati komunikaciju, komunikaciji kao poticatelju ili kao oponentu informacije, kao instrumentu manipulacije i kao jezičnom činu, te upozorava na razliku između informacije i komunikacije, kao i na razliku između govornoga i komunikacijskoga čina. Raspravlja i o tome što je po svojoj naravi govorna interakcija, ugovor ili žanr, te o poziciji subjekta u okviru tih ograničenja koja nameću žanr ili ugovor. Posebno se dotiče ograničenja koja su nametnuta subjektu u okviru znanstvene i popularno-znanstvene komunikacije, a što vodi k pitanjima o strategijama kojima subjekt utječe ne bi li se ostvario u kontekstu takve *liberté surveillée*, nadgledane slobode. Što je to strategija i za koga, prvo je pitanje koje obrađuje u sedmome poglavlju trećega dijela knjige. Potom detaljno govori o diskurzivnim strategijama u procesu individuacije kao procesa kojim individua postaje ono što jest, različita od svake druge na temelju neizdiferencirana supstrata ili već utvrđene vrste, te o prostoru unutar kojega se provode strategije. Naime, komunikacijski čin realizira se kao scena s četirima protagonistima, a to su komunikacijski subjekt-osoba (Sc) i govorni subjekt-lik (Sé) s jedne strane te subjekt sugovornik-lik (Sd) i subjekt interpretator-osoba (Si) s druge strane. Naime, samo se slikom koju onaj koji komunicira tvori o sugovorniku i o samome sebi mogu uspostaviti strategije individuacije (str. 175–182). Poglavlje završava raspravom o jezičnim markerima u postupcima provođenja strategija konceptualne i proceduralne vrste.

Četvrti dio knjige uvodi nas u *sociodiskurzivni imaginarij*, u kojemu nas autor obavještava o jezičnome činu iz pozicije interakcije subjekta sa svijetom i znanjem o svijetu. Govoreći o modalitetima konstruiranja znanja, dakle o načinima na koje se ono tvori u svojem odnosu prema istini (str. 209), Charaudeau suprotstavlja *savoir de connaissance*, znanje znanja apstraktnoga izricatelja koji nameće to znanje, i *savoir de croyance*, znanje vjerovanja koje se, prema Boudonu, tiče iracionalnih vjerovanja, instinkta, strasti, neimenovanih sila koje ne mogu biti vrednovane kao objektivne (str. 213).

Za znanje vjerovanja veže se i znanje mišljenja, *savoir d'opinion*, koje proizlazi od govornoga subjekta kao jedinstvenoga subjekta, a *savoir de révélation*, znanje otkrića, vjerovanje je koje se smatra znanjem. Pregled modaliteta znanja završava sa *savoir fictionnel*, znanjem fikcije, fikcionalnim znanjem i pitanjem može li znanstveno znanje biti ono koje je u sinesteziji s ostalima sposobno obuhvatiti spoznaju o određenome predmetu. Na temelju tih modaliteta znanja autor govori o figurama sustava mišljenja, dakle teorijama, doktrinama, ideologijama i figurama općega mišljenja kao što su *doxa* i stereotip ne bi li na kraju došao do teme imaginarnoga. Od imaginarnoga, kao čega neistinitog, do društvenoga imaginarija, unutar kojega se kreiraju norme i pravila, te društvenodiskurzivnoga imaginarija,

definirana suodnosom *pathosa*, *ethosa* i *logosa* kojima subjekt dešifrira društvene fenomene, ponašanje i život u zajednici. Dotiče se potom i pitanja transkulturalnih i socikulturalnih imaginarija dajući svoje viđenje kolektivne memorije kao sinteze memorije prenesene u institucijama i usvojene našim iskustvima. Posljednje poglavlje četvrtoga dijela knjige posvećeno je subjektu interpretatoru koji proizvodi značenje, to jest u kojemu se značenje proizvodi spontanom kognitivnom aktivnosti toliko brzom da je subjekt svjestan samo rezultata, ali ne i puta. Zato Charaudeau govori o putu, interpretaciji na temelju inferencije te o podrškama nužnima za njezinu aktivaciju.

Zaključno možemo reći da Charaudeau u središte rasprave o subjektu postavlja znanost o jeziku, ali ne izbjegava priliku progovoriti o jednoj jezičnoj temi sa stajališta drugih, nejezičnih disciplina zahvaljujući kojima govorni subjekt i postaje izvršiteljem jezičnih činova, a autoru omogućava da se prikaže u svojem pravom i kompleksnom *ja*.

Knjiga Patricka Charaudeaua zaslužuje svoje mjesto na polici suvremenih prijedora o identitetu i subjektivnosti u jeziku, koji je slika o svijetu.

Domagoj Maslač
Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest
HR-10090 Zagreb, Vrapčanska ulica 175/2
dmaslac@hotmail.com
<http://orcid.org/0009-0008-9030-1259>

VALENTINA ŠOŠTARIĆ, *DUBROVAČKI POKLISARI: U POTRAZI ZA NOVIM
TERITORIJIMA*, ZADAR, SVEUČILIŠTE U ZADRU, 2021, 287 STRANICA

Valentina Šoštarić izvanredna je profesorica na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru. Bavi se poviješću Dubrovnika u srednjemu vijeku i renesansi, s osobitom fokusom na dubrovačku diplomaciju. Knjiga *Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima* objavljena je 2021. godine u izdanju Sveučilišta u Zadru i nudi detaljan prikaz funkcioniranja dubrovačke diplomatske službe i njezine posebnosti te informira o načinu uklapanja dubrovačke diplomacije u širi europski diplomatski kontekst.

U uvodu knjige (str. 13–27) autorica polako upoznaje čitatelje s tematikom povijesti diplomacije. U tome kontekstu dobiva se kratki pregled istraživanja povijesti diplomacije s najvažnijim djelima i doprinosima domaćih i stranih autora. Autorica je također usporedila diplomaciju Dubrovačke Republike s talijanskim republikama, koje su imale sličan razvojni put i čija je diplomacija funkcionirala na sličan način uz određene posebnosti. Nakon toga autorica izlaže metode kojima se koristila pri pisanju knjige te kratki pregled pojedinoga poglavlja i njegov sadržaj. Osim toga, osvrnula se i na izvore kojima se koristila te na autore koji su dali velik doprinos u istraživanju toga dijela povijesti Dubrovačke Republike.

U idućemu poglavlju, *Okvir istraživanja* (str. 27–31), autorica navodi prijelomne trenutke u povijesti Dubrovnika i kako su se oni odrazili na dubrovačku diplomaciju ili kakvu je ulogu diplomacija igrala u njima. Primjeri takvih trenutaka koje autorica navodi jesu Višegradski ugovor i prvi dodiri Dubrovačke Republike s Osmanskim Carstvom. U tome poglavlju navodi se da je primarni diplomatski uzor Dubrovačke Republike bila Venecija, koja je bila odličan primjer za ugledanje.

Poglavlje *Poklisari – pandan vlasti* (str. 31–79) bavi se tematikom poklisara istražujući njihove karakteristike. Na početku poglavlja autorica upoznaje čitatelje s dubrovačkim mehanizmom izbora poklisara navevši da je bio prilično složen. Cilj toga komplicirana sustava bilo je sprječavanje nepotizma pri izboru poklisara. U poglavlju su također prikazani uvjeti koje bi budući poklisar morao zadovoljiti kako bi bio odabran u poslanstvo. Bilo je važno da je poklisar dobro obrazovan, da dobro razumije političku situaciju, osobito u zemlji u koju putuje. Lojalnost Dubrovačkoj Republici bila je jedna od najvažnijih odrednica zbog čega se Republika često upuštala u špijunažu vlastitih poklisara kako bi ih odvratila od stavljanja vlastitih interesa ispred državnih. Autorica navodi da je u većine poklisara prepoznat karijerni put koji vodi od manje važnih poslanstava prema onima važnijim. Osim toga, govorimo li

o najvažnijim poslanstvima, uvijek se šalju najiskusniji poklisari, koji su često stariji ljudi. Autorica naglašava da je većina poklisara prihvaćala odlazak u poslanstvo jer je financijska naknada za poklisarsku službu bila privlačna, a svojom su diplomatskom službom stjecali kontakte u drugim državama i razvijali su svoj društveni položaj unutar Dubrovačke Republike. Dubrovačka Republika pažljivo je odabirala svoje poklisare, pa su tako pojedini poklisari više puta odlazili na ista mjesta ako se pokazalo da su imali uspjeha ili ako su stvorili dobre odnose s lokalnim vlastima. Autorica je također prikazala da poklisari nisu uvijek radili u lakim okolnostima i ponekad su prilike za neuspjeh bile znatno veće od prilika za uspjeh, a pravi poklisar u takvim se okolnostima morao snaći i pokušati izvesti svoju misiju uspješno.

U četvrtome poglavlju, naslova *Razvoj službe* (str. 79–101), autorica analizira dugoročni razvoj uloge poklisara i njihovih ovlasti donoseći detaljan pregled toga procesa. Autorica kreće od formiranja upute poklisarima i objašnjava koji su dijelovi dubrovačkih vlasti sudjelovali u tome procesu. Donesena uputa uglavnom je predstavljala okvir koji je poklisar morao poštovati za vrijeme svojih poslanstava. Postojale su iznimke, ali one su ovisile o specifičnim okolnostima poslanstva. Autorica je na temelju primjera prikazala kako je nenamjerno ili namjerno kršenje danih ovlasti moglo rezultirati ozbiljnim posljedicama poput gubitka službe, velikih novčanih kazna ili čak izгона iz Grada. Autorica je ustvrdila razvoj službe poklisara na primjeru prosječnoga trajanja poslanstava i itinerara. Rastom vremenskoga opterećenja poklisara dolazi do profesionalizacije službe. Za svako poslanstvo određivao se proračun rashoda, a ako bi poklisar prekoračio unaprijed određen iznos, morao je sam snositi daljnje troškove poslanstva. Dubrovačka Republika podmirila bi troškove ako su oni zaista bili opravdani. Autorica zaključuje poglavlje kratkim analiziranjem dubrovačke diplomacije u zapadnoeuropskome kontekstu navodeći da rastom i razvojem birokracije i administracije dolazi i do razvoja diplomatske službe, a time i do stvaranja zapadnoeuropske diplomatske tradicije.

Petim poglavljem, *Ceremonijalni značaj poslanstva* (str. 101–115), autorica uvodi u tematiku važnosti ceremonijala i rituala u diplomaciji. Elementi diplomatskoga ceremonijala nastaju dugotrajnim ponavljanjem čina, koji se poslije određena vremena počinje smatrati ritualom i normalnim dijelom diplomatskoga ceremonijala. Diplomatski ritual služio je poklisarima i ostalim diplomatima kao nit vodilja u komunikaciji s domaćinima. Autorica navodi da je korištenje tih rituala smatrano prirodnim i primjerenim u takvu obliku komunikacije. Njima se određivao hijerarhijski odnos među poslanicima i njihovim domaćinom. Poteškoće u diplomatskoj komunikaciji i nepoznavanje diplomatskoga rituala i ceremonijalne prakse javljaju se pri dodiru s državama čija se diplomatska tradicija ne poklapa sa zapadnoeuropskom diplomatskom tradicijom. Prema autorici, najočitiji primjeri takvih poteškoća jesu prvi kontakti dubrovačkih poklisara s Visokom Portom u Istanbulu. Nepoznavanje diplomatskoga rituala prikladna za uporabu pri komunikaciji s Visokom Portom izazivalo je nesigurnosti u formiranju uputa i odabiru poklona. Bez obzira na činjenicu što je diplomatski ritual bio prilično ustaljen, i dalje je imao vrijednost u pregovorima te nije bio samo „prazna forma“. Poštovanje i pravilna uporaba diplomatskoga rituala mogla je u konačnici imati zamjetan pozitivan utjecaj na ishod pregovora.

Šesto poglavlje, *Jezik poklona* (str. 115–139), govori o ulozi poklona kao neverbalnoga sredstva u diplomatskoj komunikaciji. Autorica naglašava da pokloni služe izazivanju pozitivne emotivne reakcije sugovornika i pospješivanju uspješnosti realiziranja pregovora. Vrijednost poklona može označivati položaj primatelja poklona, a također može *de facto* služiti i kao sredstvo podmićivanja sugovornika. Autorica ističe da Dubrovčani nisu samo vodili računa o financijskoj vrijednosti poklona, nego su također vodili računa i o njegovoj emocionalnoj vrijednosti. Ponekad su jeftini pokloni mogli imati veću emocionalnu vrijednost za primatelja i time biti učinkovitiji nego skupocjeni pokloni, koji za primatelja nemaju emocionalne vrijednosti. Autorica navodi da su dubrovački poslanici znali kako dodatno „obogatiti“ čin poklanjanja gestama i frazama koje su imale ulogu pojačavanja pozitivne emocionalne reakcije sugovornika.

Naziv sedmoga poglavlja jest *Komunikacija* (str. 139–171) i u njemu autorica prilaže detaljnu analizu pisane i usmene komunikacije dubrovačkih poklisara sa svojim sugovornicima i nalogodavcima. Autorica predstavlja pisanu komunikaciju tipičnu za dubrovačke poslanike, a ona se odnosi na pisanje izvještaja. Poklisari su morali redovito izvještavati o tijeku pregovora i o svim drugim važnim stvarima koje saznaju za vrijeme svojega poslanstva. Jedna od najvažnijih stavaka u diplomatskoj komunikaciji jest oratorsko umijeće. Od dobroga poklisara očekivale su se razvijene oratorske vještine te se morao dobro znati koristiti pojmovima i izjavama koje mogu izazvati pozitivnu emocionalnu reakciju. Sljedeći važni vidovi diplomatske komunikacije koji se obrađuju u tome poglavlju jesu problemi u prepiskama između poklisara i dubrovačkih vlasti. Prepiske redovito kasne zbog mnoštva različitih uzroka i upravo kašnjenja otežavaju dubrovačkim poklisarima zadržavanje inicijative u pregovorima. Kako bi umanjili te probleme, Dubrovčani često koriste glasnike. Nekada su to unajmljeni glasnici, a nekada im drugi poslanici čine usluge i prenose poruke za njih. Autorica navodi da nije bilo važno glasnikovo podrijetlo, nego isključivo njegova pouzdanost.

U osmome poglavlju, pod nazivom *Vrijednost informacije* (str. 171–183), autorica detaljno razrađuje načine prikupljanja vrijednih informacija i raspolaganja njima. Dubrovački poklisari pokušavaju prikupiti informacije iz svih mogućih izvora, a naknadno se te informacije dodatno provjeravaju kako bi se utvrdila njihova utemeljenost. Informacije su zapravo još jedno u nizu diplomatskih oruđa dubrovačkih poklisara i često se njima koristi u zamjenu za određene ustupke ili za stvaranje povjerljiva odnosa sa svojim sugovornikom. Stalnim prikupljanjem i razmjenom informacija dubrovački poklisari stvaraju komunikacijsku mrežu unutar koje protječu važne informacije. Autorica navodi da je u srednjemu vijeku, kao i danas, postojalo mnoštvo strogo čuvanih tajnih informacija, pa su se dubrovački poklisari nerijetko koristili šifriranim porukama kako bi se izbjeglo odavanje tajni u slučaju da poruka dospije u „pogrešne ruke“. S druge strane, pokušavalo se saznati tuđe tajne informacije, pa su dubrovački poklisari razvili tehniku otvaranja pisama bez slamanja pečata. Autorica naglašava da su špijunaža i tajne djelatnosti bile jako raširene u srednjemu vijeku, a njihova je važnost povećana rastućom potrebom svih sudionika za pouzdanim i važnim informacijama.

Deveto poglavlje, naslova *Društvene mreže* (str. 183–223), istražuje kako dubrovački poklisari formiraju društvene mreže, kako se one održavaju i na koji se način poklisari

koriste tim mrežama kako bi osigurali pozitivne ishode svojih zadataka. Autorica na početku poglavlja kratko analizira različite vrste društvenih umrežavanja i njihove interpretacije u općemu smislu, a zatim pobliže opisuje kako će se odvijati raščlamba društvenih mreža koje su formirali dubrovački poklisari. Formiranje društvenih mreža na stranim dvorovima dubrovačkim je poklisarima omogućilo siguran pristup središtu vlasti i ljudima u neposrednoj blizini vladara koji su bili spremni raditi za njihov interes. Osim mreža, koje uključuju ljude koji nisu podanici Dubrovačke Republike, dubrovački poklisari formiraju mreže sa svojim sugrađanima, poglavito trgovcima. Te mreže funkcioniraju na temelju zajedničkih interesa, koji se u prvome redu odnose na dobrobit Dubrovačke Republike, i zajedničkoga identiteta kao građana Dubrovačke Republike. Osim poklonima, dubrovački poklisari koristili su se i emocionalnim formama kako bi stvorili prijateljski ili „bratski“ odnos s članovima mreže. U slučaju neispunjavanja obveza koje ta vrsta odnosa nalaže, dolazi do narušavanja međusobnoga povjerenja, što može rezultirati narušavanjem odnosa. U poglavlju *Emocije u diplomaciji* (str. 223–245) autorica donosi detaljnu analizu uloge emocija u diplomatskome diskursu dubrovačkih poklisara. Poglavlje započinje kratkim prikazom znanstvenih postignuća na polju istraživanja emocija u povijesnome kontekstu, a nakon toga autorica se okreće raščlambi pozitivnih i negativnih emocija odgovorivši na pitanja kada i zašto su se one iskazivale. Dubrovački poklisari koriste se pozitivnim emocijama kako bi izazvali pozitivnu reakciju svojega sugovornika, a negativnim emocijama koriste se kako bi se izrazilo nezadovoljstvo ili su one predstavljale prethodnicu budućim neprijateljskim odnosima. Uporaba emocija za konstruiranje određene vrste emocionalnoga ozračja predstavlja razrađenu strategiju kao očit primjer važnosti emocija u diplomatskim pregovorima. Upravo zbog njihove važnosti, dubrovački poklisari uvijek pokušavaju svjesno kontrolirati svoje emocije kako bi ih mogli upotrijebiti za postizanje najboljega učinka. Knjiga završava poglavljem *Zaključna razmatranja* (str. 245–249), kojim autorica sažeto ističe svoje ranije iznesene teze. Naglašava društveni položaj poklisara, koji su postigli zbog poznavanja državnih tajni i svoje uloge u teritorijalnome širenju Republike. Opisuje promjene koje su rezultirale razvojem dubrovačke diplomacije i nastankom renesanse diplomacije u odnosu na raniju kasnosrednjovjekovnu međunarodnu politiku. Još jednom naglašava velike diplomatske sposobnosti dubrovačkih poklisara koje su se gradile znanjem koje se prikupljalo generacijama i koje su na koncu utjecale na prepoznatljiv stil dubrovačke diplomacije. Knjiga autorice Valentine Šoštarić kvalitetno je djelo i vrijedan dodatak znanstvenomu radu o dubrovačkoj diplomaciji. Knjiga nudi detaljan pregled funkcioniranja dubrovačke diplomacije, analizu razvoja od kasnosrednjovjekovne do renesanse diplomacije i raščlambu spektra vještina kojima su dubrovački poklisari morali ovladati i načina njihove primjene u diplomatskome kontekstu. Knjiga *Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima* vrijedan je izvor podataka o dubrovačkoj diplomaciji i svim njezinim aspektima te kao takva može poslužiti svakomu povjesničaru koji je odlučio pročitati.

Antonela Marić
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
HR-21000 Split, Poljička cesta 35
antonela@ffst.hr
<https://orcid.org/0000-0001-8123-1641>

RECENSIONE DELLA MONOGRAFIA DI BEÁTA TOMBI *DIVULGAZIONE SCIENTIFICA
NEL SETTECENTO – TIPOLOGIA, GENERI, LINGUAGGIO*, FAKULTÁS KÖNYVKIADÓ,
BUDAPEST, 2022

Nonostante lo scarso interesse dimostrato dalla critica europea per la letteratura di divulgazione, va messo in evidenza che la monografia di Beáta Tombi (*Divulgazione scientifica nel Settecento – tipologia, generi, linguaggio*, Fakultás Könyvkiadó, Budapest, 2022) rappresenta una testimonianza di grande rilievo nel tentare di approfondire e venire a conoscere meglio la formazione e lo sviluppo della letteratura divulgativa del Settecento italiano. L'approccio di Beáta Tombi, professore ordinario dell'Università di Pécs (Ungheria) è molto diverso rispetto ai lavori che in precedenza si erano proposti di affrontare l'argomento. L'autrice mette in luce l'influenza della scienza e della filosofia sulla formazione della divulgazione, dedicando vasto spazio al rapporto tra le due discipline, per esporre una visione organica della scienza settecentesca concepita, secondo l'autrice, come un sistema aperto.

La scelta del tema e del titolo suggerisce un cambiamento profondo nella prospettiva e nel modo di pensare tanto della storiografia letteraria, quanto di quella filosofica e scientifica. È ben noto che fino agli anni '80 erano veramente in pochi a riconoscere la letteratura divulgativa come categoria autonoma. Il volume si è proposto di tentare una ricostruzione sistematica dell'evoluzione della letteratura divulgativa, tentando di rivedere il sintagma „divulgazione scientifica”. Secondo l'autrice, la „divulgazione” rappresenta il processo letterario che prende forma attraverso il progresso scientifico e tecnico.

L'autrice, logicamente, rispetta il ruolo indispensabile della filosofia tradizionale nella nascita del modo di pensare moderno. Il pensiero antico, come sottolinea Tombi, con tutta evidenza esercitò una forte influenza sul modo di pensare settecentesco che unificò in una sintesi l'eredità del vecchio modo di pensare di stampo aristotelico e il pensiero innovativo se non progressista del secolo moderno. Dalle pagine della monografia emerge l'immagine di un secolo che non si esaurisce nel riecheggiamento del passato, ma mira a estendere una nuova concezione scientifica e filosofica. Il libro culmina nella descrizione dettagliata di quel processo che rivela come gli entusiasmi provocati dalla prima rivoluzione scientifica finirono per tradursi in testi alimentati dal senso di novità. A fondamento di questa esperienza si proclamò la valorizzazione della scienza in un contesto letterario e la maturazione di una nuova letteratura che introdusse nelle sue tematiche tradizionali l'originalità della scienza. I nuovi autori aderirono liberalmente alle scienze (naturali) che servivano loro come

punto di partenza per arrivare a uno spirito pratico, inserito in un discorso culturale e letterario. Il libro, infatti, rappresenta l'incontro tra la scienza e la letteratura. La mancata esperienza degli scrittori nel nuovo campo si trasformò direttamente in vantaggio, giacché fu colmata da una costante e vigorosa ricerca dell'utile. A una finalità scientifica loro sostituirono una prospettiva completamente pratica, una dimensione valida ed efficace che divenne il fondamento della letteratura divulgativa. Si affiancò così alla letteratura classica quella divulgativa che aprì nuove prospettive al lavoro dei letterati.

La letteratura divulgativa e la sua formazione settecentesca è ricostruita in tutta la sua interiorità e complessità. Il libro di sei capitoli si apre con l'introduzione dei concetti base della filosofia e scienza rinascimentali rendendo visibile la differenza fra il vecchio pensiero tradizionale e il modo di pensare progressivo del secolo settecentesco. Non viene trascurato l'approfondimento di quelle circostanze che avevano promosso la lotta dei pensatori moderni per l'affermazione dell'esattezza della scienza fondata sull'osservazione e sull'esperienza. Viene analizzata l'affermazione di alcuni metodi nuovi nella ricerca scientifica, fra cui la sperimentazione che dichiarò la superiorità della pratica rispetto alla teoria.

L'introduzione del concetto di „sfera pubblica” subito all'inizio del libro consente a Tombi di identificare in modo indiscutibile quei fattori sociali su cui poggiava la trasformazione culturale e scientifica nel corso del XVIII secolo. Partendo dal testo illustre di Jürgen Habermas, *Storia e critica dell'opinione pubblica*, il libro di Tombi esamina il processo di formazione della sfera pubblica che culminò nella nascita di diverse istituzioni sociali. Ampio spazio è concesso ai primi spazi pubblici, come il caffè, il salotto e la camera delle meraviglie, ai quali spettava il compito della diffusione del sapere scientifico. Al di fuori delle accademie, nota l'autore, queste istituzioni revisionavano il concetto di ragione, di scienza e di curiosità. Perciò ha ragione Tombi a sottolineare che la sfera pubblica settecentesca si fece strada proprio oltre ai confini delle accademie, con l'abbandono di ogni schema tramontato e con una nuova apertura al mondo delle scienze. Viene richiamata l'attenzione anche sul ruolo dei giornali, portando alla ribalta la loro funzione educativa e formativa. Di qui la giustificazione del rapporto di scienza e giornalismo che aprì lo sviluppo di nuovi generi al più ampio interesse del pubblico.

Di particolare rilievo sono in questa prospettiva il terzo e il quarto capitolo che discutono il rapporto difficile tra scienza e letteratura, strettamente legate ad ambienti diversi. Come afferma Tombi la storia della letteratura divulgativa è molto lunga. Prima dell'epoca settecentesca già nell'Antichità si affermarono delle opere, fra cui il poema di Virgilio o quello di Esiodo che mostrarono interesse particolare agli argomenti scientifici. I loro testi intrecciati di nozioni tecniche e di informazioni scientifiche furono i primi a conferire alla scienza una veste poetica. Non meno importante e diversificata era la produzione degli studiosi legati alla corte cinquecentesca. I poemi, aforismi o testi prosaici pur non distaccandosi dalle convenzioni letterarie tramite una raffinata elaborazione linguistica e stilistica diffondevano in modo affascinante certe conoscenze tecniche e scientifiche. Non è quindi sorprendente che la novità di questi testi consista nel loro carattere omogeneo: non abbandonano completamente né il campo della letteratura né quello

delle scienze. È chiaro che la collocazione dei testi divulgativi fra i generi tradizionali della letteratura risulti molto difficoltosa. Non solo. Le nuove tematiche costituiscono una sfida anche dal punto di vista del genere.

Non c'è quindi da meravigliarsi che il quinto capitolo affronti la questione del genere in un contesto divulgativo. Destinati alla diffusione di argomenti scientifici, i generi della letteratura divulgativa si staccavano nettamente dai vecchi generi classificati. Il fatto che i contenuti scientifici dovessero esser affidati a generi non tradizionali, coincise anche con la proposta di soluzioni creative. L'elaborazione di generi originali, capaci di sostenere una materia scientifica rivelò anche la libertà che la divulgazione comunicava nei confronti della codificazione rigorosa. Infatti, il tentativo di trovare veste ai contenuti scientifici significò anche il rovesciamento del canone tradizionale. Le esperienze di una nuova letteratura trovarono affermazione sia nella fusione che nel rinnovamento dei generi, legati all'ambito della tradizione letteraria. Questi generi, capaci di trasmettere tematiche scientifiche, dovevano mostrare maggiore dinamicità e duttilità fra i generi tradizionali. La riflessione di Tombi sulla novella, sul poema, e sull'articolo giornalistico costituiscono testimonianza di un ampliamento degli orizzonti letterari e verificano l'esistenza di una letteratura che ripropone le nuove tematiche scientifiche in generi nuovamente concepiti.

A questa parte segue l'ultimo capitolo di carattere pratico. Il rapporto tra la tradizione letteraria e le scienze naturali è stato approfondito attraverso l'analisi dei testi divulgativi. Infatti, nel suo libro Tombi non si dedica soltanto a una riflessione teorica, ma intraprende anche un'attività pratica. Come viene sottolineato le opere di Francesco Algarotti, Giovanni Fabbroni, Girolamo Fracastoro, Zaccaria Betti, Eusebio Sguario, nonché gli articoli dei giornalisti del «Caffè» oltre la conoscenza profonda della tradizione letteraria, dimostrano anche una nuova sensibilità scientifica. La scelta di questi autori è motivata dalla constatazione che la loro originalità, scoperta soprattutto nell'affermazione dell'utilità della scienza per la divulgazione, richiederebbe un trattamento ampio e dettagliato.

A conclusione della monografia è posta una bibliografia essenziale che tiene conto in modo particolare degli studi e dei saggi critici scritti nell'ambito della divulgazione. La necessità dello studio della letteratura divulgativa, nata attorno al XVIII secolo, viene sollecitata dal suo carattere molto ambiguo: pur essendo caratterizzata dall'uso di strumenti poetici, mettendo a frutto la lezione delle scienze, ugualmente si apre anche a tematiche scientifiche. All'interno di una letteratura attinta alla scienza si definisce questo nuovo ruolo della letteratura, capace di rispondere alle istanze attuali del suo tempo. La monografia di Beáta Tombi, che di sicuro incontra un largo interesse sia nei letterati che negli studenti universitari, è destinata a proporsi come un riferimento di grande importanza per lo studio della letteratura divulgativa del periodo settecentesco.

UPUTE SURADNICIMA

Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu objavljuje znanstvene i stručne članke iz humanističkih znanosti; jezikoslovlja, znanosti o književnosti, povijesti, povijesti umjetnosti, znanosti o umjetnosti, filozofije, arheologije, teologije, etnologije i antropologije. Časopis objavljuje i ocjene, prikaze, osvrtne na knjige i časopise, prijevode, nekrologe, vijesti kao i druge priloge od znanstvenog interesa. Ne prihvaćaju se već objavljeni članci (na istom i/ili na drugom jeziku) ili članci istodobno poslani na procjenu nekom drugom časopisu. Ne prihvaća se više od jednog rada autora za određeni broj.

Časopis izlazi jednom godišnje, a prilozi se zaprimaju tijekom cijele godine. Za časopis u tekućoj godini, članci se zaprimaju do 1. travnja. Preporučeni je opseg članka minimalno jedan autorski arak (28 800 znakova), a maksimalno do dva autorska arka (57 600 znakova). Iznimno, uredništvo može prihvatiti i članke većeg opsega. Uredništvo pridržava pravo prilagoditi tekst propozicijama časopisa i hrvatskom pravopisu ili vratiti rad autoru na prilagodbu.

JEZIK

Prihvaćaju se članci pisani na hrvatskom, engleskom i talijanskom jeziku. Jedan od sažetaka u članku mora biti na engleskom jeziku. Članci moraju biti jezično uređeni.

FONT

Članke treba pisati fontom Cambria, veličine 10, s proredom 1. Treba ih poravnati s obiju strana (*justify*) ne uvlačeći prvi redak odlomka. Ako se upotrebljava koji poseban font, potrebno ga je priložiti, a u ispisu rukopisa takve znakove posebno obilježiti. Ako se u tekstu nešto posebno naglašava, treba to učiniti masnim slovima (**bold**).

Autori su obvezani slijediti obrazac za izradu članka prilikom grafičkog oblikovanja teksta.

PRVA STRANICA RADA I NASLOV

Na prvoj stranici u lijevome gornjem kutu iznad naslova navode se ime i prezime autora, ustanova, adresa ustanove (država, grad, ulica) i e-pošta autora (font Cambria, veličina 10). Kod dva ili više autora, e-pošta za svakog autora navodi se na kraju svih ostalih podataka, iza zemaljske adrese. Naslov članka treba napisati velikim slovima, centrirano. Naslove poglavlja i podnaslove, odnosno naslove potpoglavlja, treba pisati malim slovima u kurzivu, ne centrirano, font Cambria, veličina 10.

SAŽETAK

Rukopisu se na jeziku članka ispod naslova prilaže sažetak koji treba sadržavati do 250 riječi, s do 10 ključnih riječi. Riječ „Sažetak“ treba napisati iznad teksta sažetka centrirano (ne masno). Tekst sažetka treba pisati fontom Cambria veličine 8 s proredom 1, uvučen u odnosu na lijevu i desnu marginu za jedan tabulator. Ključne riječi navode se na kraju sažetka, odvojene jednim retkom razmaka od teksta sažetka. Sažetak s ključnim riječima na jeziku članka treba stajati ispod naslova na početku članka, a sažetak s naslovom i ključnim riječima na engleskom, odnosno na hrvatskom ili talijanskom jeziku ukoliko je članak pisan na engleskom, treba stajati na kraju članka iza popisa literature.

IZGLED ČLANKA

Naslovi poglavlja (i potpoglavlja) označuju se redom arapskim brojkama. Kod članaka na hrvatskom jeziku, citate (kraće od tri retka) potrebno je označiti šiljastim navodnicima (»citāt«), tekst unutar citata citatnim navodnicima (>citāt<), neke pojmove navodnicima za preneseno značenje („tekst”), a značenja, naslov, ime ili navod u navodu polunavodnicima (‘značenje’).

Ako je citat duži od tri retka, treba ga izdvojiti iz teksta članka na način da se jednim retkom razmaka odvoji od teksta koji slijedi te ga treba pisati fontom Cambria, veličine 9, s proredom 1 i uvući ga u odnosu na lijevu i desnu marginu za jedan tabulator. Takvi se citati ne označavaju navodnicima. Kod članaka koji su napisani na engleskom jeziku, sukladno pravopisu engleskoga jezika, citate (kraće od tri retka) potrebno je označiti gornjim navodnicima (“citāt”), tekst unutar citat ili neke pojmove polunavodnicima (‘tekst’) a značenja koja su istaknuta ili označavaju strane ili posebno istaknute riječi i rečenice u kurzivu (*značenje*).

Kod članaka koji su napisani na talijanskom jeziku, sukladno pravopisu talijanskoga jezika, citate (kraće od tri retka) potrebno je navesti šiljastim navodnicima okrenutim prema van («citāt»), tekst unutar citata ili neke pojmove drugim oblikom navodnika (“tekst”) a značenja koja su naglašena ili označavaju strane ili posebno istaknute riječi ili rečenice u kurzivu (*značenje*).

Slike, tablice, grafikoni i sl. označuju se redom arapskim brojkama (npr. Slika 1.). Slike je potrebno dostaviti u odvojenom prilogu u digitalnome formatu jpg. Naslov tablice navodi se u fontu Cambria, veličina 10, centrirano.

Svi prilozi u tekstu (Popisi, Tablice, itd.) navode se iza Literature, a prije Sažetka na drugom jeziku.

Autori su obavezni priložiti potvrdu o poštivanju autorskih prava pri korištenju slika, fotografija i ostalih materijala čija su autorska prava zaštićena *Zakonom o autorskom pravu i srodnim pravima*, kojom ujedno preuzimaju odgovornost u slučaju mogućeg spora vezanih uz povredu autorskih prava.

Kod navođenja imena ispitanika koji su sudjelovali u provedenom istraživanju, autori su dužni dostaviti potvrdu o suglasnosti ispitanika da se njihova imena smiju objaviti u *Zborniku* te da su bili suglasni sudjelovati u ispitivanju.

CITIRANJE

Citiranje unutar teksta treba navoditi na sljedeći način: (Mihaljević 2014: 135).

Citiranje u bilješkama treba navoditi na sljedeći način:

O tome više u Mihaljević 2014: 135.

Usp. Mihaljević 2014: 135.

U slučaju zajedničkog više autora koristi se oblik *et al.* (Barić *et al.* 1979: 202). Ne koriste se oblici poput *ibid*, *op.cit.* i slično.

Ukoliko se bilješke koriste, potrebno ih je navoditi iza interpunkcijskih znakova. Bilješke treba pisati fontom Cambria, veličine 8, s proredom 1.

LITERATURA

Jedinice literature korištene u članku, navode se iza teksta članka, pod nazivom *Literatura* (za članke pisane na hrvatskom jeziku), odnosno *References* (za članke pisane na engleskom jeziku) ili *Riferimenti bibliografici* (za članke pisane

na talijanskom jeziku). U popisu literature prvo se navode neobjavljeni izvori, objavljeni izvori, tiskane publikacije, a na kraju *Internetski izvori* (*Online sources* za članke pisane na engleskom jeziku; *Siti Internet* za članke pisane na talijanskom jeziku). U Internetskim izvorima navode se samo one internetske stranice koje ne sadrže imena i prezimena autora, odnosno naslove djela. Drugi redak svake jedinice navedene u popisu literature, treba biti uvučen za jedan tabulator.

Jedinice literature navode se abecednim redom prema prezimenima autora, a radovi istoga autora kronološki, pri čemu se navedene jedinice istoga autora s istom godinom izdanja obilježavaju brojevima (primjerice 2015^a, 2015^b, 2015^c, itd.). Prilikom navođenja stranica u literaturi treba koristiti crticu, a ne spojnicu, bez razmaka (npr.: str. 23–35).

Popis literature i izvora treba pisati abecednim redom na kraju članka, prije sažetka, usklađen prema sljedećim primjerima:

TISKANE PUBLIKACIJE

Knjiga koja ima jednoga autora

Hamm, J. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Knjiga koja ima dva ili tri autora

Mihaljević, N.; Carić, S. 2018. *“The centre cannot hold”: quattro scrittrici migranti interpretano i malanni moderni*. Split: Filozofski fakultet.

Superanskaja, A. V.; Suslova, A. V. 2008. *O ruskih familijah*. Sankt Peterburg: Avalon – Azbuka-klassika.

Knjiga koja ima četiri i više autora

Barić, E. [et al.]. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Don, R. [et al.] 2020. *Post Cinematic Realism*. New York: New York University Press.

Urednička knjiga

Galić Kakkonen, G. (ur.) 2015. *10 godina Filozofskog fakulteta u Splitu (2005.–2015.)*. Split: Filozofski fakultet.

Mihaljević, N. (ed.) 2017. *Gender (In)Equality: Literary, Linguistic, And Artistic Responses to Gendered Dominance*. Warsaw: URF Press.

Knjiga koja nema podatak o autoru

Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika. 1983. Skopje: MANU.

Poglavlje u knjizi

Mulc, I. 2004. „O pučkim blagdanskim imenima u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama“. U Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (str. 637–646). Zagreb: Staroslavenski institut; Krk: Krčka biskupija.

Mihaljević, N. 2018. „Gli atteggiamenti filogini? Le straordinarie raffigurazioni dei personaggi femminili nelle commedie di Marin Držić“. U Mercedes Arriaga Florez, Diana Del Maestro, Milagro Martin Clavijo, Eva Maria Moreno Lago, *Debating the Querelle des femmes. Literature, theatre and*

education (str. 283–296). Szczecin: Volumina.pl.

Rad u časopisu

Moguš, M. 1971. „O jedinstvu čakavske akcentuacije“. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 12, 7–12.

Hester, H. 2019. „Sapience + Care: Reason and Responsibility in Posthuman Politics.“ *Anglekai*, 24, 1, 67–80.

Rječnik, leksikon i enciklopedija

HER = AniĆ, V.; Brozović Rončević, D.; Goldstein, I.; Goldstein, S.; Jojić, Lj.; Matasović, R.; Pranjković, I. 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.

Rječnik, leksikon i enciklopedija koji nemaju podatak o autoru

RHJ = *Rječnik hrvatskoga jezika*. 2000. Jure Šonje (ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga.

Natuknica u enciklopediji

Narječje // *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 1999, sv. 7.

Članak u novinama

Damjanović, S. 2015. Dopunska škola u župnome dvoru. *Školske novine*, br. 29, 29. rujna 2015.

Neobjavljeni rukopisi i arhivski izvori

DAZD. SZN. *Matteo Sonzonio*, sv. III, svešč. 3, 25. VIII. 1519.

Citiranje međunarodnih organizacija

Council of the European Union. 2001. *Council Conclusions of 13 July 2001 on the Follow-up of the Report on the Concrete Future Objectives of Education and Training Systems*, 2001/C 204/03. Brussels: European Council.

United Kingdom Central Council for Nursing, Midwifery and Health Visiting. 1986. *Project 2000: A new preparation for practice*. London: UKCC.

Zakoni

Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju. Narodne novine broj 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 2/07 - OUSRH, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14 - O, RUSRH i 60/15 - OUSRH.

Ako je preuzimano s interneta i: <http://www.propisi.hr/print.php?id=5767> (4. 11. 2016.)

MREŽNA I ELEKTRONIČKA VRELA

Tekst na mrežnoj stranici

Lozano Allueva, F. J. 2012. *Estudio de los apodos familiares de Blesa (Teruel)*. http://www.blesa.info/cul_apodos_Blesa%28JLozano%29.pdf. (21. 12. 2012.)

Fishman, R. 2005. *The Rise and Fall of Suburbia*. Chester: Castle Press. <raspoloživo na: [libweb.anglia.ac.uk / E-books](http://libweb.anglia.ac.uk/E-books)> (5. 6. 2005.).

Rad u elektroničkome časopisu

Vodanović, B. 2007. „Prezimana na otoku Pašmanu danas“. *Hieronimus*, I, 157–176. http://www.unizd.hr/Portals/43/broj_1_2007/Barbara_Vodanovic_Prezimana_na_otoku_Pasmanu_danas.pdf. (14. 5. 2013.)

Elektronički medij (CD-ROM, DVD-ROM i sl.)

Anić, V. 2007. *Rječnik hrvatskoga jezika*. (CD-ROM). Zagreb: Novi Liber – Europapress holding.

DIPLOMSKI, MAGISTARSKI ILI DOKTORSKI RAD

Botica, D. 2007. *Četverolisne crkve u srednjoj Europi – problem tipologije sakralne arhitekture XVIII. stoljeća*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Kada se citiraju izvori koji predstavljaju elektroničku inačicu tiskanih publikacija (npr. knjige ili članci u pdf formatu preuzeti s neke baze podataka poput Jstor-a ili s portala Hrčak), nije potrebno u bilješkama i popisu literature navoditi mrežno mjesto, već se radovi citiraju na isti način kao njihova tiskana verzija.

RECENZIRANJE

Uredništvo prihvaćenim radovima osigurava postupak dvije neovisne slijepe recenzije, pri čemu ni autoru nije poznat identitet recenzenta, niti recenzentu autora. Recenzent predlaže kategoriju članka, a konačnu odluku o tome donose glavni urednik zajedno s uredništvom.

Recenzirani članci kategoriziraju se kao:

- *izvorni (znanstveni) članak – original (scientific) paper*
sadrži do sada neobjavljivana izvorna istraživanja iskazana na objektivno provjerljiv način
- *prethodno priopćenje – preliminary note*
sadrži nove rezultate znanstvenih istraživanja koji zahtijevaju brzo objavljivanje i ne mora omogućiti provjeru iznijetih rezultata
- *pregledni članak – review*
originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojem autor i sam aktivno sudjeluje i u kojemu mora biti naglašen autorov izvorni doprinos u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i pregled tih radova
- *stručni članak – professional paper*
sadrži korisne priloge iz određene struke i ne mora predstavljati izvorna istraživanja

Ispravljenu inačicu članka nakon recenzentskog postupka treba u digitalnom obliku dostaviti e-poštom na zbornik.ffst@gmail.com.

DOSTAVLJANJE ČLANAKA

Članci se dostavljaju u privitku e-pošte na adresu *Zbornika*. Dostavljeni se materijali ne vraćaju. Članci se ne honoriraju, a autor priloga koji podliježe recenzentskom postupku dobiva jedan primjerak časopisa.

Za ostale upite autori se mogu obratiti i na adresu:

Uredništvo *Zbornika radova Filozofskog fakulteta u Splitu*

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

Poljička cesta 35

HR-21000 Split

e-adresa: zbornik.ffst@gmail.com

GUIDELINES FOR AUTHORS

The Journal of Faculty of Humanities and Social Sciences in Split publishes scientific and professional papers in the fields of humanities, such as linguistics, literature, history, art history, arts, philosophy, archaeology, theology, ethnology and anthropology. The journal also publishes opinion articles, perspective articles, book and journal reviews, translations, obituaries, news and other contributions of scientific interest. Articles that have already been published elsewhere (even if translated into another language) and articles that are simultaneously submitted to other journals are not accepted. Only one article per author may be accepted for publication in each issue. The journal is published once a year and manuscripts can be submitted at any time throughout the year. The submission deadline for an issue which is to be published in the current year is April 1. The recommended length for an article is at least 28,800 characters to a maximum of 57,600 characters. Exceptionally, the editorial board may accept longer articles.

LANGUAGE

The journal accepts articles written in Croatian, English, and Italian. One abstract must be in English. Articles must be proofread before submitted. Articles and abstract may be written in either British or American English, but otherwise please follow the style guidelines below.

FONT

Articles should be written in Cambria 10 point font, with 1.0 line spacing. They should be aligned on both sides (justified) without indenting the first line of a paragraph. If a particular font is used, it should be enclosed and such symbols should be marked in printed version of the article. For any special emphasis in the text, bold font style should be used.

Authors are required to follow the guidelines below before submitting their article.

THE FIRST PAGE OF THE ARTICLE AND THE TITLE

The author's name and surname, name of institution, as well as the address of the institution (country, city, address) and the author's e-mail address should be written on the first page, in the upper left corner above the title (Cambria 10 point font). The title of the article should be written in upper case letters and centred. Chapter titles and subtitles, i.e. subchapter titles, should be written in lower case letters and in italics, not centred, in Cambria 10 point font.

ABSTRACT

Manuscripts are submitted together with an abstract written in the same language as the article. It should not be longer than 250 words, with no more than 10 key words. The word "Abstract" (or "Sažetak" for articles written in Croatian, or "Riassunto" for articles written in Italian) should be written above the text of the abstract, centred (not bolded). The text of the abstract should be written in Cambria 8 point font, with 1.0 line spacing, indented on both sides (from both the left and the right margin) by one tab. Key words are listed at the end of the abstract, separated from the text

of the abstract by a line break. The abstract with key words in the language of the article should be below the title at the beginning of the article, and the abstract with the title and key words in English, or in Croatian or Italian (if the article is written in English), should be at the end of the article after the bibliographical references.

COMPOSITION OF THE ARTICLE

Chapter titles (and subchapter titles) are sequentially numbered using Arabic numerals. For articles written in Croatian, in-text citations (fewer than three lines) should be enclosed within double angle quotation marks (»citation«), parts of text within citations or any other terms should be enclosed within different quotation marks („text”) and meanings that are emphasized or indicate specific words or phrases and foreign words should be enclosed in the following quotation marks: ‘značenje’.

For the articles written in English, in-text citations (fewer than three lines) should be enclosed within double angle quotation marks (“citation”), parts of text within citations or any other terms should be enclosed within different quotation marks (‘text’) and meanings that are emphasized or indicate specific words or phrases and foreign words should be enclosed in italics (*meaning*).

For the articles written in Italian, in-text citations (fewer than three lines) should be enclosed within double angle quotation marks («citation»), pieces of text within citations or any other terms should be enclosed within different quotation marks (“text”) and meanings that are emphasized or indicate specific words or phrases and foreign words should be in italics (*meaning*).

Images, tables, figures etc. are sequentially numbered using Arabic numerals (e.g. Image 1). Images must be submitted as a separate attachment in jpg digital format. The titles of the tables should be written in Cambria 10 point font, centred.

All appendices to the text (Lists, Tables etc.) are listed after References, before the Abstract in a foreign language.

Authors are obliged to certify the protection of authors’ rights when using images, photographs and other materials protected by the *Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works*, an international agreement governing copyright.

If listing the names of participants in a research project, the authors must enclose a signed confirmation which certifies the participants’ consent to having their names published in the journal and to having taken part in the research.

CITATIONS

In-text citations should be formatted as follows: (Mihaljević 2014: 135).

Citations in footnotes should be formatted as follows:

More on this in Mihaljević 2014: 135.

See Mihaljević 2014: 135.

If there are three or more authors, the form *et al.* is used: (Barić *et al.* 1979: 202).

Forms such as *ibid*, *op.cit.* and similar are not used.

If the citation is longer than three lines, it should be placed in a free-standing block of text, i.e. separated from the text of the article by a line break, written in Cambria 9 point font, with 1.0 line spacing, indented on both sides (from both the left and the right margin) by one tab. For such citations, quotation marks are omitted.

The use of footnotes is not recommended, unless to explain parts of the text or

words in the text. In case footnotes are used, they are indicated in-text after the punctuation of the phrase or clause to which the note refers. Footnotes are written in Cambria 8 point font, with 1.0 line spacing.

REFERENCES

Bibliographical references used in the article are listed after the text of the article, entitled *References* (for articles written in English), i.e. *Literatura* (for articles written in Croatian) or *Riferimenti bibliografici* (for articles written in Italian). Authors should first list unpublished sources, published sources, printed publications and, in the end, *Online sources* (*Internetski izvori* for articles written in Croatian, *Siti Internet* for articles written in Italian). Only such websites which do not contain the author's name and surname, i.e. the title of the work, are listed as online sources. The second line of each reference list entry should be indented by one tab.

Reference list entries should be listed alphabetically by the author's last name, and more entries by the same author should be listed chronologically, whereby entries by the same author with the same year of publication are marked with numerals (e.g. 2015a, 2015b, 2015c, etc.). When citing page numbers in the reference list, en dashes are used, not hyphens, and there are no spaces (e.g. pp. 23–35).

References and sources should be listed alphabetically, at the end of the article preceding the abstract and compiled as follow:

PRINTED PUBLICATIONS

Book with one author

Hamm, J. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Book with two or three authors

Mihaljević, N.; Carić, S. 2018. *"The centre cannot hold": quattro scrittrici migranti interpretano i malanni moderni*. Split: Filozofski fakultet.

Superanskaja, A. V.; Suslova, A. V. 2008. *O ruskih familijah*. Sankt Peterburg: Avalon – Azbuka-klassika.

Book with four and more authors

Barić, E. [et al.]. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Don, R. [et al.] 2020. *Post Cinematic Realism*. New York: New York University Press.

Edited book

Galić Kakkonen, G. (ur.) 2015. *10 godina Filozofskog fakulteta u Splitu (2005.–2015.)*. Split: Filozofski fakultet.

Mihaljević, N. (ed.) 2017. *Gender (In)Equality: Literary, Linguistic, And Artistic Responses to Gendered Dominance*. Warsaw: URF Press.

Book with no author

Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika. 1983. Skopje: MANU.

Chapter of a book

Mulc, I. 2004. „O pučkim blagdanskim imenima u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama“. U Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo

- Velčić (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (str. 637–646). Zagreb: Staroslavenski institut; Krk: Krčka biskupija.
- Mihaljević, N. 2018. „Gli atteggiamenti filogini? Le straordinarie raffigurazioni dei personaggi femminili nelle commedie di Marin Držić“. U Mercedes Arriaga Florez, Diana Del Maestro, Milagro Martin Clavijo, Eva Maria Moreno Lago, *Debating the Querelle des femmes. Literature, theatre and education* (str. 283–296). Szczecin: Volumina.pl.
- Article in a scholarly journal
- Moguš, M. 1971. „O jedinstvu čakavske akcentuacije“. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 12, 7–12.
- Hester, H. 2019. “Sapience + Care: Reason and Responsibility in Posthuman Politics.” *Anglekai*, 24, 1, 67–80.
- Dictionary, lexicon and encyclopedia
- HER = Anić, V.; Brozović Rončević, D.; Goldstein, I.; Goldstein, S.; Jojić, Lj.; Matasović, R.; Pranjković, I. 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Dictionary, lexicon and encyclopedia with no author information
- RHJ = *Rječnik hrvatskoga jezika*. 2000. Jure Šonje (ur.). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga.
- An entry in an encyclopaedia
- Narječje // *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 1999, sv. 7.
- Newspaper Article
- Damjanović, S. 2015. Dopunska škola u župnome dvoru. *Školske novine*, br. 29, 29. rujna 2015.
- Unpublished Manuscript from Archival Sources
- DAZD. SZN. *Matteo Sonzonio*, sv. III, svešč. 3, 25. VIII. 1519.
- Publications by international organizations
- Council of the European Union. 2001. *Council Conclusions of 13 July 2001 on the Follow-up of the Report on the Concrete Future Objectives of Education and Training Systems*, 2001/C 204/03. Brussels: European Council.
- United Kingdom Central Council for Nursing, Midwifery and Health Visiting. 1986. *Project 2000: A New Preparation for Practice*. London: UKCC.
- Legal materials
- Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*. Narodne novine broj 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 2/07 - OUSRH, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14 - O, RUSRH i 60/15 - OUSRH.
If accessed online also: <http://www.propisi.hr/print.php?id=5767> (04/11/2016)

INTERNET AND ELECTRONIC SOURCES

Text on a web page

Lozano Allueva, F. J. 2012. *Estudio de los apodos familiares de Blesa (Teruel)*. http://www.blesa.info/cul_apodos_Blesa%28Lozano%29.pdf. (21. 12. 2012.)

Fishman, R. 2005. *The Rise and Fall of Suburbia*. Chester: Castle Press. <raspoloživo na: libweb.anglia.ac.uk / E-books> (5. 6. 2005.).

Article in an online scholarly journal

Vodanović, B. 2007. „Prezimeni na otoku Pašmanu danas“. *Hieronimus*, 1, 157–176. http://www.unizd.hr/Portals/43/broj_1_2007/Barbara_Vodanovic_Prezimeni_na_otoku_Pasmanu_danas.pdf. (14. 5. 2013.)

Electronic media (CD-ROM, DVD-ROM, etc.)

Anić, V. 2007. *Rječnik hrvatskoga jezika*. (CD-ROM). Zagreb: Novi Liber – Europapress holding.

DIPLOMA THESIS, MASTER THESIS, DOCTORAL THESIS

Botica, D. 2007. *Četverolisne crkve u srednjoj Europi – problem tipologije sakralne arhitekture XVIII. stoljeća*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

When citing sources representing an electronic version of the printed publication (such as a book or an article in pdf format downloadable from JSTOR or Hrčak platform), it is not necessary to quote in notes and in references the cited online link, but those works should be cited in the same way as their printed version.

PEER REVIEW PROCESS

The selected articles undergo an obligatory procedure of two independent peer reviews and, if necessary, up to three or four peer reviews. The editorial board ensures that the standard peer review procedure is followed - a double-blind peer review, wherein both the author and the reviewer are anonymous. The reviewer proposes a category of the article and the final decision is made by the editor in chief together with members of the editorial board.

Authors are obliged to correct their article in accordance with eventual instructions provided by reviewers, as well as to control editorial corrections and to do a final proofreading.

Reviewed articles are categorized as:

- *Original (scientific) paper*

contains so-far unpublished original research presented in an objectively verifiable way;

- *Preliminary note*

contains new results of scientific research that require rapid publication and does not have to provide verification of the results presented in the article;

- *Review*

original, concise and critical review of a field or its part in which the author also actively participates, and in which the author's original contribution to the field

is emphasized, in relation to already published works, as well as a review of those works;

- *Professional paper*

contains useful contributions from a specific profession and does not have to present an original research.

After the review process, the corrected version of the article should be sent in digital form by e-mail to zbornik.ffst@gmail.com.

ARTICLE SUBMISSION

Articles are submitted as e-mail attachments to zbornik.ffst@gmail.com. Articles that are not written according to the technical specifications and instructions for the compilation of reference lists will not be considered for publication. Submitted materials are not returned.

Authors do not get paid, but authors of contributions which go through peer review process get a free copy of the journal.

For any other inquiries, authors may write to:

Uredništvo *Zbornika radova Filozofskog fakulteta u Splitu*

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

Poljička cesta 35

HR-21000 Split

e-mail: zbornik.ffst@gmail.com

Časopis izlazi jednom godišnje i objavljuje ga Filozofski fakultet u Splitu, Poljička cesta 35, 21000 Split, Hrvatska.

Cijena primjerka: 12,00 eura.

Žiro račun: Filozofski fakultet Split

IBAN: HR5124070001100571320

(s naznakom: za Zb. rad. Filoz. fak. Splitu)

Pitanja o pretplati i sva ostala pitanja upućuju se na adresu:

Uredništvo *Zbornika radova Filozofskog fakulteta u Splitu*

Filozofski fakultet u Splitu

Poljička cesta 35

HR-21000 Split

e-pošta: zbornik.ffst@gmail.com

The journal is published once a year by the Faculty of Humanities and Social Sciences in Split, Poljička cesta 35, 21000 Split, Croatia.

One issue price is 12,00 euro, or the corresponding amount in other currencies.

Currency account: Filozofski fakultet Split

IBAN: HR5124070001100571320

SWIFT: OTPVHR2X

(addressed to: za Zb. rad. Filoz. fak. Splitu)

Subscription inquiries and all other correspondence should be sent to:

Uredništvo *Zbornika radova Filozofskog fakulteta u Splitu*

Filozofski fakultet u Splitu

Poljička cesta 35

HR-21000 Split

e-mail: zbornik.ffst@gmail.com